

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XXVII

Sayı : 107

Temmuz 1963

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

2 0 0 0

BELLETEN

ISSN 0041-4255

Birinci baskı: 1963

BELLETEN

Cilt : XXVII

Temmuz 1963

Sayı : 107

KANIŞ = ANİŞA = NİŞA

ERKEN HİTİT ÇAĞININ BİR BAŞKENTİ

SEDAT ALP

Bilindiği üzere Hattuşa'nın (Boğazköy) büyük kırılları menşelerini Kuşşara şehrinin şöhretli hanedanına bağlamaktadırlar¹. Bu şehrin yeri henüz malûm değildir. "Kapadokya" metinlerinin araştırılmasına büyük hizmetleri dokunmuş olan Asuryolog J. Lewy, kendince bilinen, Kuşşara ile ilgili bütün kayıtları büyük bir itina ile incelemiş ve Kuşşara'nın Kani/eş'in doğusunda olması gerekeceği sonucuna varmıştır. Lewy, bu şehri Elbistan ile Binboğa Dağları'nın batısında ve Pınarbaşı-Maraş yolu üzerinde bulunan Kemer'de aramayı teklif etmektedir².

Buna karşılık Kuşşara Kırallı Pithana tarafından zaptedilmiş olan Ni/eşa şehrinin lokalizasyonu daha müsait bir duruma girmiştir. Oğlu Anitta'nın Boğazköy'de bulunan Hititçe kitabesinde Pithana'nın bu zaferinden söz konusu edildiği gibi Anitta'nın kendi zaferleri ve icraatı da anlatılmaktadır. Metnin aslı, devlet merkezi I. Hattuşili tarafından Kuşşara'dan Hattuşa'ya nakledildiği zaman oraya muhtemelen birlikte götürülmüştü. Aynı kitabeye göre Anitta'nın diğer şehir devletlerine karşı kazandığı büyük zaferlerden sonra geniş bir bölgeye hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Artık o, "Büyük Kırallı" un-

¹ Krş. F. Sommer-A. Falkenstein, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattuşili I. (Labarna II.)*, München 1938 S. 105, 200; H. Otten, *Zu den Anfängen der hethitischen Geschichte*, M(itteilungen der) D(eutschen) O(rient-) G(esellschaft) No.83 S.35.

² *Old Assyrian evidence concerning Kuşşara and its location*, Hebrew Union College Annual, vol. XXXIII, 1962, S. 45-56.

vanını taşıyor³. Anitta, Neşa şehrindeki imar faaliyetlerini de tasvir ediyor. Bazı tanrıların mabetlerinin inşasından başka orayı bir de hayvanat bahçesi ile süslüyor. Kitabesinin başında kendisinden “Kuşşara kralı” diye bahsettiği halde sonradan Neşa’ya “benim şehrim” demektedir⁴. Bu hususlardan Anitta’nın Neşa’yı kendi başşehri yaptığı anlamı çıkıyor. Fakat Kuşşara’nın da Anitta zamanında diğer bir merkez olarak kalıp kalmadığını, yoksa ondan sonra mı tekrar devlet merkezi olduğunu, bilmiyoruz.

Anitta, kitabesine göre Neşa şehrinin Hitit tanrısı *Šiušmi* ile de (aynı zamanda *Šiušummi* veya *Šiunašummi*) bilhassa meşgul olmuş ve onun evvelce Zalpuva’ya kaçırılmış olan heykelini Neşa’ya geri götürmüştür. Belleten, Sayı 50 (1949) S. 270’de ve aynı makalenin Almanca nüshasında J(ahrbuch für) Kl(einasiatische) F(orschung) I (1950-51) S. 126’da “Kappadokya” metinlerinde geçen şahıs adı *Šiuašmi*’de aynı tanrı adını görmüş⁵ ve bu eşitliği Anitta metninin veya onun dayandığı tarihî kaynakların hakikî olduğunu destekleyen yeni bir delil olarak ileriye sürmüştüm⁶. O zamanlar bu kitabenin hakikî olduğundan şüphe edilmekte ve sonradan düzme olduğu tahmin edilmekte idi. Aynı yerde S. 269 veya S. 125’de yerlilere ait şahıs adlarında görülen *-ala, -ili, -ula* v. s. eklerinde Hitit thema vokal’ini bir sıra misallerle isbat etmiş ve Hititlerin (Nesit’lerin) Asur ticaret kolonileri devrinde Anadolu’da bulundukları tezini savunmuştum⁷. O sıralarda bu çağda Hititlerin Anadolu’da mevcut olmadıkları⁸

³ Bk. H. Otten, a. g. y. 41. Anitta’nın iktidar durumu, Alişar’da bulunan bir Eski Asur vesikası ile de teyid ediliyor. Orada da kendisinden “büyük kral” diye bahsediliyor: I. Gelb, *Inscriptions from Alishar and Vicinity* S. 50 (OIP 27); J. Lewy, *R(evue) H(ittite et) A(sianique)* 17, 6; *Archives d’Histoire du Droit Oriental* 2, 133 v. d.

⁴ Bk. H. Otten, a. g. y. 42.

⁵ Krş. aynı zamanda H. Th. Bossert, *Asia* S. 89.

⁶ Benzer bir şekilde A. Goetze de düşünüyor: *Language* vol. 30, 1954, S. 359 not 74.

⁷ Krş. aynı zamanda F. Hrozny, *Die Älteste Geschichte Vorderasiens*, Prag 1940, S. 120; H. Th. Bossert, *Asia* passim.

⁸ A. Goetze 1933 yılında *Kleinasien* (1. Aufl.) S. 68’de şöyle yazmıştı: “*Die in den Texten enthaltenen Eigennamen lassen neben den Semiten, die selbst nicht einheitlich sind, auch Einheimische erkennen. Diese Kleinasiaten werden wir als Proto-Hattier zu bezeichnen haben, doch ist im Auge zu behalten, dass auch Palaer und sogar schon Luwier unter ihnen vertreten sein mögen.*”

veya onlara ancak izler halinde rastlanabileceği⁹ kanaati hâkimdi. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi X (1952) S. 242 v. d.'ın de aynı görüşü daha geniş esaslar üzerine istinat ettirmiştim. Bugüne kadar bu görüş gittikçe kuvvetlenmiş ve yeni delillerle desteklenmiştir¹⁰. Yalnız uluslararası büyük şöhrete sahip olan iki ilim adamı, B. Landsberger ve A. Goetze, Hititlerin bu çağda Anadolu'da mevcut olduklarını kabul etmek istememektedirler. Landsberger'e göre bu devirde Anadolu'da Hititçenin arkaik bir şekli bile kabul edilemez¹¹. Son yıllarda Goetze aynı çağa ait Eski Anadolu dillerinin araştırılmasına üç önemli makale tahsis etmiştir¹². Goetze bu devir için Hititçeye, Luviceye ve Palaceye çok yakın olan ve "Kaniş dili" diye adlandırdığı bir dil kabul ettiği için onunla görüşlerimiz biraz daha yaklaşmaktadır.¹³

M. ö. ikinci binin başlarında Kızılırmak bölgesinde konuşulan başlıca dilde *şiu-* veya *şiuana-* "tanrı" anlamına gelmekte idi. Onu *Şiuaşmi*, *Şiuanala* ve *Şimnuman* gibi şahıs adlarından kazanmak mümkündür.¹⁴ *Şiu-* veya *şiuana-* İndo Avrupalı olarak kabul edilen Hititçedeki *šiu-* veya *šiuana-* sözünün eski şeklidir.¹⁵ Ne Hattice ne de Lu-

F. Sommer, *Hethither und Hethitisch* adlı kitabında (1947) S. 11'de şöyle yazıyordu: *Die zahlreichen einheimischen Namen, die auf den noch vorhethitischen Tafeln von Kültepe begeben, führen beim Zusammenhalten mit dem, was die Boğazköygrabungen hergeben, auf ein Volk, dass die moderne Wissenschaft mit gewollter Künstlichkeit "Proto-Hattier" nennt."*

⁹ Bk. E. Bilgiç, *Die Ortsnamen der "kappadokischen" Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens*, Archiv f(ür) O(rientforschung) XV S. 18. Krş. aynı zamanda B. Landsberger, Archiv Orientalni XVIII 1-2 (1950) S. 341 not 67.

¹⁰ Krş. H. Otten, MDOG 83 (1951) S. 44; E. Laroche, *Receuil d'Onomastique Hittite*, Paris 1952, S. 101-110 ve S. 116; E. Bilgiç, *Kapadokya metinlerinde geçen yerli appellatifler ve bunların eski Anadolu dilleri içerisindeki yeri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 88, 1953, S. 5-23; H. G. Güterbock'un fikri hakkında bk. aşağıda.

¹¹ *Assyrische Königsliste und "Dunkles Zeitalter"*, J(ournal of) C(uneiform) S(tudies), vol. 8 (1954) S. 120 v. d. not 259, 4.

¹² *The theophorous elements of the Anatolian proper names from Cappadocia*, Language vol. 29 (1953) 263 v. d.; *Some groups of Ancient Anatolian proper names*, vol. 30 (1954) S. 349 v. d.; *Suffixes in "Kanišite" Proper Names*, RHA XVIII fasc. 66-67 (1960) S. 45 v. d.

¹³ Krş. son olarak RHA fasc. 66-67 S. 45.

¹⁴ Krş. H. Th. Bossert, Asia S. 81.

¹⁵ *-N(n)-* teşkilleri hakkında bk. S. Alp, *The -n(n)- formations in the Hittite Language*, Belleten cilt XVIII, Sayı 72 S. 449-467.

vice olmaması dikkate şayandır.¹⁶ Benim görüşüme göre bu noktanın söz konusu olan dilin tayini bakımından önemi çok büyüktür. Hattice'ye ait oldukları emniyetle söylenebilen şahıs adlarının sayısının çok mahdut olduğu gözönünde tutulduğu takdirde Anadolu'da otokton olduğu kabul edilen ve iltisakî bir dil olan Hattice'nin koloni devrinde pek gerilemiş olduğunu düşünmek gerekecektir.¹⁷ Belki de bu dil, daha o zaman ölmüş bulunmakta idi. Luvi, Pala ve Hitit dil elemanlarını birbirlerinden ayırmak çok daha güçtür. Çünkü bu üç dil birbiriyle yakın akrabadırlar. Fakat "tanrı" kavramının *šiya-* veya *šiyana-* sözü ile ifade edilen bir dili "Protoluvice" diye adlandırmak hiç bir suretle tavsiye edilemez.¹⁸ Luvi'lilerin iskân bölgesi batı ve güney Anadolu'dur. Bu cihet de, esas vatanı Kızılırmak bölgesi olan bir dile "Protoluvice" denmesini önlemelidir.¹⁹

Bu çağda yerli Anadolu halkına ait şahıs adlarının çoğunun Boğazköy'deki Hitit kaynaklarından tanınan şahıs adlarının benzeri olduğu inkâr edilemez. Koloni çağında Kızılırmak bölgesinde muhtemelen Boğazköy metinlerindeki Hititçeden farklı olmayan bir dil yaşamakta idi. Bu dillerin birincisi sonuncusundan muhtemelen ne daha çok ne de daha az Indo-Avrupalı idi.

B. Hrozný, büyük bir ticaret merkezi olan Kane/iş'in koloni çağına ait en büyük tablet buluntularını veren Kültepe olduğunu tesbit etmek suretiyle ilme büyük hizmet etmiştir.²⁰

Bu çağa ait şahıs adlarında görülen dil elemanlarının ait oldukları diller konusu, H. G. Güterbock tarafından yayınlanmış olan bir makale sayesinde yeniden aktüel olmuştur. Güterbock bu yazı-

¹⁶ Hatticede *ašhab* "tanrı" (*yašhab* kolektif çoğul). Bk. E. Forrer, Z(eitschrift der) D(eutschen) M(orgenlaendischen) G(esellschaft) 76 S. 230; E. Laroche, Revue d'Assyriologie 41 S. 77. Luvice'de "tanrı" sözü *maššana-* ile ifade ediliyor. Bk. H. Otten, *Zur grammatikalischen und lexikalischen Bestimmung des Luvischen*, Berlin 1953, S. 61 v.d.

¹⁷ Yalnız Bilgiç, AfO XV S. 4 v. d. II 2'deki şahıs adları ile II 12'de kaydedilen mükerrer teşkillerin bazılarını hakikî Hattice şahıs adları olarak kabul etmek mümkündür.

¹⁸ B. Landsberger, Belleten III S. 214 not. 17, S. 215; E. Bilgiç, AfO XV S. 14; A. Kammenhuber, RHA 58, S. 18-20.

¹⁹ Krş. aynı zamanda B. Landsberger, JCS 8 S. 121 not 259, 4. Kendisi orada "Protoluvice" deyimini "Kanişçe" lehine terk ediyor.

²⁰ Syria 8 (1927) S. 10.

sında eskiden E. Forrer tarafından ileri sürülmüş olan bir hipotezi²¹ yeniden ele almakta ve Kani/eş ile Ni/eşa'nın eşitliğini tekrar teklif etmektedir: *Kaneš and Neša: Two forms of one Anatolien Place name?*²²

Güterbock, Kani/eş ve Ni/eşa ile ilgili kaynaklar üzerinde durduktan sonra teklif ettiği eşitliğin sebeplerini açıklamaktadır. Bir çok kimselerin bu makaleye kolayca erişemeyeceğini tahmin ettiğim için Güterbock'un ileriye sürdüğü sebepleri burada tekrar özet halinde sunuyorum:

Eski Asur metinlerine göre Pithana ile Anitta, Kani/eş üzerine hükmettikleri halde Anitta'nın Boğazköyde bulunan metninde ondan söz konusu edilmemektedir. "Kıral Anitta'nın sarayı" kitabesini ihtiva eden bir "hançer" Kültepe höyüğünde bulunmuştur.²³ "Hançer" in bulunduğu bina, Anitta'nın sarayı olabilir. Fakat Güterbock "hançer" in başka yerden oraya getirilmiş olabileceğini de düşünmektedir.

Kani/eş ile Ni/eşa'nın aynı şehir olması, Kani/eş'in Anitta'nın tarihî metninde anılmamasını izah edebilir.

Hititoloji ilminin başlarında E. Forrer, Kani/eş şarkıcısının kültürlerinde şarkı söylediği bazı tanrıların adlarının Hititçe denilen dile ait olduklarını tesbit etmişti.²⁴ Bu sebepten Forrer bu dile "Kanişçe" (kanisch) demektedir. Fakat Forrer'in teklifi diğer Hititologlar tarafından kabul edilmemişti. Güterbock, Kaniş şarkıcısı ile ilgili olan Tanrı adlarının hepsinin Hititçe olmadığını belirtmekte, fakat muhakkak Hititçe olan tanrı adlarının yalnız Kani/eş şarkıcısı ile münasebet halinde geçtiklerini kaydetmektedir.

Boğazköy metinlerinde Hitit diline bir taraftan Ni/eşa sehrine göre *našili*, *nišili*, veya *nešumnili* "Ni/eşace" denmesi, diğer taraftan ise adları aynı dile ait olan tanrıların kültürlerinin Ni/eşa şarkıcısı ile değil de -böyle bir şarkıcı hakkında her hangi bir kayıd şimdiye kadar ele geçmemiştir- Kani/eş şarkıcısı ile ilgili olması suretiyle meydana gelen tezad, Kani/eş ile Ni/eşa aynı şehir olduğu takdirde ortadan kalkabilirdi.

²¹ Forrer'e göre Neša, Kaniş'in Hititçe şekli, Kaniş'in başındaki *ka-* ise Hattice bir önektir: Glotta XXVI (1938) S. 190 not 1.

²² Eretz-Israel, vol. v (1958) S. 46*-50*, Israel Exploration Society, Jerusalem.

²³ K. Balkan, *Kaniš Kârum'unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından VII. Seri-No. 28 (1955) S. 25-26 resim 12; T. Özgüç, *Anitta Hançeri*, Belleten No. 77 (1956) 29-32 resim 3.

²⁴ ZDMG 76, 1922, S. 198.

Güterbock, Kaniş tanrıları olarak tespitedilen [*Ašgašepa*], *Kra-liçe* ve *Pirva*'nın kültünde şarkı söyleyen LU.MES²⁵ *nešumeneš*'in "Neşalılar"ın "Kaniş şarkıcıları" ile aynı olabileceğini de düşünmektedir.

Koloni devrine ait şahıs adlarının tahlilinde kayd edilen gelişmeler, Ni/eşa diline ait bir sıra eleman ile, bir kaç ortak sözü gün ışığına çıkardı. Hititçe veya onun arkaik bir şekli Kane/iş'de konuşuluyordu. Ni/eşace'nin Kani/eş'de konuşulması, tabiatıyla Kani/eş ile Ni/eşa'nın aynı şehir olduğunu isbat etmez. Fakat aynı olmaları bu hususu daha kolay izah eder.

H. Otten'in *kanišumnili* "Kanişçe" adverb'i ile ilgili olarak üzerinde durduğu iki adet poetik metin fragmanının²⁵ anlaşılması şimdilik güçtür. Bu metinlerde Hititçe sözler ve formlar yanında klâsik dilden tanınmayan hususlar da vardır. *Kanišumnili* adverb'i, diğer bir metinde geçtiğinden bu cümlelerin onunla ilgili olduğu yalnız tahmin edilebilir. Fakat bu fragmanlarda arkaik olup sonradan kayboldukları kabul edilemeyecek hiç bir şey yoktur. Onlarda başlıca noktalarda Hititçeden başka bir dil kabul etmek için zorlayıcı bir taraf mevcut değildir. Bu fragmanlar *kanišumnili* ile *nešumnili*'nin eşitliğini iddia etmeğe mani değildir.

Güterbock daha makalesinin başında S. 46*'da, kat'i bir ispat değil, bir hipotez sunduğunu kaydetmekte ve S. 49*'da ileriye sürdüğü deliller hakkında şöyle demektedir: "*I am well aware of the fact that it is not conclusive; the evidence may, and will, be interpreted differently. Nevertheless, I feel that the possibility of Neša being Kaneš is strong enough that it should be taken into consideration.*"

Kemal Balkan'ın eserinden Tahsin Özgüç'ün başkanlığı altındaki Türk Tarih Kurumu kazılarında çıkan henüz yayınlanmamış Kültepe metinlerinin de Güterbock'un teklifine karşı olmadıklarını öğrenmekteyiz. Balkan, onu bir çalışma hipotezi olarak kabul etmekte ve bu suretle tablonun daha aydınlık olacağını ve bir çok güçlüklerin ortadan kalkacağını beyan etmektedir.²⁶ O. R. Gurney de Güterbock'un teklifini tereddüt etmeden kabul ediyor. Fakat Gurney'nin

²⁵ H. Otten, *Pirva - der Gott auf dem Pferde*, JKIF II S. 62-73.

²⁶ *Mama Kıraltı Anum - hirbi'nin Kaniş Kıraltı Waršama'ya Gönderdiği Mektup* S. 44, 59, 63-65, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII. Seri No. 31 a. Kıraltı Varšama'nın adı için krş. Hititçe *waršama-*, J. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch* S. 247.

makalesinden problemin çözümü için yeni delillerinin mevcut olup olmadığını anlayamıyoruz.²⁷ Buna karşılık A. Goetze, Güterbock'un delillerini ikna edici bulmamaktadır.²⁸ H. Otten'e göre Kuşşara ile Neşa'nın lokalizasyonu şimdilik mümkün değildir.²⁹ Onun ifadesinden de Kani/eş ile Ni/eşa'nın eşitliği için ileri sürülen delilleri yeter bulmadığını görüyoruz. A. Kammenhuber, Güterbock'ın çözüm teklifini ilgi çekici bulmakta, fakat tezin kabulundan kaçınmaktadır.³⁰ F. Kinal da ihtiyatlı bir dil ile Güterbock'un teklifini kaydetmekle yetinmektedir.³¹

Neşa'nın Anitta'nın tarihî metninde çok önemli bir rol oynamasına karşılık koloni devri kaynaklarında gayet mahdut ölçüde anılışı dikkate şayandır. Kani/eş ve Ni/eşa'nın hiç bir metinde yanyana görülmemesi de önemli bir noktadır.

Kısa bir süre önce Stefan Prezeworski'nin bir makalesini okurken orada³² kaydedilen Franz Cumont'nun şu başlığı taşıyan bir makalesi dikkatimi çekti: "*A propos d'un décret d'Anisa en Cappadoce*"³³. Cumont'un makalesinin muhtevası, Güterbock tarafından tekrar ortaya atılan sorunun çözümü bakımından o derece önemlidir ki, üzerinde durulması gerekmektedir. Hititologlar için kolayca erişilemeyecek bir yerde yayınlanmış olduğu için bu önemli etüd, maalesef çabuk unutulmuştur. Fakat Prezeworski'nin makalesinden de Cumont'un Yunanca bir kitabede geçen Anisa şehrini bugünkü şöhretli Kültepe'nin eski bir adı olarak teşhis ettiği anlaşılmaktadır.

Bundan takriben iki yıl önce Ankara Üniversitesinde Eski Anadolu'nun Yunan ve Roma çağına ait coğrafyası konusunda bir konferans

²⁷ *Anatolia c. 1750 - 1600 B. C. S. 4* (The Cambridge Ancient History, Revised Edition of Volumes I-II, Cambridge University Press 1962).

²⁸ RHA XVIII Fsc. 66-67 S. 51 not. 7: "The argument of H. G. Güterbock, *Eretz Israel* 5 (1958) 46 * ff., who -renewing a thesis of E. Forrer's- proposes to equate Kaniš with Neša and thereby to avoid the difficulty that the singer of Kaniš speaks nešili, remains unconvincing to me."

²⁹ *Das Hethiterreich* S. 336 (Hartmut Schmökel'in *Kulturgeschichte des Alten Orient* adlı kitabında, Stuttgart 1961).

³⁰ *Nominalkomposition in den altanatolischen Sprachen des 2. Jahrtausends*, Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung, cilt 77 (1961) S. 161 v.d. not 1.

³¹ *Eski Anadolu Tarihi* S. 65, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XIII. Seri-
No. 7.

³² *Un vase à décor plastique du Kültepe*, RHA V. Fasc. 35, S. 87 v.d.

³³ *Revue des Études Anciennes* XXXIV (1932) S. 135-138.

veren L. Robert de Kaniş ile Nişa'nın eşitliğini destekleyen Yunanca kaynaklardan söz konusu etmişti. Robert'in burada benim kaydettiğim kaynaktan mı faydalandığını veya elinde başka kaynakların mevcut olup olmadığını hatırlamıyorum.

Cumont tarafından ele alınan ve bronz bir levha üzerinde bulunan Yunanca kitabe, eskiden Berlin Müzesi tarafından satın alınmış ve 1880 yılında Curtius tarafından neşredilmiştir.³⁴ Kitabenin muhtevası hakkında Cumont şöyle demektedir: "*C'était un décret voté par la boule et le peuple d'Anisa en l'honneur d'un archonte qui s'était rendue dans la ville voisine d'Eusébeia pour y plaider devant la justice la cause de sa patrie et avait obtenue que celle-ci entrât en possession d'un héritage qui lui était contesté.*" Cumont'a göre, a. g. y. 135, Curtius kitabenin nereden geldiğini bilmiyordu. Kitabede Astarte'nin bir mabedinin anılması, onu bronz levhanın Suriye'den gelmiş olduğunu düşünmeye sevk etmişti. Fakat eser, İstanbul'dan Berlin'e gitmiştir. Kitabeyi İstanbul'a geldiği sırada bir antikacıda kopye etmiş olan Mordtmann onun Kayseri ile Sivas arasında Gomerek köyü civarındaki Kültepe'de bulunmuş olduğunu öğrenmiştir. Cumont'a göre Mordtmann buluntu hakkında Κωστ. Ἑλλην. Φιλολ. Σύλλογος, cilt XV'da, 1880, [1884 te yayınlanmıştır], Παράρτημα S. 52, n° 10'da şöyle yazmaktadır: Ἐν τόπῳ καλουμένῳ Kul-Tépé πλησίον τῆς κώμης Gomérek κειμένης μηταξὺ Καισαρείας καὶ Σεβαστείας³⁵.

Mordtmann'ın tesbit ettiği haberin doğruluğundan Cumont şüphe etmemekte ve Kültepe ile meşhur harabe yerinin kastedilmiş olduğunu kabul etmektedir. Cumont'un doğru olarak ifade ettiği gibi bu bölgede başka bir Kültepe mevcut değildir.³⁶ Cumont'a göre kitabenin muhtevası da Anisa'nın Kayseri veya Mazaka'dan uzak olmadığını göstermektedir. Anisa kitabesi yazı şekline göre M. ö. birinci yüz yıla tarihlenmektedir.

³⁴ Monatsberichte der Berliner Akademie 1880 S. 646 v. d. Curtius'un makalesi elime geçmemiştir.

³⁵ Mordtmann'ın yayımını da göremedim.

³⁶ Mordtmann tarafından bildirilen Gomerek hakkında Cumont şöyle demektedir: "*A la vérité, ce site se trouve plus près de Césarée que du bourg de Gemerek. Mais les Arméniens de Gemerek trafiquaient dans tout ce pays. Un d'eux aura acquis et porté au bazar de Stamboul la plaque inscrite qu'un paysan avait tirée du sol et ainsi s'explique l'indication 'à Kul-Tépé près de Gemerek' que reproduit Mordtmann. Il n'y a point d'autre Kul-Tépé dans cette region.*"

Elde ettiği neticeyi Hrozny'ye bildiren Cumont, ondan Kültepe'nin Eski Asur metinlerindeki adının muhtemelen Kaniş olduğu ve kazıları esnasında bir Yunan-Roma iskânının izlerine rastlamış olduğu cevabını almıştır.

Cumont, Kaniş ile Anisa'nın eşitliğini ilk defa olarak ortaya koymuştur. Kendisi bu konuda şöyle yazmaktadır: “*La ressemblance de ce nom (yani Kaniş'in) avec celui d'Anisa est telle quelle ne saurait être fortuite. Peut-être faut-il écrire 'Ανίσα avec l'esprit rude et nous aurions alors une altération analogue à celle du latin casa, qui, dans le dialecte toscan, est devenue khasa avec une aspiration et s'atténue presque en hasa.*”

Anisa (= Kültepe) sayesinde Kani/eş ile Ni/eşa arasında önemli bir köprü kurulduğu aşikârdır. Dil bakımından Anisa'dan Ni/eşa'ya geçmek, Kani/eş'den Ni/eşa'ya geçmekten çok daha kolaydır.

Şehir adı şekli Anisa, Boğazköy metinlerinde de görülüyor. Şuppiluliuma'nın yıllıklarında muhtemelen Neşa ile değişik olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. E. Forrer, *Boghazköi-Texte in Umschrift* 2, 37 I'de şöyle okuyoruz:³⁷

- 1 [. A.NA A.B]U.IA [me-mi-an] ú-te-ir
 - 2 [(^{LÜ}KUR-u)]a ku-iş I.NA ^{URU}A-ni-ša pa-ra-a pa-a-an-za [(e)]-eş-ta
 - 3 ki-nu-na-ua-ra-aş ŞA.PAL ^{URU}N[e]-i-ş-ša³⁸ nu-u-ş-şi A.BU.IA pa-it
- “ [. Ba]bam[a haber] getirdiler:
‘Anişa'ya, dışarıya gitmiş olan düşman, şimdi N[e]şsa'nın altındadır’. Babam ona karşı gitti.”

Ben de Güterbock gibi Ni/eşa'nın sonundaki -a'nın Hititçe thema vokal'i olduğunu kabul ediyorum. Anişa'nın Kültepe oluşu keyfiyeti, Kani/eş'in benim bilgime göre şimdiye kadar Kani/eşa şeklinde yazıldığıнын bilinmemesinin yarattığı güçlüğü de ortadan kaldırmaktadır. Kani/eş'in başındaki k'nın bir önek olması, kanaatimce mümkün değildir. Buradaki k, her halde bazan telâffuz edilemeyecek kadar zayıf idi. Bu düşünceyi Eski Assur metinlerindeki başında g bulunan

³⁷ Metnin rekonstrüksiyonu için bk. H. G. Güterbock, *The Deeds of Suppiliuma as told by his son, Muršili II*, JCS vol. X (1956), S. 75.

³⁸ Güterbock, a. g. y. not 54'te bu şehir adının transkripsiyonunu şöyle yapmaktadır: ^{URU}x-iş-ša. Forrer tarafından kırık işaret için gösterilen izler bizim okuyuşumuza eyice uymaktadır.

Gani/eş yazılışları³⁹ ile Anişa'nın mevcudiyeti desteklemektedir. Ni/eşa ise, Anişa'nın daha kısa bir şekli olacaktır.

Kani/eş ile Ni/eşa'nın aynı şehrin adının ayrı şekilleri olarak teşhis edilmelerinin önemi büyüktür:

Kanişumnili "Kanişe" ve *neşumnili* "Neşace" ile aynı dil ifade edilmekte idi. Asur ticaret kolonileri devri için ayrı bir Kani/eş dilinin rekonstrüksiyonuna ihtiyaç yoktur. Bu dil, günümüzün ilim adamları tarafından "Hititçe" denilen dilden başka bir dil değildir. Eski Asur metinlerinde yerlilere ait şahıs adlarındaki dil elemanlarının araştırılması suretiyle birinci derecede bu dilin erken bir safhası kazanılabilir.

Kani/eş = Anişa = Ni/eşa, Erken Hitit Devrinde Hititler tarafından kesif bir surette iskân edilmişti. Kendi dillerine verilen adın bu şehrin adına izafe edilmesi ancak bu suretle izah edilebilir.

Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Erken Hitit Çağıdır. Arkeolojik buluntular da bu hususu tamamen teyid etmektedir.⁴⁰

Kani/eş (= Kültepe) yalnız Koloni Devrinin en büyük ticaret merkezi değil aynı zamanda Erken Hitit Çağı kırıllarından Anitta'nın sınırlarını genişlettiği ve büyüttüğü devletin başkentidir.

Kültepe höyüğü üzerinde Anitta'nın sarayından başka aynı kıralın tarihi kitabesinde yaptırdığını bildirdiği Göğün Fırtına Tanrısının, Tanrı Şiuşummi'nin ve Tanrı Halmaşuitta'nın mabetlerinin de -eğer daha önce tahrib edilmemişler ise- bulunabilmesi gerekmektedir.

Anitta'nın kapısına [koydurduğunu] bildirdiği tabletinin sözlerini de belki de tâlin yardımıyla bir gün Kültepe'deki yerinde bulmak mümkün olacaktır.

³⁹ Bk. E. Bilgiç, AfO XV 33 v. d.; B. Hrozný, *Inscriptions Cunéiformes du Kultépé* vol. I, Praha 1952, S. 19; B. Kienast, *Die altassyrischen Texte des Orientalischen Seminars der Universität Heidelberg und der Sammlung Erlangen* - Basel, Berlin 1960 S. 117.

⁴⁰ Krş. K. Bittel, *Hethiter und Proto-Hattier*, Historia I S. 267 v.d.; E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter* S. 18-29 (Hirmer Verlag, München 1961).

KANIŠ = ANIŠA = NIŠA

EINE HAUPTSTADT DER FRÜHHETHITISCHEN PERIODE

SEDAT ALP

Die Lage von Kuššara, an dessen ruhmreiche Dynastie die späteren Grosskönige von Hattuša (Boğazköy) sich anschliessen,¹ liegt immer noch im Dunkeln. Der um die Erforschung der "kapadokischen" Texte hochverdiente Assyriologe J. Lewy hat die ihm bekannten inschriftlichen Zeugnisse über diese Stadt mit grösster Sorgfalt untersucht und den Schluss gezogen, dass Kuššara östlich von Kani/eš zu suchen ist. Er schlägt ihre Lokalisierung in Kemer westlich von Elbistan und Binboğa Dağları auf der Strasse zwischen Pınarbaşı und Maraş vor.²

Viel günstiger liegt es nunmehr mit der Lage von Ni/eša, das von Pithana, dem König von Kuššara, erobert worden war. Die in Boğazköy gefundene hethitische Inschrift seines Sohnes Anitta, deren Originalfassung wahrscheinlich bei der Verlegung der Residenz durch Hattušili des I. von Kuššara nach Hattuša mitgebracht worden ist, berichtet von diesem Sieg Pithanas über Neša und von seinen eigenen Taten. Nach erfolgreichen Kämpfen gegen andere Stadtkönigtümer herrscht Anitta über ein weites Gebiet und führt den Titel "Grosskönig"³. Er schildert auch seine ausgedehnte Bautätigkeit in Neša. Abgesehen von den Tempelbauten für verschiedene Götter schmückt er Neša mit einem Zoologischen Garten. Obwohl er sich

¹ Vgl. F. Sommer-A. Falkenstein, *Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattušili I. (Labarna II.)*, München 1938 S. 105, 200; H. Otten, *Zu den Anfängen der hethitischen Geschichte*, M(itteilungen der) D(eutschen) O(rient-) G(esellschaft) Nr. 83 S. 35.

² *Old Assyrian evidence concerning Kuššara and its location*, Hebrew Union College Annual, vol. XXXIII (1962) S. 45-56.

³ Siehe H. Otten, a.a.O. 41. Diese Machtstellung Anittas wird auch durch eine altassyrische Urkunde aus Alishar bestäetigt, in der er als "Grosskönig" bezeichnet wird: I. Gelb, *Inscriptions from Alishar and Vicinity* S. 50 (OIP 27); J. Lewy, R(evue) H(ittite et) A(sianique) 17, 6 und Archives d'Histoire du Droit Oriental 2, 133 ff.

zum Beginn der Inschrift König von Kuššara nennt, bezeichnet er Neša als "meine Stadt".⁴ Daraus kann man schliessen, dass Neša von Anitta zur Hauptstadt seines Reiches gemacht worden ist. Wir wissen nicht, ob Kuššara unter Anitta als Residenz weiter bestanden hat oder erst später wieder zur Hauptstadt gemacht wurde.

Anitta hat sich nach seiner Inschrift auch mit dem hethitischen Stadtgott von Neša, der *Šiušmi* bzw. *Šiušummi* oder *Šiunašummi* hiess, besonders abgegeben, und seine früher geraubte Statue aus Zalpuwa nach Neša zurückgeführt. Im Belleten Nr. 50 (1949) S. 270 und in der deutschen Fassung derselben Arbeit im J(ahrbuch für) Kl(einasiatische) F(orschung) I(1950-51) S. 126 sah ich in dem "kappadokischen" Personennamen *Šiuašmi* das Gegenstück von *Šiušmi*.⁵ Diese Gleichung hielt ich für ein weiteres Argument zu Gunsten der Echtheit der Inschrift von Anitta oder der ihr zu Grunde liegenden historischen Quellen,⁶ deren Authentizität bezweifelt worden war. Zur selben Stelle auf S. 269 bzw. 125 konnte ich auch das Vorhandensein des hethitischen Themavokals in den Namen der einheimischen Bevölkerung in den Suffixen *-ala*, *-ili*, *-ula* etc. in mehreren Beispielen nachweisen, und ich trat für die Existenz der Hethiter (Nesier) in der Zeit der Assyrischen Handelskolonien in Anatolien ein.⁷ Vorher herrschte die Meinung vor, dass die Hethiter zu jener Zeit in Anatolien noch nicht fassbar sind⁸ oder dass man sie höchstens in Spuren treffen kann.⁹ In Ankara Üniversitesi Dil ve

⁴ Siehe H. Otten, a.a.O.42.

⁵ Vgl. auch H. Th. Bossert, *Asia* S. 89.

⁶ Ähnlich denkt A. Goetze, *Language* vol. 30, 1954, S. 359 Anm. 74.

⁷ Vgl. auch F. Hrozny, *Die Älteste Geschichte Vorderasiens*, Prag 1940, S. 120; H. Th. Bossert, *Asia* passim.

⁸ A. Goetze schrieb im Jahre 1933 in *Kleinasien* (I. Aufl.) S. 68 darüber: "Die in den Texten enthaltenen Eigennamen lassen neben den Semiten, die selbst nicht einheitlich sind, auch Einheimische erkennen. Diese Kleinasiaten werden wir als Proto-Hattier zu bezeichnen haben, doch ist im Auge zu behalten, dass auch Palaer und sogar schon Luwier unter ihnen vertreten sein mögen."

F. Sommer schrieb in seinem Buch *Hethiter und Hethitisch* (1947) S. 11: "Die zahlreichen einheimischen Namen, die auf den noch vorhethitischen Tafeln von Kültepe begegnen, führen beim Zusammenhalten mit dem, was die Boğazköygrabungen hergeben, auf ein Volk, das die moderne Wissenschaft mit gewollter Künstlichkeit "Proto-Hattier" nennt."

⁹ Vgl. E. Bilgiç, *Die Ortsnamen der "kappadokischen" Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens*, Archiv Orientalni XVIII 1-2(1950) S. 341 Anm. 67.

Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi X (1952) S. 250 ff. habe ich meine Meinung weiter fundiert. Bis jetzt hat sich diese Auffassung immer mehr durchgesetzt und wurde durch neue Argumente unterstützt.¹⁰ Nur zwei Gelehrte, B. Landsberger und A. Goetze, beide von grossem internationalen Rang, wollen die Hethiter damals in Anatolien nicht annehmen. Landsberger akzeptiert nicht einmal eine archaische Form des Hethitischen für diese Periode.¹¹ Goetze hat in der letzten Zeit zur Erforschung der Sprachen Anatoliens in jenem Zeitalter drei wertvolle Beiträge geliefert.¹² Unsere Meinungen stehen einander naeher, indem er für diese Periode eine mit dem Hethitischen, dem Luwischen und dem Palaischen eng verwandte indoeuropäische Sprache, die er "Kanishite" nennt, annimmt.¹³

In der Hauptsprache, die gegen die Mitte der ersten Hälfte des 2. Jahrtausends vor Chr. im Halysbecken gesprochen worden ist, hiess das Wort für "Gott" *šiya-* oder *šiyana-*. Man kann es aus den Personennamen *Šiyašmi*, *Šiyanala* und *Šimnuman* leicht erschliessen.¹⁴ Es stellt die ältere Form des indoeuropäisch-hethitischen Wortes für Gott *šiu-* oder *šiyana-* dar.¹⁵ Es ist bemerkenswert, dass es weder hattisch noch luwisch ist.¹⁶ Meiner Meinung nach ist dieser Punkt für die Zuweisung dieser Sprache von grösster Bedeutung. Nach der

¹⁰ Vgl. H. Otten, MDOG 83 (1951) S. 44; E. Laroche, *Receuil d'Onomastique Hittite*, Paris 1952, S. 101-110 und S. 116; E. Bilgiç, *Die einheimischen Appellativa der kappadokischen Texte und ihre Bedeutung für die anatolischen Sprachen*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 96, 1954, S. 5-26. Für die Auffassung von H. G. Güterbock, siehe weiter unten.

¹¹ *Assyrische Königsliste und "Dunkles Zeitalter"*, J(ournal of) C(uneiform) S(tudies), vol. 8 (1954) S. 120 f. Anm. 259 Punkt 4.

¹² *The theophorous elements of the Anatolian proper names from Cappadocia*, Language vol. 29 (1953) 263 ff.; *Some groups of Ancient Anatolian proper names*, vol. 30 (1954) S. 349 ff.; *Suffixes in "Kanishite" Proper Names*, RHA XVIII fasc. 66-67 (1960) S. 45 ff.

¹³ Vgl. zuletzt RHA fasc. 66-67 S. 45.

¹⁴ Vgl. schon H. Th. Bossert, Asia S. 81.

¹⁵ Zu den *n(n)-* Bildungen vgl. S. Alp, *The -n(n)- formations in the Hittite Language*, Belleten XVIII. Nr. 72 S. 449-467.

¹⁶ Im Hattischen *ašhab* "Gott" (*uašhab* kollektivischer Plural). Siehe E. Forrer, Z(eitschrift der) D(eutschen) M(orgenlaendischen) G(esellschaft) 76 S. 230; E. Laroche, Revue d'Assyriologie 41 S. 77. f. Im Luwischen lautet das Wort für "Gott" *maššana-*. Siehe H. Otten, *Zur grammatikalischen und lexikalischen Bestimmung des Luwischen*, Berlin 1953, S. 61 f.

geringen Zahl der Personennamen, die man mit Sicherheit als hattisch bestimmen kann, muss die hattische Sprache in der Kolonistenzeit sehr zurückgegangen sein.¹⁷ Sie war vielleicht schon damals ausgestorben. Schwerer ist es, die luwischen und die palaischen Sprachelemente von den hethitischen zu trennen, da diese drei Sprachen mit einander eng verwandt sind. Es empfiehlt sich aber nicht, eine Sprache, in der das Wort für "Gott" *šiya-* oder *šiyana-* heisst, "protoluwisch" zu nennen.¹⁸ Das Siedlungsgebiet der Luwier, das westliche und südliche Anatolien, spricht auch nicht zu Gunsten dieser Bezeichnung für eine Sprache, deren Kernland das Halysgebiet ist.¹⁹

Es ist nicht zu leugnen, dass die Personennamen der einheimischen Bevölkerung in dieser Periode zu einem grossen Prozentsatz den PN der hethitischen Quellen von Boğazköy entsprechen. In der Kolonistenzeit lebte im Halysgebiet eine Sprache, die wahrscheinlich nicht mehr und nicht weniger indoeuropaeisch-hethitisch war als das Hethitische der Boğazköy-Texte.

Es ist das grosse Verdienst Hrozny's, das Handelszentrum Kani/eš mit Kültepe, wo man bisher die grössten Tontafelfunde der Kolonistenzeit gemacht hat, identifiziert zu haben.²⁰

Die Zuweisung der sprachlichen Elemente in den Eigennamen dieser Periode ist wieder aktuell geworden durch einen Aufsatz von H. G. Güterbock, der eine früher von E. Forrer ausgesprochene Hypothese²¹ wieder aufnimmt und die Identität von Kani/eš mit Ni/eša vorschlägt; *Kaneš and Neša: Two forms of one Anatolian place name?*²²

Nach einer Zusammenstellung der Quellen über Kani/eš und Ni/eša führt Güterbock seine Gründe für diese Gleichung vor. Da

¹⁷ Nur die Personennamen bei Bilgiç, AfO XV S. 4 ff. unter II 2, und manche von den PN, die durch Reduplikation des Stammes gebildet sind (II 12), könnte man als echte hattische Namen annehmen.

¹⁸ B. Landsberger, Belleten III S. 214 Anm. 17, S. 215; E. Bilgiç, a.a.O. S 14; A. Kammenhuber, RHA 58, S. 18-20.

¹⁹ Vgl. auch B. Landsberger, JCS 8 S. 121 Anm. 259 Punkt 4, der die Benennung "protoluwisch" zu Gunsten von "kanisch" aufzugeben scheint.

²⁰ Syria 8 (1927), S. 10.

²¹ Nach Forrer ist Neša die hethitische Form von Kaniš und das *ka-* beim letzteren ist ein hattisches Praefix: Glotta XXVI (1938) S. 190 Anm. 1.

²² Eretz-Israel, vol. v., 1958, S. 46*-50*, Israel Exploration Society, Jerusalem.

sein Aufsatz für viele nicht leicht erreichbar sein wird, fasse ich sie hier noch einmal zusammen:

Kani/eš ist nicht in der Anitta - Inschrift erwachnt, obwohl es nach den altassyrischen Texten von Pithana und Anitta beherrscht wurde.

Ein "Dolch", der die Inschrift "Palast von Anitta, des Königs" traegt, ist auf dem Kültepe gefunden worden.²³ Das Gebaeude, in dem er gefunden worden ist, könnte der Palast Anittas sein. Er rechnet aber auch mit der Möglichkeit, dass er von anderswo dahin gebracht worden sein kann.

Die Gleichsetzung von Kani/eš mit Ni/eša würde die Nichterwahnung von Kani/eš in dem historischen Text von Anitta erklären.

In den Anfängen der Hethitologie stellte E. Forrer fest, dass die Namen der Götter, bei deren Kult der Saenger von Kaniš singt, zur Sprache gehören, die man "hethitisch" nennt.²⁴ Daher führte er für diese Sprache die Bezeichnung "kanisch" ein, die von anderen Hethitologen nicht angenommen wurde. Güterbock betont auch, dass nicht alle Götternamen, die mit dem Saenger von Kaniš im Zusammenhang stehen, hethitisch sind. Aber die Götternamen, die bestimmt hethitisch sind, erscheinen nur in Verbindung mit dem Saenger von Kaniš. Der Widerspruch, dass einerseits die hethitische Sprache in den Boğazköy - Texten nach der Stadt Ni/eša *našili*, *nišili*, oder *nešumnili* "nesisch" heisst und andererseits Götternamen, die zur selben Sprache gehören, nicht im Zusammenhang mit dem Saenger von Ni/eša - er ist bisher nicht belegt - sondern mit dem Saenger von Kani/eš stehen, würde verschwinden, wenn Kani/eš und Ni/eša gleich waeren.

Güterbock haelt auch die Identitaet der LÜ.MEŠ *nešumeneš* "Nesier", die im Kulte der Götter [*Ašgašepa*], *Königin* und *Pirva* singen - jene sind als Götter von Kaniš festgestellt - mit den Saengern von Kaniš für möglich.

Die fortschreitende Analyse der Eigennamen der einheimischen Bevölkerung der Kolonistenzeit haben eine Reihe von nesischen Ele-

²³ K. Balkan, *Observations on the chronological problems of the kârum-Kaniš*, Türk Tarih Kurumu yayınlarından VII. Seri - No. 28 (1955), S. 78-79 mit Abb. 12; T. Özgüç, *The Dagger of Anitta*, Belleten Nr. 77 (1956) 33-36 mit Abb. 3.

²⁴ ZDMG 76, 1922, S. 198.

menten und einige gemeinsame Wörter ans Tageslicht gebracht. Hethitisch oder eine archaische Form davon wurde in Kani/eš gesprochen. Dass das Nesische in Kani/eš gesprochen worden ist, beweist natürlich nicht die Identität von Kani/eš mit Ni/eša. Aber dies könnte leichter erklärt werden, wenn sie identisch wären.

Die beiden poetischen Fragmente, die H. Otten im Zusammenhang mit dem Adverb *kanišumnili* "kanisch" behandelt hat,²⁵ sind vorläufig schwer verständlich. Sie enthalten neben hethitischen Wörtern und Formen solche, die man von der klassischen Sprache her nicht kennt. Dass diese Sätze *kanišumnili* sind, kann man nur vermuten, da das Adverb in einem anderen Text bezeugt ist. Es gibt aber nichts in diesen Fragmenten, was man nicht als archaisch erklären könnte, das später verloren gegangen ist. Im Wesentlichen ist man nicht gezwungen, in ihnen eine andere Sprache als hethitisch zu sehen. Sie hindern uns nicht die Gleichung *kanišumnili* = *nešumnili* aufzustellen.

Schon am Anfang seiner Arbeit sagt Güterbock auf S. 46*, dass er keinen endgültigen Beweis, sondern eine Hypothese vorbringt und auf S. 49* sagt er über seine Begründung weiter: "*I am well aware of the fact that it is not conclusive; the evidence may, and will, be interpreted differently. Nevertheless, I feel that the possibility of Neša being Kaneš is strong enough that it should be taken into consideration.*"

Aus Kemal Balkans Arbeit entnehmen wir, dass die unpublizierten Kültepe-Texte der Ausgrabungen von Türk Tarih Kurumu unter der Leitung von T. Özgüç nicht gegen den Vorschlag von Güterbock sprechen. Balkan nimmt ihn als Arbeitshypothese an und führt weiter aus, dass bei deren Annahme das ganze Bild klarer wird und viele Schwierigkeiten aus dem Weg geräumt werden.²⁶ Auch O. R. Gurney nimmt Güterbocks Vorschlag an. Aus seinem Artikel lässt sich allerdings nicht schließen, ob er weitere Argumente zur Lösung der Frage beibringen kann.²⁷ Dagegen hält A. Goetze die

²⁵ H. Otten, *Pirva - der Gott auf dem Pferde*, JKIF II S. 62-73.

²⁶ *Letter of King Anum-hirbi of Mama to King Warshama of Kanish* S. 40, 53, 57-59 (Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VII. Seri No. 31 a). Zum Namen des Königs Waršama- vgl. hethitisch *waršama-*, J. Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch* S. 247.

²⁷ *Anatolia c. 1750-1600 B.C.* S. 4, (*The Cambridge Ancient History*, Revised Edition of Volumes I-II, Cambridge University Press 1962).

Argumentation von Güterbock für nicht überzeugend.²⁸ Nach H. Otten ist die Lokalisation von Kuşşar und Neşa fürs erste nicht möglich.²⁹ Daraus ergibt sich, dass auch er die Gleichsetzung von Kani/eş mit Ni/eşa nicht für beweiskräftig hault. A. Kammenhuber findet zwar den Lösungsvorschlag von Güterbock interessant, hault sich aber vor seiner Annahme zurück.³⁰ Auch F. Kinal begnügt sich vorsichtig mit seiner Erwachnung.³¹

Es ist bemerkenswert, dass Neşa, das in der Anitta-Inschrift von Boğazköy eine so bedeutende Rolle spielt, in den Texten der Kolonistenzeit sehr spärlich bezeugt ist. Von Belang ist auch, dass Kani/eş und Ni/eşa in keinem Text nebeneinander erscheinen.

Vor kurzem wurde ich bei der Lesung eines Aufsatzes von Stefan Prezeworski³² auf einen Artikel von Franz Cumont aufmerksam, der den Titel traegt: *A propos d'un décret d'Anisa en Cappadoce*³³. Der Inhalt des Aufsatzes von Cumont ist für die Lösung der von Güterbock erneut aufgerollten Frage von so grosser Bedeutung, dass er verdient, berücksichtigt zu werden. Leider war er schnell in Vergessenheit geraten, weil er für die Hethitologen an einer nicht leicht erreichbaren Stelle erschienen ist. Aber schon aus dem Artikel von Prezeworski ist zu ersehen, dass Cumont Anisa auf einer griechischen Inschrift mit Kültepe identifizierte.

Vor etwa zwei Jahren sprach auch L. Robert an der Universitaet Ankara in einem Vortrag über die Historische Geographie der griechisch-römischen Zeit in Anatolien von griechischen Quellen, die zu Gunsten der Gleichsetzung von Kaniş mit Nişa sprechen. Ich kann mich nicht mehr erinnern, ob Robert dieselbe Quelle benutzt hat, oder ihm andere Quellen bekannt sind.

²⁸ RHA XVIII Fsc. 66-67 S. 51 Anm. 7: "The argument of H. G. Güterbock, *Eretz Israel* 5 (1958) 46 * ff., who - renewing a thesis of E. Forrer's - proposes to equate Kaniş with Neşa and thereby to avoid the difficulty that the singer of Kaniş speaks neşili, remains unconvincing to me."

²⁹ *Das Hethiterreich* S. 336 in Hartmut Schmökel's *Kulturgeschichte des Alten Orient*, Stuttgart 1961.

³⁰ *Nominalkomposition in den altanatolischen Sprachen des 2. Jahrtausends*, Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung, Band 77 (1961) S. 161 f. Anm. 1.

³¹ *Eski Anadolu Tarihi* S. 65, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XIII. Seri No. 7.

³² *Un vase à décor plastique du Kültepe*, RHA V, Fasc. 35, S. 87 ff.

³³ *Revue des Études Anciennes* XXXIV (1932) S. 135-138.

Die von Cumont behandelte griechische Inschrift auf einer Bronzetafel war vom Berliner Museum erworben und im Jahre 1880 von Curtius publiziert worden³⁴. Über den Inhalt der Inschrift schreibt Cumont folgendes: *“C’était un décret voté par la boule et le peuple d’Anisa en l’honneur d’un archonte qui s’était rendue dans la ville voisine d’Eusébeia pour y plaider devant la justice la cause de sa patrie et avait obtenu que celle-ci entrât en possession d’un héritage qui lui était contesté.”* Nach Cumont, a.a.O. 135, wusste Curtius von dem Herkunftsort der Inschrift nichts. Die Erwähnung eines Tempels der Astarte in der Inschrift veranlasste ihn zu glauben, dass sie aus Nordsyrien stamme. Die Inschrift kam aber von Istanbul nach Berlin und Mordtmann, der sie kurz nach ihrer Ankunft bei einem Antiquitätenhändler in Istanbul kopierte, erhielt die Information, dass sie in Kültepe bei dem Dorf Gomerek, das zwischen Kayseri und Sivas liegt, gefunden worden sei. Nach Cumont schreibt Mordtmann darüber in Κωστ. Ἑλλην. Φιλολ. Σύλλογος Band XV, 1880 [erschieden im Jahre 1884], Παράρτημα, S. 52. n° 10 folgendes: Ἐν τόπῳ καλουμένῳ Kul-Tépé πλησίον τῆς κόμης Gomérek κειμένης μεταξύ Καισαρείας καὶ Σεβαστείας.³⁵

An der Richtigkeit der von Mordtmann ermittelten Nachricht zweifelt Cumont nicht und ist der Meinung, dass mit Kültepe die bekannte Ruinenstaette gemeint ist. Wie er richtig demerkt, gibt es kein anderes Kültepe in diesem Gebiet³⁶. Nach ihm beweist auch der Inhalt der Inschrift, dass Anisa nicht weit von Kayseri oder Mazaka war. Man datiert die Inschrift von Anisa nach ihrer Schriftform in das erste Jahrhundert vor Christi.

Cumont, der seine Ergebnisse an Hrozny mitteilte, erhielt von ihm die Nachricht, dass der Ort Kültepe in den altassyrischen Texten wahrscheinlich Kaniš hiess und dass er während seiner Ausgrabungen Spuren einer griechisch-römischen Siedlung getroffen habe.

³⁴ Monatsberichte der Berliner Akademie 1880 S. 646 ff. Der Aufsatz von Curtius ist mir nicht zugaenglich.

³⁵ Auch die Publikation von Mordtmann ist mir nicht zugaenglich.

³⁶ Über das von Mordtmann erwachte Gomerek schreibt Cumont folgendes: *“A la vérité, ce site se trouve plus près de Césarée que du bourg de Gemerek. Mais les Arméniens de Gemerek trafiquaient dans tout ce pays. Un d’eux aura acquis et porté au bazar de Stamboul la plaque inscrite qu’un paysan avait tirée du sol et ainsi s’explique l’indication ‘à Kul-Tépé près de Gemerek’ que reproduit Mordtmann. Il n’y a point d’autre Kul-Tépé dans cette region.”*

Cumont hat als erster die Gleichung Kaniš = Anisa aufgestellt und schreibt darüber folgendes: "*La ressemblance de ce nom (d.h. von Kaniš) avec celui d'Anisa est telle qu'elle ne saurait être fortuite. Peut-être faut-il écrire 'Ανισα avec l'esprit rude et nous aurions alors une altération analogue à celle du latin casa, qui, dans le dialecte toscan, est devenue khasa avec une aspiration et s'atténue presque en hasa.*"

Es liegt nun auf der Hand, dass durch die Namensform Anisa (=Kültepe) eine Brücke zwischen Kani/eš und Ni/eša geschlagen ist. Sprachlich ist es viel leichter von Anisa zu Ni/eša zu gelangen als von Kani/eš zu Ni/eša.

Die Namensform Anisa ist aber auch in den Boğazköytexten bezeugt. In den Annalen von Šuppiluliuma scheint sie sogar mit Neša zu wechseln. In E. Forrer, *Die Boghazköi-Texte in Umschrift* 2, 37 I lesen wir³⁷:

1 [... A.NA A.B]U.IA [me-mi-an] ú-te-ir

2 [(LÜKUR-*u*)]a ku-iš I.NA URU A-ni-ša pa-ra-a pa-a-an-za [(e)]-eš-ta

3 ki-nu-na-*u*a-ra-aš ŠA.PAL URU N[e]-iš-ša³⁸ nu-uš-ši A.BU.IA pa-it

" [...] Mein[em Va]ter brachten sie [die Nachricht] :

'Der Feind, der nach Aniša hinausgegangen war,

ist jetzt unterhalb von N[e]šša.' Mein Vater zog gegen ihn."

Mit Güterbock bin ich derselben Meinng, dass das -a am Ende von Ni/eša den hethitischen Themavokal darstellt. Die Existenz von Anisa für Kültepe mit -a am Ende räumt auch die Schwierigkeit aus dem Wege, dass Kani/eš bisher nach meinem Wissen nicht als Kane,iša belegt ist. Das anlautende *k* bei Kani/eš könnte schwerlich ein Praefix sein. Es war eher ein schwaches *k*, das manchmal nicht ausgesprochen worden ist. Dafür sprechen die Schreibungen mit dem anlautenden *g* bei Gani/eš³⁹ und die Existenz von Aniša. Ni/eša dürfte eine kürzere Form von Aniša sein.

³⁷ Zur Rekonstruktion des Textes siehe H. G. Güterbock, *The Deeds of Šuppiluliuma as told by his son, Muṣili II*, JCS vol. X, 1956, S. 75.

³⁸ Güterbock, a.a.O. Anm. 54 transkribiert diesen Namen URU_x-iš-ša. Die von Forrer gezeichneten Spuren des beschadigten Zeichens passen gut zu meiner Lesung.

³⁹ Siehe, E. Bilgiç, AfO XV S. 33 f.; B. Hrozný, *Inscriptions Cunéiformes du Kültepe* vol. I. Praha 1952, S. 19; B. Kienast, *Die altassyrischen Texte des Orientalischen Seminars der Universität Heidelberg und der Sammlung Erlenmeyer-Basel*, Berlin 1960 S. 117.

Die Folgen der Identifikation von Kani/eš mit Ni/eša sind von weittragender Bedeutung:

Kanišumili "kanisch" ist gleich *nešumili* "nesisch." Für die Zeit der Assyrischen Handelskolonien braucht man nicht eine besondere Sprache von Kani/eš zu rekonstruieren. Sie ist nichts anders als die von der Wissenschaft "hethitisch" benannte Sprache. Durch die Erforschung der Eigennamen der einheimischen Bevölkerung in den Altassyrischen Texten wird man in erster Linie eine frühe Phase jener Sprache gewinnen.

Kani/eš = Aniša = Ni/eša muss im frühhethitischen Zeitalter in Anatolien von Seiten der Hethiter eine sehr dichte Besiedlung erfahren haben. Nur daher kann man die Benennung ihrer Sprache nach jener Stadt erklären.

Das Zeitalter der Assyrischen Handelskolonien in Anatolien ist die Frühhethitische Periode. Auch die archaeologischen Funde bestätigen dies auf das schönste.⁴⁰

Kani/eš (= Kültepe) ist nicht nur das Handelszentrum der Kolonistenzeit, sondern auch die Hauptstadt des Reiches des frühhethitischen Grosskönigs Anitta.

Auf dem Höyük von Kültepe müsste man ausser dem Palast von Anitta die Tempel des Wettergottes des Himmels, des Gottes Šiušummi und des Gottes Halmašuita - falls sie nicht vorher schon zerstört wurden - feststellen können, von deren Bau Anitta in seiner Inschrift berichtet. Auch die Worte seiner Tafel, die Anitta in seinem Tor [aufgestellt oder niedergelegt hat], könnte man vielleicht im Glücksfalle eines Tages auf dem Kültepe finden.

⁴⁰ Vgl. K. Bittel, *Hethiter und Proto-Hattier*, Historia I S. 267 ff.; E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter* S. 18-29 (Hirmer Verlag, München 1961).

KÜL-TEĞİN ANITINDA 1958'DE YAPILAN ARKEOLOJİ ARAŞTIRMALARININ SONUÇLARI

LUMIR JISL (Prag)

18 Temmuz 1889'da Rus bilgini N. M. Jadrincev, Orhon vâdi-sinde bugünkü başkent Ulanbatar'dan aşağı yukarı 400 km. uzaklıkta, Ugei-nor gölünün aşağı yukarı 30 km. güncyi ve Karakorum harabelerinin 40 km. kuzeyinde bulunan Choscho-Zaidam adlı yerde Mogolistan'ın Türklerle iskân edildiği zamana ait, büyük anıtlardan meydana gelen bir grupu keşfetti¹. Bu keşitten az sonra, 1890'da, A. O. Heikel'in yönetiminde bir Fin sefer heyeti² bu yere varmak için hareket etti ve bir yıl sonra, 1891'de, Akademi üyesi W. Radloff tarafından yönetilen Rus Arkeoloji sefer heyeti burada çalışmalarına başladı³.

Keşfedilen dört anıttan ikisi, stel'leri ve bunların üstüne kazılan yazıtları sayesinde, bilim âleminde büyük bir ün kazandı. Ancak bu iki dilli (Çin ve Türk dillerinde yazılmış, fakat eş olmıyan) metinlerin yardımıyla ki eski Türk yazısının okunması başarılabılmıştır⁴. Bulunan yazıtlar, Çin tarih eserlerinin doğrulanmasına,

¹ N. M. Jadrincev, Pretvaritel'nyj otcët o poezdke s archeologiceskoj i etnograficeskoj cel'ju Severnuju Mongoliju i versiny Orchona. Isvēstiya Vostočnosibirskago otdelenija Russkago geografičeskago obščestva 20, 1889 No 4, 1 dev.

² Inscriptions de l'Orchon, revueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne, Helsingfors, 1892.

³ W. Radloff, Predvaritel'nyj otcël o rezul'tatach snarjazennoj s vysočajšago soizvolenija Imparatorskoju akademieju nauk èkspedicii dlja archeologičeskago isslédovaniya bassejna rëki Orchona. Sbornik trudov Orchonskoj èkspedicii I. S.-Pb. 1892 7 dev. W. Radloff, Atlas drevnostej Mongolii (Moğolistan eski çağ eserleri Atlas'ı) .S.- Pb. 1892 - 1899.

⁴ W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, N. F., St.-Pb. 1897; W. Radloff, P.M. Melioranskij, Drevne-tjurkskie pamjatniki v Košo - Caidame Sbornik trudov Orchonskoj èkspedicii IV, S.-Pb. 1897; 1. W. Thomsen, Déchiffrement des Inscriptions de l'Orchon et de l'Jénissei. Notice préliminaire. Bulletin de l'Acad. Sc. et Lettres de Danemark 1893, Kopenhagen 1894 285 dev.; 3. W. Thomsen, Inscriptions de l'Orchon déchiffrées, MSFOu, C. V. Helsingfors 1896; W. Thomsen Gammel-tyrkiske indskrifter fra Mongoliet i oversættelse og med indledning in Samlede Afhandlinger III, 1922; W. Thomsen, Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, in: ZDMG N.F. 3, Leipzig 1924, 121 dev.

tamamlanmasına, eski Türklerin tarihlerinin araştırılmasına, ve onların ekonomi, toplum ve kültür hayatlarının anlaşılmasına yarıyacak bir çok değerli veriler vermişlerdir. Bu anıtlar ve, en çok, yazıtları, o gün bugün, arkeoloji, tarih ve dil-bilim uzman literatürlerinde daima ve daima zikredilmektedir Fakat bunlarla ilgili çalışmaları teker teker ele almak bu raporun çerçevesini aşardı.

Bu Orhon anıtlarından küçükce boyutlu üç tanesi (heyet, burada, o zamana kadar bilinmeyen bir anıt daha keşfetmiş; böylece gruptaki anıtların sayısı beşe yükselmiştir), bilinmeyen kişilere adanmış, sözü geçen stel'lerle süslenmiş; geri kalan ikisi ise, Türk hükümdar hanedanının iki ulu üyesinin hâtırasını ebedî kılmak üzere dikilmiştir; bunların biri Bilge-Kagan, öbürü, küçük kardeşi prens Kül-Tegin'dir. Son zamanlara kadar bunların burada gömülü olduğu –bir iki istisna bir yana– genel olarak kabul olunuyordu.

Bu iki kişiliğin işgal ettikleri mevkii ve Orhon Türklerinin tarihindeki önemlerini kısaca özetliyeim :

Sibiry'a ve Mogolistan'da bulunan Türk kabileleri, 630 yılında Çin egemenliği altında idiler. Aşağı yukarı elli yıl sonra İltis-Kagan Türklerin –ancak dar bir ülke üzerinde– bağımsızlığını tazelemeyi başardı. Kısa ömürlü olan bu yeni devletin merkezinde, Jiş Ötüken adlı dağlık otlak yer bulunuyordu; burası, olası olarak, Orhon nehir bölgesindeki Changai sıra-dağından bir parça idi. Bilge-Kagan ile Kül-Tegin, İltis'in oğulları idiler. İltis'in ölümünden sonra hükümeti geçici olarak eline geçiren hanedanın yan-sülâlesini cinayet yoluyla ortadan kaldırmakla, Kül-Tegin, ağabeyinin tahta çıkmasına yardım etti. Bilge-Kagan'ın saltanatı zamanında Türk ordusunun serdarı pâyesini taşıyan Kül-Tegin, birtakım zaferler kazanmıştır ki, bunların hepsi ve bilhassa Çinliler üzerine zaferleri, stel'deki metinde sayılmaktadır. Demek ki Türk kabileleri tarihinde, Çinlilerle karşı bağımsızlıklarını korumak şerefi, bu iki kardeşe aittir.

Mogol ülkesine yerleşmiş olan Türklerin tarihi üzerine epey bilgi sahibi isek de, memleketin Mogol-öncesi iskânı çağı, arkeoloji bakımından bir bütün olarak az tanınmaktadır. Bunun içindir ki, Çekoslovak Bilimler Akademisi ile Mogol Bilim Komitesinin birlikte çalışması çerçevesi içinde, bu yazının yazarının 1957'de Mogolistan'da yapmış olduğu oryantasyon (istikşaf) seyahatinden sonra, her

şeyden önce Kül-Tegin anıtının müsterek olarak araştırılması plânı kabul edilmiştir.

Bu amaçla, Prag'da, Çekoslovak Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsünün bir sefer heyeti 1958 yılı Temmuzunun başında Mogolistan Halk Cumhuriyetine hareket etmiştir; bu yazıyı yazanın yönetiminde bulunan heyet, çalışma ve yaşama şartları güç stepte hayatın bütün zorluklarını yenmek için gerekli bütün araçlarla donanmıştı. Ulanbator'da bir Mogol grubu heyete katılmıştır. Çekoslovakya'dan sefere, yazardan başka, bir asistan, bir topoğraf, bir fotoğraf, bir şoför, bir ekonomi (idare) şefi ve bir paleontolog katılmıştır. Seferin hekimi, Arkeoloji Enstitüsünün bir üyesi olan Dr. E. Vlček idi; kendisi ayrıca da Chalcha kabilesinin bugünkü üyeleri üzerinde önemli antropoloji ölçüleri almıştır. Mogollardan, araştırmalara arkeolog olarak Serodschab (Mogol Heyetinin Başkanı), Perlee ve Navan, etnoğraf Badam-Chatam katılmışlardır. Bunlardan başka, Sovyet arkeologu Volkov ile eşi de burada çalışmışlardır. İşçilik çalışmalarını Ulanbator Üniversitesi öğrencileri üzerlerine almışlardır. Çekoslovak - Mogol Sefer Heyetinin bütününde 40'dan fazla üye vardı.

Kül-Tegin'in ölümünden bir yıl sonra dikilmiş olan anıt, bir kaç parçadan meydana gelen bireşik bir yapıdır. Stel'ler üzerindeki yazıtların ve T'ang sülâlesi Çin kroniğinin tanıklığına göre anıt, Bilge-Kagan'ın dileği üzerine Çin İmparatoru Süan-tsung (— ki stel üzerindeki Çince yazıtı kaleme alan odur—) tarafından gönderilen sanatçıların eseridir. Kazılar başlamadan önce, toprak üzerinde dört köşeli, az derin bir çukur görülmüştür; bu çukur, içinde kuarz ve kayağantaş (arduvaz) damarlı boz mermerden plâstik eserlerin karmakarışık durduğu yahut kum içinde gömülü bulunduğu bir alanı çevrelemekte idi. Üzerinde Çince yazıt bulunan mermer stel, bütün alana hâkim, uzaktan görünür durumdadır. Yazıt 1. VIII. 732 tarihini taşımaktadır. Çukurun sınırladığı düzeyin ortasında harabeler taşıyan küçük bir tepe yükselmektedir, ki yazıt ile kronik'in bahsettikleri kutsal yerin burada bulunmuş olması olasıdır. Yapının batı kenarında, azametli bir granit bloku kumun içinden yükselmektedir. Blokun üzerinde silindirik şeklinde bir açıklık görülmüyordu; bu, kurban taşı olarak kabul edildi; blokun kuzeye bakan kısmı 1896 ve 1897 yıllarında Çin'in Mogolistan idaresi tarafından dinamitlenmiş ve o zamana kadar devrilmiş duran stel yeniden dikilerek

bu parça ona kaide olarak kullanılmış⁵. Stel aslında, taştan bir kaplumbağanın sırtının içine yerleştirilmiştir. Yapının doğu tarafında bir sıra devrilmiş taş bulunuyordu. Bütün bina, taş sırası ile birlikte tam doğu-batı doğrultusunda bulunan mihvere göre simetrik olarak düzenlenmiştir.

Güç iklim şartları altında yedi hafta süren ağır, zahmetli çalışmalardan sonra, binanın menşedeki şeklinin nihayet plâstik bir imajı meydana çıktı.

Tasvirimize, uzakta, doğuda adı geçen Zaidam tuz göllerinin güneyinde, binaya kadar gelen 3 kilometreden uzun taş sırasının başladığı yerden başlayalım. Kabataslak prisma şeklindeki bu taşlar, aslında sürekli bir zincir teşkil ediyor ve bazı yerde birbirinden ancak aşağı yukarı 2,6 metre uzak bulunuyordu. Şimdi, noksan olmyanların çoğu devrilmiştir ve ancak azının ayağı toprağa gömülüdür. Gene de 169 parça kalmıştır. Her bir taş Kül-Tegin'in öldürdüğü bir düşmanı cisimlendiriyor; bunlara yazıtlarda "Balbal" diye işaret edilmektedir. Demek ki bu taşlar, bilinmiyen alelâde savaş erlerini sembollemektedirler. Bu sembolik düşmanların ucunda yenilgiye uğramış belirli yüksek komutan ve hanları cisimlendiren taşlar dikilmiştir. Böylece, örneğin Kül-Tegin yazıtında, Bilge-Kagan'ın, babası İteris-Kagan'ın cenazesinde, Balbal olarak Baz-Kagan'ı diktiğini okuyoruz. Ve amcası ölünce, Bilge-Kagan, Balbal olarak Kırgız'ların hanını dikmiş; büyük oğlunun ölümünden sonra da, Balbal olarak Kug-Sengün'ü dikmiş. Bu âdeti yazıttaki şu cümle apaçık doğrulamaktadır : "..... Kahramanlarını öldürüp Balbal olarak hazırladım...."⁶. Balbal'ların dikilmesine T'ang hanedanının kroniği de tanıklık etmektedir⁷. Bilge-Kagan anıtının yakınında, bir taş vardır (yatmaktadır); bunun üzerinde yazıtlarda geçen "Balbal" kavramından işte bu taşların kastedildiğine eski Türk yazısıyla açıkca işaret edilmektedir. Burada şöyle denmektedir : "Bu, Tölislerin Şad'ının taş Balbalıdır"⁸. Ara sıra, belirli

⁵ W. L. Kotwicz, V Chušo - Caidamě, Trudy Troickosavsko- Kiachtinskago Otdelenija Priamurskago Otdela Imperatorskago Russkago Geografičeskago Obscestva XV, vyp. 1. 1912, Ayırbaşım St. Petersburg 1914, 50 dev. s. 51.

⁶ W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften 134, 136, 146, 147.

⁷ L. A. Evtjuçova, Kammenye izvajaniya Južnoj Sibiri i Mongolii, Materialy i issledovaniya po archeologii SSSR 24, Moskova 1952, 72 dev. s. 115.

⁸ W. Radloff, P. M. Melioranskij, Drevne- tjurkskie pamjatniki 45.

önemli düşmanların Balballarına kaba tarzda insan şekli verilmiştir. Böylece Kül-Tegin anıtı yanında, Zaidam gölünü akıtan ırmağın batı kıyısında, bu gibi bir insan vücudünün sadece işaretlenmiş elleriyle birlikte gövdesi, bugünedek asıl yerinde durduğu gibi, ikinci bir gövde de anıttan ancak on-onbeş metre uzaklıkta sıra taşlar arasında bulunmaktadır. Başı hariç, tam olarak kalmış başka bir “taş Baba”, tesisatın içinde yatmış durumda bulundu. Radloff ve Heikel’ in resimlerinde görülen bir ikincisi bugün artık kaybolmuştur.

Kazılar sonucunda her şeyden önce görülmüştür ki, bütün tesisatı içine alan çukur, sanıldığından çok daha muazzamdır : Beş yerinde sondaj yapılmıştır. En büyük derinlik 2 metreye kadar iniyor; genişlik yukarı kenarda aşağı yukarı 6 metre, tabanda 1,20-1,70 metredir. Bütün kesimlerde ikişer ağaç putrel bulunmuştur; bunlar cidarlar boyunca yatay olarak tabana konmuştur. Belli ki bunlar, çukurun yan cidarlarını tutmak içindi. Doğu tarafında, girişte, çukur devam etmektedir. Çukurun her iki ucundaki köşelerde ikişer ağaç putrel dikey olarak yere çakılmıştır.

Bu çukurun bütün uzunluğu boyunca, iç tarafında basılmış (sıkıştırılmış) topraktan bir duvar vardır; kiremitle örtülü olan bu duvar beyaz sıvalandıktan sonra kırmızıya boyanmıştır. Doğuya yönelen ön tarafı boyunca, çukurun kenarında başka bir sıra “Balbal” bulunmaktadır. Bu taşlardan birinin duvarın kuzey köşesinde ve kuzey tarafında bulunmuş olması, bir de, bazı Balbal’ların Bilge-Kagan’ın kuzeyde bulunan benzer anıtında da bulunması, bu Balbal’ların belki duvarı tamamen çevrelediği sonucuna vardırmaktadır.

Çukurun doğu tarafındaki ucunun önünde bir kaldırım başlamaktadır; kaldırım aşağı yukarı 33,5 santimetre genişliğinde dört köşe, pişmiş topraktan döşeme taşlarıyla döşenmiştir. Duvarın çevrelediği 67,25 × 28,25 metre boyutundaki alan da aynı şekilde döşenmiştir. Bazı yerlerde döşeme *in situ* olduğu gibi kalmış, yahut da döşemenin altına konmuş olan çamurun üzerinde negatif baskıları muhafaza olmuştur. Doğu duvarında 2,90 metre genişliğinde bir kapı açılmıştır; kapının üzerinde bir türlü revak bulunmuş olması olasıdır. Bu giriş kapısının her iki tarafına birer koçu tasvir eden mermerden iki heykel konmuş, bunların başları birbirine bakmaktadır. Girişin hemen arkasında, döşemenin seviyesi düşmekte ve yağmur suyunu toplamaya yarıyan bir çukur teşkil etmektedir; bu

çukurun kenarından güney tarafına doğru döşemenin altında pişmiş topraktan bir boru, büyük çukurun güney ucuna gitmektedir.

Bu su çukurunun sadece pratik amaçlara hizmet edip etmediği sorulmaya değer. Bunun belirli dinsel tasarımlarla ilgili olması –tıpkı bazı Çin saray ve kült binalarında bu gibi çukurun kötü ruhların bina içine girmesini engellemesi gibi– daha olasıdır. Çukur, sadece yağmur suyunu toplamak için açılmış olsaydı, girişe, yolu kapayacak kadar, bu derece yakın açılmazdı. Buranın özel amaca hizmet etmesi lehine bir nokta da, su akıntı borusunun, çukurun dibine değil de üst kenarına konmuş olması, böylece yağmur suyunun mümkün olduğu kadar uzun bir zaman kalmasının istenmesidir. Bu çukurun üstünde bir geçit bulunup bulunmadığı, ne yazık ki, tespit edilememektedir.

Girişten 8 metre uzaklıkta, içeri doğru ve batı tarafında, 2,25 metre uzunluğunda, mermerden, bugün başsız, bir kaplumbağa bulunmaktadır; bunun sırtında, aslında, bir mil yardımıyla yazıt taşı tespit edilmişti. Kaplumbağanın çok yakınında, bugün onun doğuya düşen yanına ait ve yazıt taşından Türkçe yazılı iki parça bulunmuş. Bir de kaplumbağanın güneyinden, yazıtın da devamını ihtiva eden büyük bir parça bulunmuştur. Bu parçaların hiç biri ne Radloff'un atlasında ne de yazıtın Heikel'deki kopyasında bulunmamaktadır; bunlarda tam olmıyan metin böylece tamamlanabilecektir. Deşifre edilmesinden sonra bir de, stel'in Türkçe yazıtı mı yoksa Çince yazıtı mı doğuya baktığı sorunu kesin olarak çözülecektir; fakat bundan önce, kaplumbağanın yan tarafında bulunmuş olan yazıtın, stel'in hangi dar cephesine ait olduğunun tespiti gerekir. Stel'in üzerinde, aslında, dört ağaç sütun üstüne yerleşmiş bir pavyon vardı. Kazık çukurları, bu sütunların eskiden varlığına tanıklık etmektedir; kazık çukurlarından birinin içinde sütundan parçalar kalmış. Sütunlar arasında sıkıştırılmış topraktan beyaz sıvalı duvar vardı. Çatı, kiremitle kaplı idi.

Girişle tepe arasındaki alanda, ikinci tabakada, sözü geçen plâstikler, rical ile saray adamlarının tabîî büyüklükteki tasvirleri bulunmuştur. Bu plâstiklerin, Çin âdetine benzer bir şekilde, kutsal yere giden yolun her iki yanında dizilmiş olarak bu alana konmuş oldukları sonucuna kesinlikle varılmaktadır. Hepsi başsız olan bu plâstiklerden şunlar kalmıştır : Elinde uzun bir değnek (?) tutan, dik duran bir erkeğin heykeli; elinde bir bez (bir örtü) tutan bir

kadının (?) heykeli; ellerini göğüslerine dayamış, diz çökmüş iki erkek; göğsünde düz bir daire bulunan (belki bu, o zamanlar Çin'de genel olarak mezarlara konan ve yüzyıllar boyunca göçebe kavimlere ihraç edilen yahut oralara armağan olarak gelen değirmi Çin aynasıdır) bir erkek plâstiğinin gövde kısmı. Bu plâstiklerin sayısı bir zamanlar çok daha büyüktü. Bazılarını bundan bir hayli yıl önce yerli halkın taşıyıp yakında bulunan Orhon ırmağına atmış olduğu sanılmaktadır. Diz çökmüş bir erkek heykelini W. Kotwicz⁹ 1912 yılında Petresburg'a götürmüş (bugün ora Etnoğrafya Müzesinde yok!) Harabolmuş olan kutsal yerde çok sayıda heykel parçaları vardır.

Kutsal yer, avlunun ortasında, tabaka tabaka bastırılmış topraktan, kenarları hafifçe meyilli 86-88 metre yüksekliğinde bir kaide ile 13×13 m. büyüklüğünde bir temel üzerinde bulunuyordu. Menşede bütün tepenin çevresi tuğla duvar ile örülmüştü. Elde, boyları eşit olmıyan *opus spitalum* tarzında üstüste konmuş, kurutulmuş tuğlalardan yapılmış temel duvarı kalmıştır; bu tarzda duvar örme Mogolistan'da, çok daha sonraki binalarda da uygulanmıştır. Tapınağın dış boyutları aşağı yukarı 10,25×10,25 metredir. Duvarlar beyaz sıvalı ve yer yer kırmızı boyalıdır. Bunlara, olası olarak, pişmiş topraktan dört ejder maskesi tespit edilmişti, maskelerden bir tanesi hemen hemen eksiksiz olarak, öbürleri parça halinde bulunmuştur. Bunlara dört insan maskesi (yahut da belki daimon maskeleri) tekabül etmektedir; bunlar, İlteris'in veziri ve Bilge-Kagan'ın kaynatası Tonyukuk şerefine Ulanbatar'ın doğusunda dikilmiş olan anıtın 1957'deki araştırılmasında bulunmuştur (Mogolistan Bilim Komitesinin Kazıları)¹⁰.

Tapınağın içi renkli freskler (duvar resimleri) ile süslenmiştir. Fresklerden parçalar kazılar sırasında meydana çıkarılmıştır. Tapınağın içinde, asıl kutsal yeri sınırlıyan 4,40×4,40 metre boyutlu ikinci bir duvarın temelleri bulunmuştur; böylece bu duvarla dış duvar arasında 1,82 metre genişliğinde, çepeçevre dolanan bir yol

⁹ W. Kotwicz, A. Samojlovic, Le monument turc d'Ikhe-khuchotu en Mongolie centrale, Rocznik orientalistyczny IV, 1926 60 dev. Ayrıbasım Lemberg 1928, 11 - 12 Sa. 12'de resim.

¹⁰ M. Gabori, Jelentés az 1958. Mongo'liai Tanulmánytámrol. Archaeologiai Értesítő 87, 1960, 83 dev., resim 1.

meydana gelmektedir. Dam, bugünkü çimentomuza pek benzeyen bir malzeme ile örtülmüştür. Damın kiremitleri pişirilmemiştir. Dam, 16 ağaç sütun üzerine yerleşmiştir; bunlardan 12 si, dış duvarda, duvarın birer parçası gibi yer almış; geri kalanlar ise, iç duvarın köşelerine konmuştur. Bütün sütunlar, yontulmuş taş kaideler üzerine yerleşmiştir. Dört dış köşe kazığı, temelin üst sathında açılan silindir şeklinde oyuklara yerleştirilmiştir. Çatının oluk kiremitleri (kenar kiremitleri), kenarı bir "inci su" ile süslenmiş plâstik rozetli levhalarla örtülmüştür. Tapınağın tabanı da kaldırımla döşenmiştir. Tapınağa giriş doğu cephesindedir. Buradan iç alana da gidilmektedir. Dış duvarın batı cephesinde bir çıkış kapısı açılmış, halbuki iç alânın batı duvarı, çok olası olarak, kapalı idi.

İç alanın üstündeki satıhta, oturmuş durumda iki tasvirin alt kısımları bulunmakta idi. Daha sonraları, kazı esnasında aynı yerde, bunlardan birine ait bir parça daha bulunmuştur. Sonradan anlaşılmıştır ki bu, bütün tavrına bakılacak olursa, toplumun yüksek tabakasından bir kadına aittir. Sol eli ile sol dizine dayanan ikinci alt parça ise şüphesiz Kül-Tegin'in heykelinden bir parçadır. Bu tahminin doğruluğunu, Bilge-Kagan'ın anıtı desteklemektedir; bunda Kagan'ın ve karısının heykelleri aynı durumda, aynı tavrıdadırlar (erkeklerin heykellerinde parçalı kuşaklar ve, kadınlarda olduğu gibi, kıvrık yakalar vardır). Bedenlerinin bu durumu ile, bir de kullanılmış olan malzemenin daha iyi olması ile (beyaz mermer) Bilge-Kagan anıtındaki ricalin heykellerinden seçik olarak ayırdedilmektedirler. Kül-Tegin heykelinin öbür parçaları yoktur. Kazılarda meydana çıkan, bir heykele ait tamamen ufalanmış parçalar belki bunun parçaları idi. Karı-kocanın bu iki heykelinin, gerçekten besbelli Çin ölü tapınakları modeli üzerine inşa edilmiş olan bu kutsal yerin iç alanında dikilmiş olduğu haklı olarak kabul edilebilir. Bu türlü tapınaklar, bilindiği gibi, Çin'de ölmüş önemli kişiliklerin ve ailelerinin hâtıralarına adanır. İç duvarın kuzey ve güney cidarlarında, *in situ* olarak dik duran iki "yaver" in gövdelerinin bulunmuş olması, ve bunların başlarının, alanın ortasına, yani heykel-portrelerin olası olarak bulundukları yere çevrilmiş olması, bu tahminin doğruluğu lehindedir. Başka bir doğrulamayı, tapınağın pişmiş topraktan kaidesinin batı yanında, muhakkak iki heykelin önünde açılmış torba şekilli üç derin oyuk vermektedir. Oyukların cidarları, bitki parçaları ile karıştırılmış yanmış toprakla tıla edilmiştir. Her

oyuğun tabanında, çömlekçi çıkığında yapılmış, dakikçe çizilmiş geometrik süslü, vazo şekilli kaplara ait parçalar vardı. Bu oyuklar ancak kurban sunmaya yaramış olabilirler.

Bu oyuklardan biri, bütün kazının en değerli buluntusunu: bir heykelin bir yana atılmış, dövülerek kırılmış başını; öbürü, bu baştan koparılıp atılmış, alın kısmında heraldik bir kuş (bir arma kuşu), belki bir kartal kabartmasını taşıyan beş dişli bir tacı saklamakta idi. Bütün Orta Asya'da bugüne kadar bir ikincisi bulunmayan, nevi kendine mahsus bu yüksek kudret ve mesnet işaretine bakarak, burada Kül-Tegin'in (vâkıa yapıntılı) bir heykelinin bahse konu olduğunu haklı olarak kabul edebiliriz. Başka küçük heykel parçacıkları arasında benzer fakat daha küçük bir tacın parçası bulunmuştur; bu şüphesiz Kül-Tegin'in zevcesine ait olacaktır. Bundan başka, oyukların birinde heykellerin yüz kısmı bulunmaktadır; bunun da aynı heykelin bir parçası olması mümkündür. Başın ve tacın oyukta meydana çıkması da, heykellerin, tapınağın iç alanında bulunduğu düşüncesini desteklemektedir. Bulunan baş ile Kül-Tegin'in heykeli arasındaki ayniyet hususunda şüphe mevcut olsa da, T'ang hanedanının zikri geçen kroniğinde (T'ang schu) bir yer, bu şüpheyi ortadan kaldırmaktadır; burada, anıtın dikilmesi şöyle tasvir edilmektedir: "Kai-yüan devrinin 20 inci yılında (yani 732 yılı; daha sonraki bir metinde yanlış olarak 19 uncu yıl, yani 731 bildirilmektedir) Küe Te-le (Kül-Tegin) öldü. İmparatorun emriyle barbarlar diyarına polis muhafızlarının generali Tschang Kü-i ve hükümlüler dairesi başsekreteri Lü Siang imparatorun mühürü ve bir name ile tâziyede bulunmak, ölü için kurban sunmak, aynı zamanda taştan bir stel dikmek üzere gönderildiler. Stel üzerindeki yazıt imparatorun kendisi tarafından kaleme alınmıştı. Bundan başka bir kurban (sunak) tapınağı yapıldı. (Kül-Tegin'in) *taştan bir tasviri yapıldı*. Dört duvarda onun yönettiği savaşlar tasvir edildi." Daha sonraki bir metinde ayrıca adları geçen memurlarla birlikte "altı mükemmel sanatçı"nın gönderdiği de kaydedilmektedir¹¹. Hem Kül-Tegin'in hem zevcesinin taç giymiş olmalarından, hükümdar ailesinden bütün üyelerin, hiç olmazsa asıl kökten olanların, mevkilerini gösteren bu remzi (yani tacı) taşımak hakkına sahip oldukları sonucuna varılmaktadır.

¹¹ Çince aslından tercüme eden : Prag Bilimler Akademisinden T. Pokora.

Batıya doğru, kurban çukurunun arkasında toprağın içine tespit edilmiş, doğu tarafı perdahlanmış büyük boyutlu bir mermer levha bulunmuştur; bunun arkasındaki alan çok harabolmuş. Öyle tahmin ediyoruz ki bu alana da perdahlanmış üç kenarlı bir mermer basamak ve kısmen perdahlanmış, prisma şeklinde bir mermer bloku konmuştu; her iki parça asıl yerlerinden zor ile çıkarılıp atılmış. Bunların bir arada bir kurban mezbahı teşkil etmiş olmaları ve ünlü çifte ait heykellerin bunların üzerinde dikilmiş olması imkânsız değildir.

Üzerinde tapınağın bulunduğu kaidenin etrafında 1,35 metre genişliğinde, 6,5 cm. yüksekliğinde bir basamak dolanmaktadır; bu basamak, avlunun döşeme taşı üstüne bir tabaka döşeme tuğlasının daha konması ile meydana gelmiştir. Basamağın etrafında da, onun kenarını sağlamca tespit etmek için, boydan boya dikey olarak toprağa sokulmuş döşeme tuğlaları konmuştur.

Avlunun batı bölümünde araştırmalar başlamadan önce, grannitten kurban (sunak) taşının başka bir yere taşınması gerekiyordu. Görüldü ki kurban taşı da aslında bir dam ile örtülü imiş ve tabaka tabaka bastırılmış toprakla sağlamlaştırılmış bir temele dayanmakta imiş. Çevre alanı da döşenmiş imiş. Taştaki dikey açıklığın altında odun kömürü, kül, oraya yabancı olan taşlarla doldurulmuş, fakat içinde hiç kemik kalıntısı bulunmıyan bir ocak bulunmuştur. Bu da, taşın kurbanlarda kullanıldığı düşüncesini doğrulamaktadır.

Benzer tipte küçük Türk anıtlarında, en batıda bulunan bu yerlerde, kakma bezeklerle süslenmiş, yontulmuş granit levhalardan yapılmış tamamen lâhde benzeyen bir taş sanduka yerleştirmek âdettir. Tonyukuk'un tapınağında bu sandukalardan iki tane vardır. Bunlardan birinin üst levhasında, Kül-Tegin ile Bilge-Kagan'ın kurban taşlarındakine çok benzeyen, daire şeklinde bir açıklık vardır. Onun için, kurban taşının burada, küçük anıtlarda âdet olan lâhdin yerine geçtiğini, yahut da lahdin, zeminde, taşın altında bulunacağını kabul etmek mantığa uygundu, ama şimdiye kadarki kazılar bu tahmini doğrulamadılar ve şimdi her şey, burada bir mezar bulunmadığına işaret etmektedir. Bu soruna sonra gene döneceğiz.

Araştırmalar bize, taşın çevresinin ve altının hazine arayanlar tarafından karıştırılmış olduğunu işaretlemektedirler; bu fiillerden biri herhalde anıtın az çok muhafaza edildiği bir zamana aittir. Bu düşüncüyü destekleyen nokta şudur: Hazine arayıcılarının bozduğu

yer döşemesi, sonradan, geri kalan parçalarla elden geldiği kadar tamir edilmiş. Başka bir tahrip noktasında, şişe şeklinde, el ile yapılmış topraktan bir kap bulunmuştur ki, bunun ne zaman yapılmış olduğu tam olarak tespit edilememektedir.

Kazılar, anıtın eskiden restore edilmiş olduğunu açıkça göstermiştir. Bunu, şu olaylar ispat etmektedir: Avlunun bir yerinde seviyesi düşen döşemenin tuğlaları uzaklaştırılmış, toprak tesviye edilmiş ve döşeme tuğlaları yeniden konmuş; öyle ki, sonraki pişmiş toprak harcı tabakasının altında eskiden aşağıda bulunan tuğlaların eski harç üzerinde negatif izleri görülmektedir. Asıl kutsal yerde de böyle üstüste gelen çift döşeme ve bundan başka sıvanın yenilendiği tespit edilebilmiştir. Sonraki döşeme harcının altında, eski sıvadan da bir parça kullanılmıştır. Burada, belli ki, genel olarak büyük ölçüde sıva tazelenmiştir; çünkü çevrenin kuzey köşesi önünde bir moloz yığını vardı; bu molozların pek çoğunda sıvadan parçalar bulunmaktaydı. Yığında, kurban çukurunda bulunan kapların aynı bir kabın üst kısmı da vardı.

T'ang hanedanı kroniğinin bir metninde, duvarlarda savaş resimleri bulunduğundan bahsedilmektedir. Bulunmuş olan fresko (duvar resmi) parçaları arasında, bu iddiayı doğrulayacak hiçbir şey görülmemiştir. Asıldaki freskolar belki o kadar tahrip edilmiş durumda idi ki, restore edilirken bunlar aynen yapılmayıp yerlerine çok daha basitleri resmedilmiş olabilir. Anıtın restorasyonuna, sonradan ölen ve şereflerine yakında bulunan anıtlar dikilen kişilerden birinin gömülmesi vesile olmuş olabilir.

Kül-Tegin anıtının, ilkin soyulup arkasından zor kullanılarak tahrip edildiğine dair işaretler vardır. Böylece, bu kadar az buluntu ihtiva etmesi de açıklanmış olur. Bu kadar muhteşem bir kutsal yerin muhakkak türlü türlü cihaz ve objelerle donatılmış olması gerekirdi. (Sadece mermer objelere ait bir kaç parça bulunabilmiştir). Civar ülkelerden gelen elçilerin getirmeleri âdet olan hediyelerin ne olduğu da açıklanmamış olarak kalmaktadır. Burada aslında değerli objelerin saklanmış olması gerektiğini, çukurda dağınık olarak bulunan altın safiha parçaları göstermektedir¹².

¹² Tonjukuk anıtında, 1957 yılında, bir taş heykelin ayakları yanında, at koşumu süslerine ait birçok parça bulunmuştur. Bunlar, plâstik bezekli küçük, masif, dökme altın levhaları ve dövme altın levhasından büyük asma parçalardır. Bak, *Gabori*, Levha XXVIII/1 - 2.

Anıtın tahribinde heykellerin ya şu veya bu parçası yahut bütünü tahrip edilmiştir Kül-Tegin heykelinin en ziyade parçalanmış olması, şüphesiz tesadüf eseri değildir. Tasvirlerin boynundaki kırıklar, bu arada, Kül-Tegin'in boynunda ve tacında kırıklar yontulmuş (tesviye edilmiş). Bu barbarlıktan amaç, plâstikleri sadece tahrip etmeyip, ileride tamiri de imkânsız kılma, ya da heykellerin hiç olmazsa şerefine tecavüz etmektir. Burada herhalde, klâsik ilkçağda *damnatio memoriae* terimi ile adlandırılan bir olay bahse konudur. Bütün döşemeler de yerlerinden sökülüş, az sayıda kiremit sağlam kalmış. Bunun gibi, stel üzerindeki pavyonun dört sütunundan üçü yerlerinden koparılmış ve çukurlara duvar malzemesi doldurulmuş; anıt kaidesinin çevresindeki duvar çok daha sonraları, yani bütün anıtın kumla kaplanmış olduğu bir zamanda yıkılmış olsa gerek.

Anıt ya Mogolistan'da Türk egemenliği yerine Uygur egemenliğinin geçtiği 745 yılında, yahut en geç 840'ta Orhon'un sol kıyısında ve yakında bulunan başkent Karabalsagun'u tahrip etmiş olan Yeni-sey Kırgızlarının akını sırasında tahrip edilmiştir. Ben, Uygurların Orhon Türklerine duydukları büyük kin ve nefretten ötürü, birinci imkânı daha olası görmekteyim.

Tesisatın bütün karakterine bakılırsa, onun, T'ang kroniğinde ve stel yazıtında verilen bilgiye uygun olarak, Çin işçileri tarafından meydana getirildiği şüphe götürmez. İspatı : Bütün şekli ve yapı malzemesinin kullanılışı ve teknik karakteridir. Teker teker yapı kısımlarının esas boyutları da bunu ispat etmektedir. Zira bunlarda Çin mimarlığı ölçü birimi olan 86 cm'nin tam bir kaç misli görülmektedir.

Mermerden plâstikler de Çin sanatçılarına tanıklık etmektedir; bu eserler göçebe kavimlerin nikabına istedikleri kadar bürünsünler, gene de Çin mezar plâstığı ile olan yakın münasebetlerini inkâr edememektedirler. Fakat belge olarak değerleri sanat değerlerini kat kat aşmaktadır; çünkü bize, o zamanın göçebelerinin giyim tarzları üstüne bilgi vermektedirler; bu giyim tarzı şimdi Orta Asya'da, bazı teferruatta bugüne kadar canlı kalmıştır. Dikkate değer olanlar bilhassa parçalı ve kakmalı kemerlerdir; kemerlerin arka kısmına kama takılı olup, bunlara temizlik (tuvalet) eşyasının bulunduğu küçük torbalar asılmaktadır.

Bütün başka Türk tesisatında Çin menşeli plâstiklerde başlar koparılmıştır; bu esef verici olay karşısında diyebiliriz ki, burada

bulunan Kül-Tegin heykeli başı, bence şimdiye kadar bilinen ve Arbaich müzesinde bulunan başın yanında, – ki bu da saf bir Çin eseridir – Orta Asya’da tek olarak kalmıştır. Kül-Tegin başı, bir de, tarihle belgelenmiş önemli bir kişiliğin portresi olması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Gerçekçi (realist) hatları, Orhon Türklerinin antropolojik karakterine bir ilk bakış atmaya mümkün kılmaktadır.

Eski Türk Choscho - Zaidam anıtları ayrıca da Çin kültürünün, ve yalnız Çin kültürünün değil, siyasasının da, tâ eski zamanlardan beri Çin’in göçebelerle meskûn kenar bölgeleri üzerinde ne kadar büyük bir nüfuzu olduğunun bilgisine yardım eden önemli belgelerdir. Gerçekten Türk olan unsurlar bu büyük anıtlarda ancak tektük temsil edilmektedirler; doğrusu, yalnız Balballar ve “Taş Baba”lar (bu gibi babalardan bir tanesini, sefer heyeti, daha kuzeyde bulunan ufarak bir tesisatta keşfetmiştir), bir de Türkçe yazıtlar, Türk elinden çıkmıştır. Kül-Tegin ile eşinin taşları doğu Asya değil, fakat batı kültür hazinesinden, alın tarafındaki kartal ise Orta Asya kültür hazinesinden gelme olacaktır.

Bir ana problemi de şu soru teşkil etmektedir: Bu anıtlarla, lâhid sandukalı daha küçüklerinin görevleri ne idi? Bunlar, kelimenin tam mânasıyla anıtlar mı yani – ölümler başka bir yerde gömülmek üzere – sadece her yıl hatırlama törenlerinin yapıldığı ve kurbanların sunulduğu binalar mı, yoksa, küçüklerde taş sandukalara konmak üzere ölümlerin naaşlarının bulunduğu yerler mi idiler?

Altay’da bir kaç mezar tümülüsü Türklere atfedilmektedir¹³. Kül-Tegin anıtının araştırılmasına kadar, tümülüslerin altında bahis konusu kabilenin alelâde üyeleri mi gömülü idi ve yüksek kişilikler için sandukalı büyük tesisat hattâ Kül-Tegin ve Bilge-Kagan anıtları gibi anıtlar mı yaparlardı? Bu nokta şüpheli idi.

W. Radloff¹⁴, Kül-Tegin ile Bilge-Kagan’ın anıtlar alanında değil, fakat buraya herhangi bir uzaklıkta – belki gizli tutulan – bir yerde, belki de daha kuzeyde sanduka şeklinde lâhidli iki “mezar”-da¹⁵ gömülü olmaları olasılığını öne sürmüştü. Bu sonuncu tah-

¹³ S. V. Kiselev, Drevnjaja istorija Južnoj Sibiri, Moskova 1951, 492; L.A. Jevtjuchova, Kammenye izvanajaniya Južnoj Sibiri i Mongolii 115.

¹⁴ W. Radloff, P. M. Melioranskij Drevne - tjurkskie pamjatniki 7, 14.

¹⁵ Aynı yer, 13

min, muhakkak yanlıştı. Radloff'un derpiş ettiği tesisat, daha küçük olmakla beraber, Kül-Tegin ile Bilge-Kagan'ın anıtlarına çok benzemektedir; bunlarda da, sonuncularda olduğu gibi, koç tasvirleri, Balbal'lar, "taş baba"lar ve küçük tapınak vardır. Bundan başka heyet burada, Kül-Tegin anıtına çok yakın bir yerde, tamamen toprak altına gömülmüş üçüncü bir tesisatı keşfetti. Böylece tahmin edilen "mezar"ların sayısı dahi anıtların sayısına uymamaktadır. Daha kuzeyde bulunan bu tesisatın birindeki lâhdin içi W. Kotwicz tarafından 1912'de araştırılmıştı¹⁶. Onun kazıları o zaman şaşılacak bir sonuç verdi : toprak sathının 90 cm. altında, yalnız aşağı yukarı 65-70 cm çapında ve 10 cm derinliğinde, kömür parçaları ile dolu bir çukura rasladı. 2 metreden fazla bir derinliğe inen başka kazılar başarı vermediler. Kotwicz, kömür parçalarında yanmış cesedi, hattâ ölünün atının da cesedini görmeye meylediyordu¹⁷. Fakat kömür parçalarından başka gerçekten yanmış kemik kalıntıları bulunduğunu açıkca ifade edememektedir. Vladimircov ile Borovca'nın benzer tesisatta yaptıkları araştırmalar, eş sonuçlar verdiler¹⁸.

Altay'da ve Tuva otonom ülkesinde Sovyet Rusya seferi benzer ufarak tesisatı araştırdı; bunları Mogol tesisatından ayıran, taş lâhit yerine taştan bölmeler bulunmasıdır. Hepsi aynı karakteri arz etmektedir : ortada 40 - 80 cm çapında yuvarlak bir çukur; bu çukur büyük taşlar, toprak, kömür parçaları ve kül ile dolu; tabanda çürümüş ağaç parçaları, şurada burada çukurun taban kısmında bir ağaç kazık yahut da 30 cm çapında ucu sivrilmiş bir odun parçası çakılmış. Her çukurun tabanında bir koçun omurga kemiği ya da bir atın alt çenesinden bir parça bulunmaktadır. Buralarda insan kemiği külü ne de bütün kemik kalıntıları bulunmadığı açıkca ifade edilmektedir. L. A. Evtjuchova¹⁹, bu sebeple bunların mezar ol-

¹⁶ W. Kotwicz, A. Samojlovič, Le monument turc 25.

¹⁷ Türklerin bu tarzda gömme âdetleri, zikredilen T'ang kronikinde tevsik edilmektedir. Burada denmektedir ki, ölü, atı ile birlikte yakılırdı. Kül toplanır ve belirli zamanda gömülürdü. İlkbaharda yahut yazın ölen, sonbaharda; sonbaharda yahut kışın ölen, ancak sonraki ilkbaharda gömülürdü. -N. Ja. Biçurin, (Jakinf), Sobranie svedenij o narodach obitavšich v srednej Azii v drevnie vremena I, Moskova-Leningrad 1950, 230

¹⁸ Severnaja Mongolija II, Leningrad 1927.

¹⁹ L. A. Evtjuchova, Kamennye izvajaniya severnogo Altaja, Trudy Gosu-

mayıp, kurbanların sunulduğu hatırlama yerleri olduğunu tahmin etmektedir. Bu bayan, ölümler, her halde çok yakında bulunan, aynı çağa ait buluntuları içlerinde saklıyan basit mezar tepeciğine gömülürlerdi, demektir.

Böylece, keşfolunan anıtlarda ölü kalıntıları bulunmadığına dair bir kaç kere ve türlü yerlerde ikna edici ispatlar elde etmiş oluyoruz. Khoscho-Zaidam anıtlarının yakınında heyet, bu zamana kadar bilinmiyen, bunlardan 4 km. uzaklıkta bulunan bir tepenin üstünde bir mezar tümülüsü keşfetti. Bunları esaslı bir şekilde araştırmaya ve elde edilmiş olan tecrübeleri bir kere daha doğrulamaya, ne yazık ki vakit kalmamıştı. Fakat benim tahminime göre burada bir kazı yapılsa Kül-Tegin ile Bilge-Kagan bulunur.

Buna rağmen S. V. Kiselev ile L. A. Evtjuchova, Choscho-Zaidam anıtlarının aynı zamanda mezar, taş sandukaların da gerçek mezar sandukası olduklarında ısrar etmektedirler²⁰.

Buna karşılık araştırma seferimizin çalışmalarının sonuçları, -L. A. Evtjuchova'nın yorumunu kabul etsek dahi- öbür Türk "mezarları" arasında bu tesisatın da hiç istisna teşkil etmediğini göstermektedir; yani burada da yalnız hatırlama törenlerine tahsis edilen binalar bahis konusudur. Eski Çin'den benzetmelere bir kere daha başvurmak gerekirse diyebiliriz ki, bu anıtlara önemli kişilerin ailelerinin şerefine dikilen tapınaklar tekabül etmektedir; bunlarda asıl mezarlar, tapınak alanı dışında, belirli bir uzaklığa yerleştirilmiştir. Buna karşılık nöbet bekleyen hayvanların, ricalin vb... heykelleri mezarların doğrudan doğruya önüne konmuştur. Halbuki biz, Balbal'lara atfedilen önemden ötürü bunların da doğrudan doğruya mezarların tam önüne dikilmiş olduklarını kabulü daha ziyade haklı görmekteyiz. Bu ve bu gibi nispeten küçük tesisat demek ki, besbelli, ölü ruhlarının bulunduğu, kendilerine kurbanların sunulduğu yerlerdir. Fakat bu töre, Çin kroniklerinde zikredilmemektedir.

L. A. Evtjuchova'nın yorumuna L. N. Gumilev de itiraz etmiştir. Gumilev, Evtjuchova'nın bahsettiği Altay mezar tepeliklerinin Türklere ait olduğundan şüphelenmektedir; zira bunların törenleri

darstvennogo Istoriceskogo Muzeja XVI, 1941, 119 dev., S. 132; L. A. Evtjuchova, Kamennye izvajania Južnoj Sibiri i Mongolii 114.

²⁰ S. V. Kiselev, Drevnjaja istoria Južnoj Sibiri 509; L. A. Evtjuchova, Kamennye izvajania Južnoj Sibiri 115.

(iskelet mezarları vardır), T'ang hanedanının tarafımızdan zikredilen kroniğinde öğrendiklerimize uymamaktadır. Gumilev, bu mezarların, Türklere yakın olmakla birlikte yine başka kabilelere ait olduklarını tahmin etmektedir²¹. Ona göre, Türk taş mezarlarında kömür parçaları arasında insan kemik kalıntılarının bulunmaması, (geniş anlamda : Choscho-Zaidam tesisatında bulunmaması) dahi, buraların mezar olması aleyhine kesin bir kanıt değildir. O diyor ki, altı ay sonra ceset o kadar kurumuştur ki, yanınca ondan hiçbir şey kalmaz²². Türklerin bu zamanlarda gömme âdetleri (törenleri) aradaki zamanda değişmiştir, öyle ki Evtjuchova'nın faraziyesinin doğruluğuna bir engel yoktur²³.

Kül-Tegin anıtının kazılması, demek ki, büyük Türk anıt tesisatının karakterini tanımayı ilk defa mümkün kılmakta ve mufassal bir dokümantasyonu emre âmade bulundurmaktadır. Burada kazanılan bilgiler tasvir olunan yerlerin başka tesisatında yapılacak araştırmalarla kontrol edilmeli ve tamamlanmalıdır. Zira buralarda, ispat zincirinde şimdiye kadar mevcut olmıyan halkaların bulunması yahut da şimdilik sadece faraziyeden ileri gitmiyen düşüncelerin doğrulanması hiç de imkânsız değildir. Kül-Tegin anıtındaki bilgi boşluklarının çoğu, bilimsel olmıyan eski ya da daha yeni kazılar ve müdahalelerden meydana gelmiş ve anıtın bir çok yerinde önemli parçalar bu müdahalelere kurban gitmiştir. Tarih için son derece önemli bu gibi objelerin araştırılmasının uygun olmıyan kişilere bırakılmaması gerektiği hususunda bu, bir derstir.

Bütün kalıntılar, önce yapılan anlaşma gereğince, Ulanbatar'da Mongolistan Halk Cumhuriyetinin malı olarak kabul edilmiştir.

²¹ L. N. Gumilev, *Altajskaja vetv' Tjurok-tugju*, Sov. archeologija 1959, I, 105 dev. S. 108 - 109.

²² Aynı yer, 109 - 110.

²³ L. N. Gumilev, çalışmalarında *Bicurin*'in kusurlu olan tercümesini kullanıyordu. (bk. burada zikr edilen parça). LIU MAU-TSAI'nin Doğu Türkler hakkındaki Çin kaynakları tercümesinde (Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken [T'u-küe], Wiesbaden 1958) Sa. 193'te şunu okuyoruz : Daha 628 yılında, Çin imparatoru Tai-tong Türklerin ölümlerini yakmak hususundaki eski âdetlerini terkedip yerine ölümlerini gömmek âdetini kabul ettiklerinden ötürü kızmış, zira onlar böylece eski geleneğe karşı hareket etmiş ve tanrılarıyla yüksek ruhlarına hakaret etmişlerdir.

Res. 1 — Kazılar sırasında Kül-Tegin anıtına giriş. Sefer heyetinin karargâhı ile gerideki dağ arasında 840'ta tahrip edilmiş olan eski Uygur başkenti Karabalsagun bulunmaktadır.

Res. 2 — Girişten sunî tepeciğe bakış. Arka plânda Kutsal yerin temelleri. Sağda, önde, kaplumbağa.

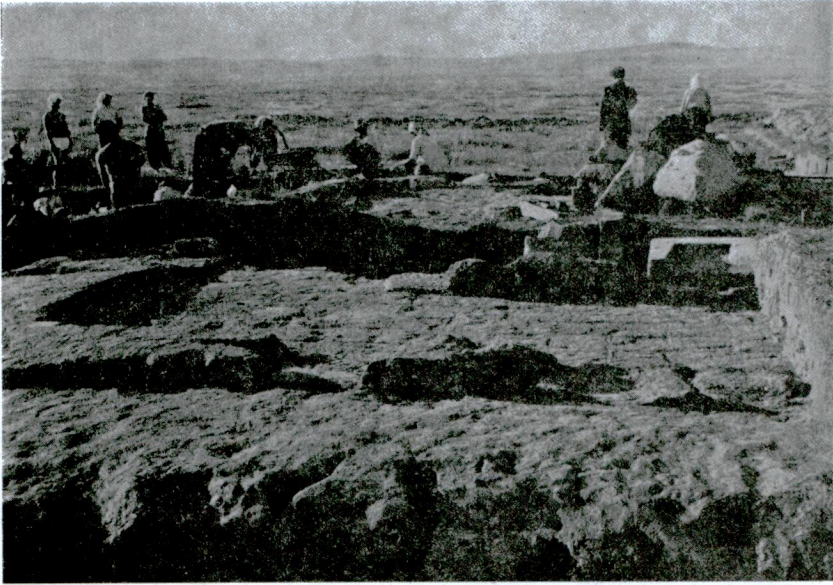
Res. 3 — Doğu tarafında çamurdan duvarın temelleri. Damın tahribi ve birkaç “Balbal” görülmektedir. Sağda taştan koç

Res. 4 — Su çukurundan büyük çukura giden su borusu.

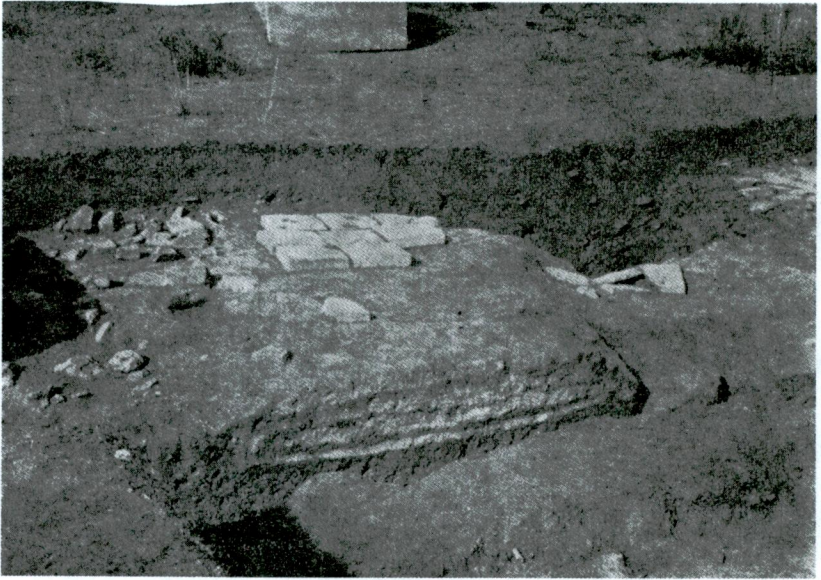
Res. 5 — Çevre duvarının doğu kısmının genel görünüşü (Kuzeyden görünüş). Sağda yazıtlı meşhur hâtıra taşı.

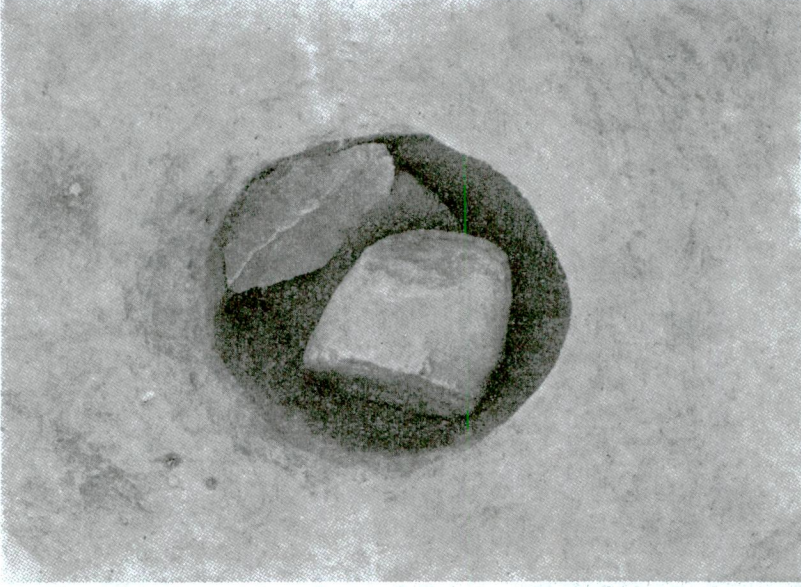
Res. 6 — Sunî tepenin üst sathı. Kutsal yerin temel duvarları. Döşemelerin negatif izleri ve plâstiklerle altar (mezbah)tan kalıntılar.

Res. 7 — Mermer kaplumbağa (aslında hâtıra taşına kaide hizmetini görürdü) ve damın ağaç sütunlarının konduğu iki delik.

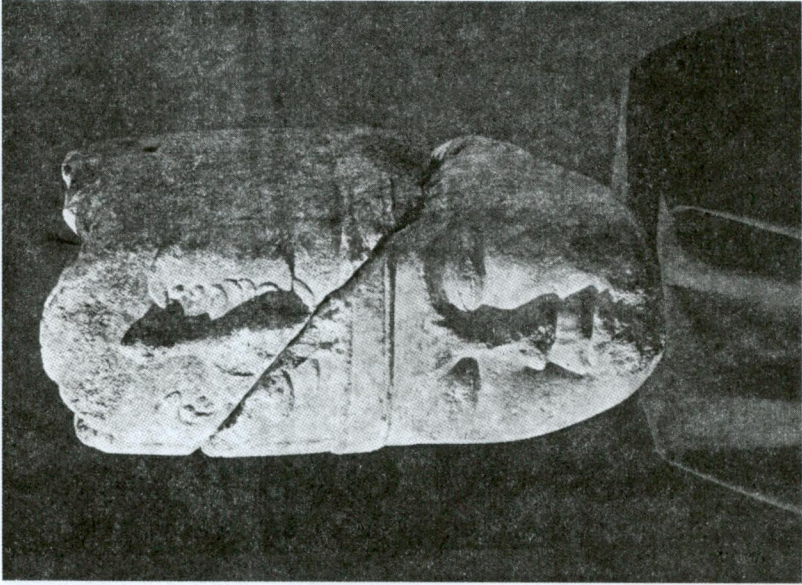
Res. 8 — Sunak (kurban) taşının altında toprak ve kumdan tabaka tabaka sıkıştırılmış zemin. Döşemelerden kalıntılar.

Res. 9 — Kurban çukuru ve Kül-Tegin heykelinin koparılmış başı
(yüz, aşağıya bakıyor).

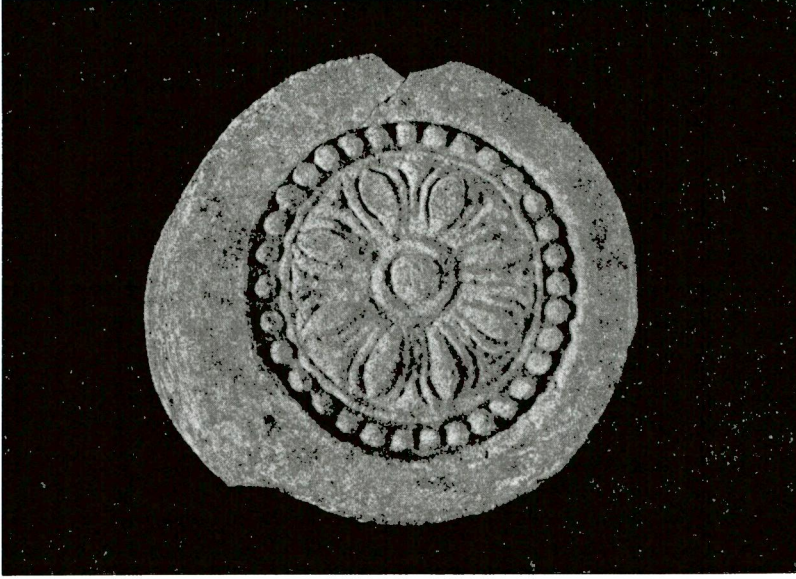
Res. 10 — Kutsal yerin güney-doğu köşesi. Köşe sütununun taş kaidesi;
döşeme tuğlalarından izler. Temel duvandaki koyu renkli zigzag çizgi,
pişmiş toprak tuğlalarının eğri konduğuna işaretler.

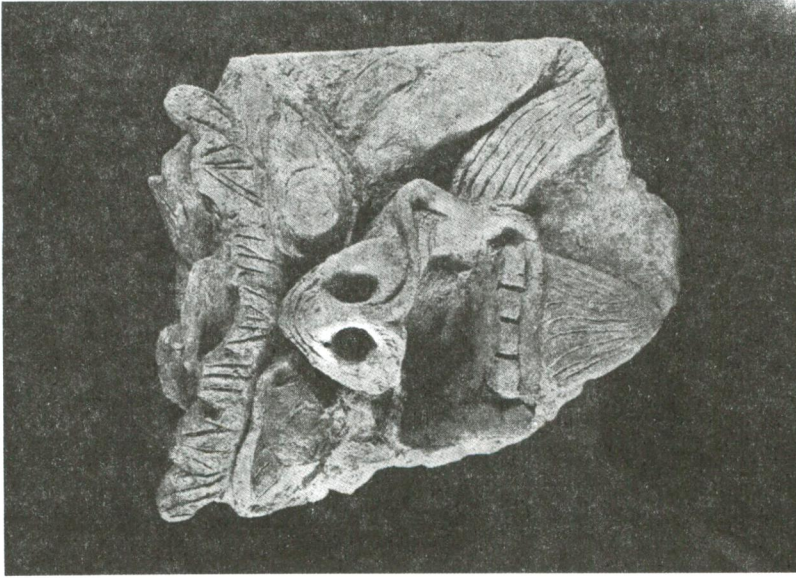
Res. 11 — Mermerden kül-Tegin portresinin başı.

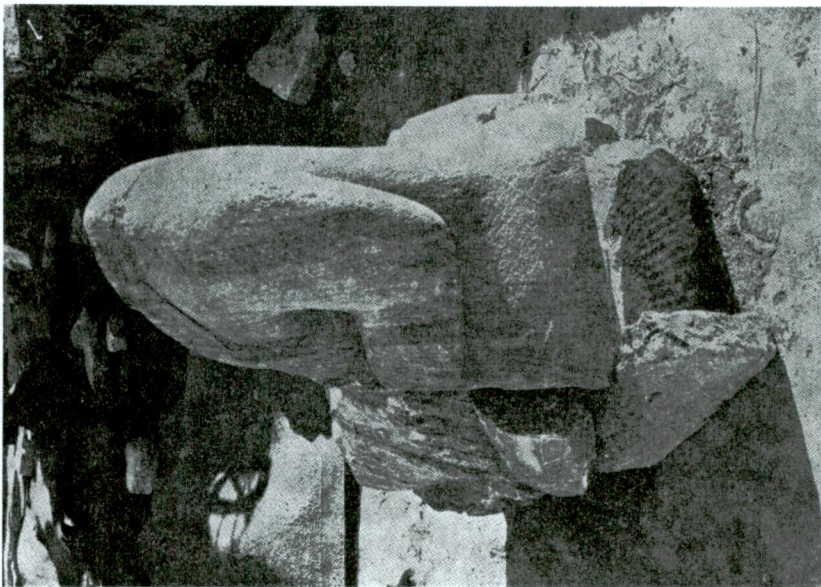
Res. 12 — Mermerden bir heykelin yüz kısmı.
Kül-Tegin'in eşine ait olması çok olasıdır.

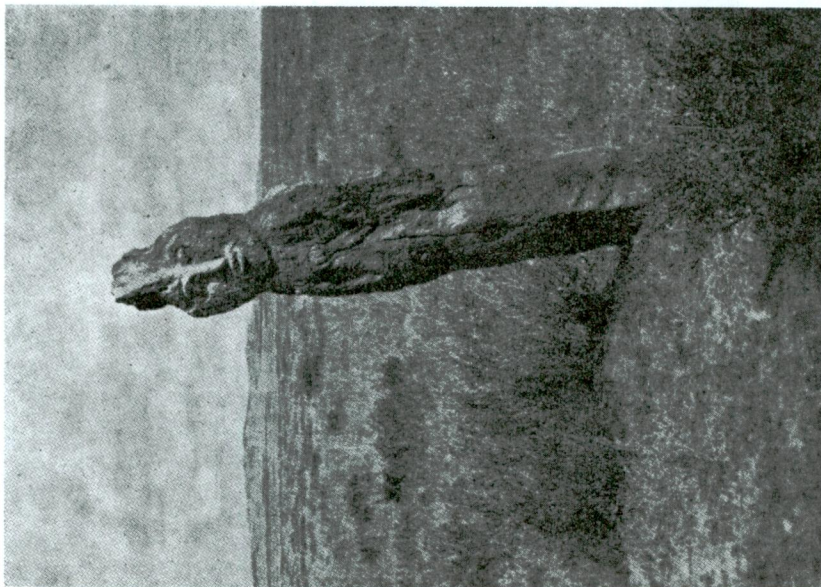
Res. 14 — Pişmiş topraktan bir kiremidin
süslü ön parçası.

Res. 13 — Binaları süsleyen ve felâketi uzak-
laştırma büyüü ödevini gören pişmiş
topraktan ejderlerden biri.

Res. 15 — Kül - Tegin'in eşinin heykeline ait mermerden gövde.

Res. 16 — Yenilmiş bir düşmanın heykeli (taş baba). Sefer heyeti, daha kuzeyde bulunan ufarak bir tapı nakta keşfetmiştir (Fotoğrafi alınmak üzere dikine yerleştirilmiş).

T U T U Ş ' U N
BÜYÜK SELÇUKLU SALTANATINI
ELEGEÇİRME TEŞEBBÜSÜ*

(KASIM 1092 — ŞUBAT 1095)

Dr. ALİ SEVİM

Suriye Selçuklu Devleti kurucusu Tacüddeve Tutuş, 1077/78 tarihinde, kardeşi Sultan Melikşah tarafından Suriye ülkesine tâyin edilip arap Mirdas oğulları beyliğinin hükümranlığındaki Halep bölgesinde askerî faaliyetlerde bulunduğu ve dolayısıyla Haleb'i kuşatmağa giriştiği sıralarda (1078), Dımeşk'ta Fatımî ordularının sıkıştırma ve kuşatma hareketleri sebebiyle zor bir duruma düşmüş olan Suriye fâtihi Atsız Bey'in daveti üzerine Dımeşk'a yardıma gidecek, onu gadren öldürdükten sonra (1079), onun, merkezî ve güney Suriye'de sahib olduğu bölgelerin hâkimiyetini kolaylıkla eline geçirmiştir. Fakat Tutuş, Büyük Selçuklu İmparatorluğuna tâbi Mirdas oğullarının elinde bulunan Haleb'i, yine İmparatorluğu metbû tanıyan Musul Ukayl oğulları beyliği emîri Şerefüddeve Müslim'in, gerek Sultan Melikşah katındaki teşebbüslerinde ve gerekse Mirdas

* Bu konuda şimdiye kadar mevcut kaynaklar değerlendirilmek suretiyle başlı başına herhangi bir inceleme ve araştırma yapılmadığı gibi, gerek ansiklopedi sahiplerinde ve gerekse çeşitli vesilelerle verilen bilgiler yeter bir durumda değildirler.

Mawlawî Fâzıl Sanaullah tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış olan eserde (The Decline of the Saljûquid Empire, University of Calcutta, 1938) bu konu üzerinde muhtasar bir şekilde durulmuşsa da, bu hususta bize mufassal ve doğru bilgiler veren ve en önemli kaynakları teşkil eden Aynî, İbnü'l-Adim, Sibt ibnü'l-Cevzî, İbnü'l-Ezrak, Urfalı Mateos ve bu tetkikimizde kullanılan daha birçok müverrihlerin eserlerinden faydalanılmamış ve dolayısıyla eserin ancak bir kısmını teşkileden bu konudaki araştırma da eksik kalmış bulunmaktadır.

Prof. Dr. Mehmet Altay Köymen tarafından kaleme alınan "Selçuklu Devri Türk Tarihi" (Ankara, 1963) adlı eserin "Fetret Devri Taht mücadeleleri" kısmında (s. 74-77), Tutuş'un bu uğurdaki faaliyetinden, eserin hacmi itibariyle, ancak en umumî çizgilerle bahsedilmiştir.

Biz bu yazımızda bu konuyu, bütün cepheleriyle etraflı bir şekilde ve mevcut kaynakların bize verdiği imkân nisbetinde, incelemeye çalışacağız.

oğulları ile olan münasebetlerinde, çevirdiği iki yüzlü siyaset sebebiyle, almaya muvaffak olamamıştır. Tutuş, çok geçmeden Haleb'i de işgal etmek suretiyle (28/29 Mayıs 1080), hâkimiyet sahasını kuzey Suriye'ye doğru uzatmış olan Müslim'in baskıları yüzünden, sahibi bulunduğu Dımaşk'ta âdeta mahsur bir halde kalmıştı.

Suriye ülkesinde iki siyasî kuvvet mümessili Tutuş ve Müslim arasında, nüfuz rekabetinin bütün şiddetiyle devam ettiği sıralarda, ermeni asıllı Philaretos'un Bizans devleti adına valilik yapmakta olduğu Antakya şehrinin, Anadolu fâtihi Kutalmış oğlu Süleyman tarafından fethedilmesi (12 aralık 1084) sonunda, üçüncü bir rekabet mümessilinin yani Süleymanşah'ın, aynı ülkeye girip Halep kapılarına dayanmış olduğuna ve bu suretle Tutuş ve Müslim'in buradaki menfaatlerinin tehlikeli bir duruma düşmeye başladığına şahit oluyoruz. Fakat Tutuş, önceleri, Süleymanşah'ın gerek Antakya'yı fetihine ve gerekse Halep bölgesindeki askerî harekâtına karşı herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Ancak, Süleymanşah'ın sözkonusu harekâtı, Antakya'dan yıllık vergi almakta olan ve Haleb'i de hâkimiyetinde tutan Müslim'in birinci derecede menfaatleri ile ilgili olduğu için, adigeçen arap emîri, Süleymanşah'ın, kuzey Suriye'deki ilerleyişini durdurmak maksadiyle, harekete geçmişse de buna muvaffak olamadığı gibi, bu uğurda hayatını bile kaybetmiştir (20 haziran 1085).

Müslim'in bertaraf edilmesinden sonra Haleb'i ellerinde tutan arap emîrlerinin daima iki yüzlü olarak tezahür etmiş bulunan politikaları yüzünden, iki Türk başbuğu Tutuş ve Süleymanşah'ın orduları karşı karşıya gelmiş ve neticede bu savaş, ünlü Anadolu fâtihi Süleymanşah'ın ölümü ile son bulmuştur (5 haziran 1086).

Önce Müslim'in daha sonra da Süleymanşah'ın, kuzey Suriye'ye hâkim olma rekabetlerinin, bu suretle bertaraf edilmesi üzerine Tutuş, —Haleb'i de ele geçirmiş olduğu halde— güney ve merkezî Suriye'den başka kuzey Suriye'nin de rakipsiz hâkimi mevkiini ihraz eder gibi görünmüşse de, Müslim adına Haleb kalesini hâlâ ellerinde tutan arap emîrlerinin davetiyle, Suriye'ye gelen ve Süleymanşah'ın ölümü sebebiyle kendisine pek çok kızan Sultan Melikşah'a karşı koyamıyarak, yeniden Dımaşk'a çekilmek zorunda kalmıştır.

Sultan Melikşah kuzey Suriye'de bir süredenberi devam eden huzursuzlukları önlemek maksadiyle, maiyyeti emîrlerinden Aksun-

gur'u Haleb'e Alp oğlu Yağısıyan'ı Antakya'ya ve nihayet emîr Bozan'ı da Urfa'ya tâyin etmiş (Aralık 1086) ve bu suretle adigeçen emîrler, bu bölgelerde, Büyük Selçuklu İmparatorluğu adına idareyi ele almışlardır. Netice itibarıyla, uzun bir zamandan beri Haleb ve Antakya bölgelerini hâkimiyeti altına almak ümidini beslemekte olan Tutuş, Sultan Melikşah'ın müdahalesi sebebiyle bu arzusunu tahakkuk safhasına koyamamıştır.

Tutuş'un, Büyük Selçuklu saltanatını elegeçirme teşebbüslerini tetkike geçmeden önceki siyasî faaliyetlerini en umumî çizgileriyle özetledikten sonra, şimdi onun, bu yazımızın konusunu teşkil eden faaliyetlerine geçelim.

I.

HAZIRLIK SAFHASI VE BİRİNCİ TEŞEBBÜS

Kuzey - Suriye, Elcezire ve Diyarbekir bölgesinin hâkimiyet altına alınması

Trablus-Şam kuşatması olayı¹ sebebiyle, Halep emîri Aksungur ile arası açılmış olan Tutuş, Sultan Melikşah'ın emriyle kendi hizmetine girmiş bulunan Aksungur, Antakya emîri Yağısıyan ve Urfa hâkimi Bozan'dan kurulan kuvvetlerin dağılması yüzünden, hâkimiyetinde bulundurduğu merkezî ve güney Suriye'nin kıyı bölgelerini, 1089 yılında vukuu bulan Fatımî istilâsından kurtarmağa muvaffak olamamıştır. Hizmetine verilmiş olan emîrlerin kendisinden ayrılıp gitmeleri üzerine, Dımeşk'a dönmek zorunda kalan Tutuş, 1092 yılı sonlarına doğru Bağdad'ı ikinci defa ziyarete gelmiş bulu-

¹ Tutuş, Sultan Melikşah'ın emriyle, kendi hizmetine girmiş olan Aksungur, Yağısıyan ve Bozan ile birlikte, 1089 yılında Suriye'nin kıyı bölgelerinde vukuu bulan Fatımî istilâsına karşı, harekete geçmek veya aynı ülkede kendi hâkimiyetini tesis etmek üzere, Humus ve Irka kalelerini işgal ettikten sonra Kadı Cemalülmülk b. Ammar'ın elinde bulunan Trablus-Şam üzerine yürümüştür. Kuşatma sırasında İbn Ammar, "kendisinin, Sultan'ın bir nâibi olduğuna dair menşûrlar göstermesi" üzerine Aksungur, savaştan imtina etmiş ve Haleb'e geri dönmüştür. Bozan da aynı şekilde Urfa'ya çekilmiştir (Bu hususta bk. Sibt ibnü'l-Cevzi, Şemsüddin ebü'l-Muzaffer Yusuf: Mir'atü'z-zaman fî tevârihi'l-âyan, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2907, XIII., 94 a; İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddin b. Muhammed el-Cezerî: el-Kâmil fî't-tarih, Mısır baskısı, X., 83; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953, s. 99-100).

nan² ve Süleymanşah'ın ölümü sebebiyle kendisine kırgın ve kızgın olan Sultan Melikşah'a itaatını bildirmek ve onun teveccühünü kazanmak gayesiyle, Dımeşk'tan Bağdad'a hareket etmişti. Fakat Tutuş, Fırat nehri üzerindeki Hît kasabasına geldiği sırada Melikşah'ın ölüm haberini aldı³. Bunu mütaakıp Bağdad'a gitmekten vazgeçen ve kardeşinin ölümünden sonra, kalbinde Büyük Sultan olma emeli canlanmış olan Tutuş, her şeyden önce içinde bulunduğu Hît'te hâkimiyetini ilân etmiş, bilâhare, daha yukarıda bulunan Rahbe'ye yönelip kuşatma ve sıkıştırmaya başlamışsa da, beraberindeki kuvvetlerin azlığı sebebiyle şehri almaya muvaffak olamamıştır. Tutuş burada fazla vakit kaybetmiyerek kuşatmayı bırakıp ordu hazırlamak, Melikşah'ın hâkimiyetindeki ülkeleri ele geçirmek ve bu suretle Büyük Selçuklu Sultanı olmak maksadiyle Dımeşk'a döndü⁴. Burada askerlerini toplayıp ordusunu hazırlayan Tutuş, Halep yönüne hareketle, Trablus-Şam kuşatması olayı yüzünden kendisinden ayrılıp hâkimi bulundukları şehirlere çekilmiş olan emîr Aksungur, Yağısıyan ve Bozan'a haberler göndererek "Sultan Melikşah'ın ölümü sebebiyle kendisine itaat etmelerini, kardeşinin hâkimiyetinde bulundukları ülkeleri almak üzere, kendisiyle birlik olmalarını" bildirmiştir. Bunun üzerine Halep emîri Aksungur, Tutuş'a kırgın olmasına rağmen, hizmetinde bulunmakta olduğu Sultan Melikşah'ın ölümü karşısında ona, herhangi bir itirazda bulunmak cesaretini gösteremeyip onun vâki teklifini kabul ettikten başka⁵, herhalde onun teveccühünü kazanmak gayesiyle, Antakya hâkimi Yağısıyan ile Urfa emîri Bozan'a haberler göndermiş ve "vefat eden Sultan Melikşah'ın yerine geçecek kudretli bir kimse bulunmadığından dolayı, Tutuş'a itaat

² İbn Kalanisi (Ebû Ya'lâ Hamza: Zeylû Tarih-i Dımeşk, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908), Melikşah'ın, Bağdad'a bu ikinci geliş sebebinin, Mısır'ı ele geçirmek olduğunu kaydetmektedir (İ. Kafesoğlu, adıgeç. esr., s. 101).

³ İbnü'l-Esir, X., 90; İbn Kalanisi, s. 122.

⁴ İbnü'l-Esir, göst. yer; İbnü'l-Adim, Kemalüddin ebû'l-Kasım Ömer, Zübdetü'l-Haleb min Tarih'l-Haleb (Nşr. Sami Dehhan, Dımeşk, 1954), II., 107; Ürfalı Mateos, Vekayi-Nâme (Türkçeye çeviren: H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1962), s. 180.

⁵ Melikşah'ın ölüm haberini, Bağdad'a gitmekte olduğu sırada alan ve hemen Haleb'e geri dönen Aksungur şehirde —herhalde oğlu Mahmud'u tahta geçirmek isteyen Terken Hatun'un arzusu üzerine— Melikşah oğlu Mahmud adına kısa bir müddet hutbe okutmuşsa da çok geçmeden bunu, Tutuş adına çevirmiştir (İbnü'l-Adim, II., 106 ve not: 1).

etmelerini kendilerine tavsiye etmiştir. Adları geçen üç emîr, Tutuş'a itaatlarını bildirdikleri gibi, hâkim oldukları şehir ve yörelerde de hutbeyi onun adına okutmaya başlamışlardır⁶. Aksungur ve Yağısıyan, derhal askerleriyle birlikte Tutuş'a katılmışlardır. Bunun sonucu olarak Tutuş, hiçbir güçlüğü uğramaksızın, Melikşah adına, kuzey Suriye'de icrayı hükûmet eden sözkonusu emirlerin kendisine itaatını sağlamış ve bu suretle adigeçen bölgede de hâkimiyetini kolaylıkla tanıtmıştır.

Tutuş, beraberinde, kuvvetleriyle birlikte kendisine katılmış olan Aksungur ve Yağısıyan olduğu halde, Fatımîlerin eline geçmiş olan bir kısım Suriye kıyı bölgelerinin geri alınmasına önem vermiyerek, Büyük Sultan olma emellerini tahakkuk mevkiine koymak üzere, Kureys oğullarının elinde bulunan Rahbe üzerine yeniden yürümüştür. Şehri şiddetle kuşatıp sıkıştıran Tutuş, çok geçmeden burasını *aman* ile teslim almış ve şehirde kendi adına hutbe okutmaya başlatmıştır (Muharrem 486 = Şubat 1093). Daha sonra Tutuş, Rakka ile Habur bölgesini de aynı şekilde teslim almıştır⁷. Halka karşı iyi muamelelerde bulunmuş olan Tutuş, şehre muhafızlar tâyin ettikten sonra⁸ Nuseybin yönüne hareket etti. Bu sıralarda, daha önce itaatını bildirmiş olduğunu görmüş bulunduğumuz Urfa emîri Bozan da kuvvetleriyle birlikte kendisine katıldı. Tutuş ordusunun, şehir önlerine geldiğini öğrenen Nuseybin vâlisi, derhal onun katına gelmiş, itaatını arz ederek "hizmetine girdiğini" bildirmiştir. Fakat

⁶ İbnü'l-Adim, II., 106, 107-108; İbn Kalanîsî, s. 123; Sıbt, XIII., 103 b; İbnü'l-Esir, X., 90, 91; Aynî (Bedrüddin Mahmud: İkdü'l-cuman fî tarih-i ehl-i zaman, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp. Nr. 2912), III., 210b; Urfalı Mateos, s. 180; İ'lâmü'n-nübelâ fî Tarih-i Halebi'sşehbâ (Nşr. Ragıb Tabbah, Haleb, 1923) I., s. 363-364.

⁷ İbn Kalanîsî, s. 122; İbn Şeddad, Muhammed b. İbrahim el-Halebî: A'lâkü'l-hazire fî zikr-i ümerâi'sşam ve'l-Cezire (Tübingen Üniv. Ktp. Nr. 9800), 18 b; İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yusuf el-Fârikî; Tarihü Meyyâfârikîn ve Âmid (Mervanlılar bölümünü yayınlayan: Prof. Dr. Bedevî Abdüllâtif Avad, Kahire, 1959), s. 233; İbnü'l-Esir, X., 91; İbnü'l-Adim, II., 107; Azimî, Muhammed b. Ali el-Halebî (muhtasar neşri: Claude Cahen, J. A.1938), s. 369; İbn Vâsıl, Cema-lüddin Muhammed b. Sâlim, Tarihü Sâlihî (Süleymaniye Ktp. Fatih Ktp. bölümü, Nr. 4224), 171 b.

⁸ İbn Kalanîsî, göst. yer.

şehirde, Musul'u yeniden elegeçirmiş olan İbrahim b. Kureys'in⁹ adamlarının başında bulunduğu askerî kuvvetlerin, şehri Tutuş'a teslim etmek istememeleri üzerine, savaş başlamış, tazyike dayanamayıp yıkılan şehir surlarından içeri hücumla giren Tutuş, iki bin kişiye yakın insanı, 20 kadar büyük arap emîrini kılıçtan geçirmiş, hattâ kılıçtan kurtulmak ümidiyle, câmi ve mescidlere sığınan kimseler dahi öldürülmüş ve şehir baştan-aşağı yağma hücumlarına uğratılmıştır (Safer 486= Mart 1093). Şehir bilâhare Muhammed b. Şerefüddeve'ye verilmiştir¹⁰.

Tutuş, Nuseybin'i de hâkimiyeti altına aldıktan sonra, bu sıralarda Musul'ü elinde bulunduran İbrahim b. Kureys'e haber göndererek şehirde kendi adına hutbe okutmasını bildirmişse de İbrahim bundan imtina etmiştir. Bunun üzerine Tutuş, beraberinde bulunan emîrlere ve kuvvetleriyle birlikte Musul yönüne harekete geçti. Öte yandan Tutuş'un Musul üzerine gelmekte olduğunu haber alan İbrahim, daha önce girişmiş olduğu askerî hazırlıklarını bitirip¹¹ sür'atle ona karşı yürüdü. Her iki taraf kuvvetleri Musul'a bağlı bulunan Mudayyi' (مضیع) yöresinde karşılaştılar (Rebiülevvel 486=Nisan

⁹ Şerefüddeve Müslim'in, Süleymanşah karşısındaki yenilgi ve öldürülmesi üzerine kardeşi İbrahim, Musul ve yörelerinin hâkimiyetini eline geçirmiş ve Ukayl oğulları âilesi de kendisini baş olarak tanımıştır. Fakat Melikşah, Suriye harekâtı sırasında, İbrahim'i yakalatıp hapsettirmiş ve kız kardeşini verdiği Muhammed b. Şerefüddeve'yi Musul ve yöreleri hâkimliğine tâyin etmiş ve ayrıca Rahbe, Harran, Suruç ve Hapur'u da kendisine ıktâ etmişti. Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine İbrahim, yeniden Musul'e gelip hâkimiyeti eline almağa muvaffak olmuştur (Bu hususta bk. İ. Kafesoğlu, adigeç. eser. s. 87).

¹⁰ İbn Kalanîsî, s. 122; İbnü'l-Ezrak, s. 233; Sıbt, XIII., 103 b; İbnü'l-Esir X., 91; Urfalı Mateos, s. 181; İbnü'l-Adim, II., 107, 108; Aynî, III., 210 b.

İbn Kalanîsî, Tutuş'un askerlerinin şehirde halka karşı pek çok zulümler yaptığını acıklı bir dille anlatmaktadır.

Urfalı Mateos'a göre (göst. yer), Tutuş'un ordusunda bulunan Ermeni askerleri 10 bine yakın arabî kılıçtan geçirmiştir.

¹¹ İbnü'l-Esir ve bu rivâyeti aynen nakleden Sanâullah (Adı geç. eser, s. 87) İbrahim'in askerlerinin 30 bin, Tutuş'un ise 10 bin olduğunu zikretmektedir ki, İbrahim'in ordusu için verilen rakamda mubalâğa sezilmektedir. Zira Ukayl oğullarının en haşmetli devrinin emîri olmuş bulunan Müslim'in, Süleymanşah'a karşı savaştan ordusunun 7 bin kişi civarında bulunduğu (İbnü'l-Adim, II., 91) düşünülürse, İbnü'l-Esir'in bu husustaki kaydının yerinde olmadığı daha iyi anlaşılır.

1093)¹². Tutuş ordusunun sağ kanadındaki kuvvetlere emîr Aksungur, sol kanadındakilere de emîr Bozan kumanda ediyordu. İlk çatışma sırasında arap kuvvetleri, emîr Bozan'ın askerleri üzerine hücumla geçmişlerse de bozulup geri çekilmişlerdir. İbn Kalanisi'nin anlatışına göre¹³, iki tarafın askerleri birbirine karışıp şiddetle çarpışmaya girişmişlerdi. Bu karışma sebebiyle, her iki tarafın boş yere artan zayıyatını önlemek için kuvvetler, savaşı bırakıp geri çekilmişlerdir. Bu rivayeti tamamlayan İbnü'l-Adim ve Urfalı Mateos'a göre¹⁴, İbrahim'in askerleri karargâhlarına dönüp yağma malları ile meşgûl bulundukları bir sırada emîr Aksungur, bir gurup atlı kuvvetlerle çabucak hareket ederek gafil bir halde yakalamağa muvaffak olduğu arap askerleri üzerine ansızın hücumla geçmiş ve kanlı boğuşma halini alan bu çarpışmada pek çok sayıda arap askeri kılıçtan geçirilmiştir. Bu baskın sırasında arap yaya kuvvetlerinin büyük bir kısmı çadırlarının içinde bulunuyordu. Bu bakımdan Aksungur, hiçbir ciddi karşı koymaya rastlamaksızın sözkonusu baskın hareketini başarı ile sona erdirmiştir. Bu çarpışma sırasında birçok arap kadını, çocuk ve askerleri tutsak alınmıştır¹⁵. Tutsaklar arasında, miğferini delen bir okla başından ağır surette yaralanmış bulunan emîr İbrahim¹⁶ ve amcası Mukbil ile birlikte birçok arap emîrleri de bulunuyordu. Tutuş, bütün arap emîrlerini, İbrahim ve amcasını hiç acımaksızın öldür-

¹² İbnü'l-Esir, X., 91.

İbn Kalanisi (s. 123) ve Urfalı Mateos (s. 181) savaşın Hapur'un kollarından biri olan ve Nuseybin'den geçen Hirmas çayı civarında, İbnü'l-Adim (II., 107) ise Nuseybin ile Mardin arasında bulunan Dârâ yöresinde yapıldığını zikrediyorlar ve ayrıca gerek İbn Kalanisi (göst. yer) ve gerekse Urfalı Mateos (s. 180) "Tutuş'un, Nuseybin'i aldıktan sonra Musul üzerine yürüdüğünü" de ifade etmektedirler. Eğer Tutuş, her iki müellifin ikinci rivâyetlerine göre, Nuseybin'den ayrılıp Musul yönüne gitmiş ise savaşın, yine aynı müelliflerin ifadeleri veçhile, Nuseybin'de yapılmamış olması gerekirdi. Yukarıda gösterilen "Tutuş'un, beraberindeki emîr ve kuvvetlerle birlikte Musul yönüne hareket etti" kaydı karşısında İbnü'l-Adim'in de bu husustaki haberini şayanı itimad saymıyoruz.

¹³ İbn Kalanisi, s. 123.

¹⁴ İbnü'l-Adim, II., 107, 108; Urfalı Mateos, s. 181.

¹⁵ Tutuş'un emriyle, Muhammed b. Şerefüddeve'ye teslim edilen bu tutsaklar götürülürken, Fırat kıyılarına yaklaşıldığı sırada, bunlardan birçokları kendilerini nehre etmek suretiyle canlarına kıymışlardır (İbn Kalanisi, s. 122; İbnü'l-Adim, I., 108).

¹⁶ Urfalı Mateos (s. 181), İbrahim'in yarasının ağırlığı sebebiyle öldüğünü kaydetmektedir.

müştür. İki taraf kuvvetlerinin ağır zayıyatıyla son bulan bu savaştan sonra, arap ordugâhı tamamen yağma edilmiş ve Türk askerlerinin eline ganimet olarak pek çok sayıda deve, at, koyun gibi hayvan ve eşya geçmiştir ¹⁷.

Tutuş, kazandığı bu büyük başarıdan sonra derhal ordusuyla birlikte Musul üzerine yürümüş, hiçbir mukavemet görmeden şehre girmiştir ¹⁸. İbnü'l-Esir'in kaydına göre ¹⁹, Tutuş, Ali b. Şerefüddeve ile annesini yani kendi halası olan Safiye Hatun'u, Musul ve mülhakatına nâib tâyin etmiştir.

Kuzey Suriye'nin iki önemli şehri Halep ve Antakya ile Urfa'yı, buraları ellerinde tutmakta olan Aksungur, Yağısıyan ve Bozan'ı kendine tâbi kılarak – bir kısım kıyı bölgeleri hariç – bütün Suriye ülkesini hâkimiyeti altında toplamaya muvaffak olan Tutuş, sözkonusu emîrlerin yardımlarıyla Rahbe, Rakka, Nuseybin ve nihayet Musul şehir ve mülhakatını da eline geçirmek suretiyle, kısa bir zamanda hâkimiyet sahasını genişletmiş bulunuyordu. Bunun bir sonucu olarak kardeşinin ölümü üzerine, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçmeyi kendisi için artık bir hak sayan ve hâkim olduğu memleketlerde kendi adına hutbe okutmaya başlayan Tutuş, halife Muktedi Biemrillah'a elçiler göndererek "Bağdat'da kendi adına hutbe okutmasını" bildirmiştir. Onun bu isteğini uygun bulan ve bu hususta ona yardımcı olan Bağdat şahnesi Saduddevle Gevherâyin, Tutuş'un elçisine "Ben askerden elçilerin gelmesini bekliyorum" şeklinde cevap verip, onun tarafından şehre askerî kuvvetlerin gönderilmesinin gerektiğini zımnen olsun îma etmiş ve elçiyi Tutuş'a geri göndermiştir ²⁰. Şahne Geyherâyin'in, Tutuş'un vâki teklifini müsbet karşılamasına rağmen, halife buna rıza göstermemiş ve ona, adının Bağdat'da hutbelerde okutulabilmesi için aşağıdaki şartları haiz olmasını bildirmiştir:

¹⁷ Bu yağma sebebiyle bir devenin fiyatı bir dinara kadar düşmüştür (İbn Kalanîsî, s. 122).

¹⁸ İbn Kalanîsî, s. 123; İbnü'l-Esir, X., 91; Urfalı Mateos, s. 180, 181; İbnü'l-Ezrak, s. 233, 234 (Burada Tutuş'un, Mudayyi' savaşı, Nuseybin'in alınması sonunda yapılan kıyım ile karıştırılmıştır); İbnü'l-Adim, II., 107, 108; Azimî, s. 368; Sibt, XIII., 104 a; Müverrih Vardan, Türk Futûhatı Tarihi (Tarih Semineri Dergisi, 1/2, İstanbul, 1937. Türkçeye çeviren: H. D. Andreasyan), s. 184; İ'lâmü'n-nübelâ, I., 364.

¹⁹ İbnü'l-Esir, göst. yer.

²⁰ İbnü'l-Esir, göst. yer.

- 1 — Horasan ve Maşrık'ta hükümrân olarak İslâm dünyasına hâkim olması.
- 2 — Kardeş çocuklarından hiçbirinin, taht müddeisi olarak ortaya çıkıp kendisine muhalefet etmemesi.
- 3 — İsfahan'daki İmparatorluk hazinesine sahip olması.

Halife, Tutuş'a yukarıdaki şartlara sahip olmadıkça, adının hutbede okutulması hususundaki arzu ve isteklerinin asla yerine getirilemeyeceğini bildirdikten sonra "Kulluk sınırını aşma, bana karşı olan hitabın kafa tutar ve tahakküm eder şekilde olmasın. Eğer bizi dinlemezsen, seninle savaşırız" şeklinde tehdid dolu bir cevap göndermiştir²¹. Halifenin bu sert cevabı karşısında Tutuş'un, herhangi bir tepki göstermemiş olduğu anlaşılmaktadır.

Tutuş, Hît, Rahbe, Rakka, Nuseybin ve nihayet Musul'ü de Mudayyi' savaşı sonunda ele geçirip burada Büyük Selçuklu Devletine tâbi olarak hüküm süren Ukayl oğulları beyliğini kendisine itaate mecbur ettikten sonra, beraberinde emîr Aksungur, Yağsıyan ve Bozan olduğu halde, İsfahan üzerine yürüyüp Büyük Selçuklu saltanatına hâkim olmak gayesiyle, Cüheyr oğullarından Ebû'l-Hasen b. el-Kâfi'nin elinde bulunan Elcezire ve Mervan oğullarının hüküm ranlığında olan Diyarbekir bölgesi yönüne harekete geçti.

Bilindiği üzere, Kürt asıllı Mervan oğulları âilesinin hâkimiyetindeki Diyarbekir bölgesi, Melikşah zamanında (1085) Büyük Selçuklu İmparatorluğu sınırları içine katıldıktan sonra, burada bulunan birçok kaleler muhtelif Türkmen beylerine ıkta olarak verilmişti²². Bu bölgenin en önemli şehirlerinden olan Meyyâfârikîn şehri büyükleri, Melikşah'ın ölümü üzerine, Berkyaruk'a haber gönderip "Ya şehri gelip teslim almasını veyahut ta bir nâib göndermesini" bildirmişlerdir. Fakat Berkyaruk, saltanat mücadelesi sebebiyle, içinde bulunduğu sıkışık durum yüzünden, Diyarbekir bölgesi ile uğraşacak zamanı olmadığı için, Meyyâfârikînlilerin vâki davetine icabet edememiştir. Bunun üzerine şehir büyükleri, şehir camiinde toplanarak, Kadı Ebû Bekr b. Sadaka, Şeyh Ebû Salim, İbn Zeydan ve İbn Müsâid'den teşekkül eden bir hey'et seçmiş ve bu hey'eti, bu sıralarda Nuseybin'de bulunan Tutuş'a göndermeğe karar vermişlerdir. Nuseybin'de Tu-

²¹ Sibt, XIII., 104 a; İbn Vâsıl, adıgeç. esr. 171 b.

²² Bu hususta tafsilât için bk. Mükrimin Halil Yınanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi (İstanbul, 1944), s. 137-151.

tuş'un katına çıkan Meyyâfârikîn hey'eti: "Biz bu beldeyi sizin adınıza koruyuruz. Daha önce yapmış bulunduğumuz teklife karşı Berk-yaruk'tan hiçbir cevap alamadığımız gibi, nâib olarak da hiçbir kimse gelmedi. Sen, Sultan Melikşah'ın kardeşi bulunmak sıfatıyla, şehre hâkim olmak hususunda, diğerlerinden daha fazla hakka sahipsin. Biz burasını sizlerden başkasına vermek istemiyoruz" demiştir. Tutuş, hey'ete: "birkaç gün sabredin, geliyoruz" şeklinde cevap vermiştir²³.

Öte yandan Melikşah'ın ölümü üzerine ortaya çıkan karışıklıklardan istifade ile, Melikşah tarafından kendisine ıktâ olarak verilen Irak'taki Harbi kasabasında ikamete mecbur edilen son Diyarbekir Mervanlı emîri Mansur, bir kısım halkın muhalefetine rağmen, şâir ve edib Hasen b. Esed'in davet ve yardımlarıyla Irak'tan gelip Meyyâfârikîn'i teslim alarak bu ülkede Mervanlı âilesi beyliğini ihyaya teşebbüs etmiştir (1093 başları)²⁴.

Yukarıda kısaca özetini verdiğimiz veçhile Tutuş, Diyarbekir bölgesinin böyle bir durumda bulunduğu sıralarda vâki teklifi de nazar-ı itibare alarak —esas sebep bu olmamakla birlikte— ordusuyla Diyarbekir üzerine harekete geçmiştir (486 ortalrı = 1093). Tutuş, kendisine vezir tâyin etmiş olduğu Cüheyr oğullarından Ebû'l-Hasen'in hâkimiyetinde bulunan Elcezire ile, eski Mervanlı emîri Mansur'dan daha önce davranarak, Âmid'i işgal etmiş ve buna karşılık Ebû'l-Hasen'e Nuseybin'i ıktâ olarak vermiştir²⁵. Daha sonra Mervanlı emîri Mansur tarafından işgal edilmiş olduğunu söylediğimiz Meyyâfârikîn üzerine yürüyerek şehrin teslimini istemiş, aksi takdirde "Nuseybin kıyımı olayını" hatırlatarak onları korkutmuştur. Tutuş hiçbir karşı koymaya rastlamadan şehre girmiş, öte yandan emîr Mansur da Hevve kapısından çıkıp şehri terketmek zorunda kalmıştır. Tutuş, eski Mervanlı vezirlerinden Ebû Tahir b. el-Envarî'yi şehir idaresine ve kendi Atabeg'i Tuğtekin'i de saraya hâkimliğine tâyin etmiştir²⁶.

Tutuş, Diyarbekir bölgesinin kendi hâkimiyetine bağlama işini böylece tamamladıktan sonra Sincar ile, Ali b. Şerefüddeve ve annesi

²³ İbnü'l-Ezrak, s. 231, 234, 235; İbn Şeddad, 63 a.

²⁴ İbnü'l-Ezrak, s. 232, 235.

²⁵ İbn Kalanîsî, s. 123; İbnü'l-Ezrak, s. 235.

²⁶ İbnü'l-Ezrak, s. 236, 237, 239; İbn Şeddad, 63 a-b; İbn Kalanîsî, s. 123; İbnü'l-Esir, X., 92; İbnü'l-Adim, II., 108.

Safiye Hatun'u nâib olarak tâyin etmiş olduğu Musul'e valiler göndermiştir. Bunu mütaakıp uzun bir süre, âilelerinin hâkimiyetinde bulunan Musul'den ayrılmak zorunda bırakılan Ukayl oğulları —başta Ali b. Şerefüddevle ve annesi olmak üzere— Berkýaruk'un yanına giderek Tutuş hakkında şikâyetlerde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Berkýaruk, Tutuş'a bir mektup göndermiş ve "Bu Ukayl oğulları bizim akrabamız ve eshabımızdandır. Bu yüzden, senin onlara karşı sert hareket etmen hiç gerekmezdi" diyerek ona kırıngılığını ifade etmişse de Tutuş, kendisine hiçbir cevap göndermiyerek, bu hususta ona olan kayıtsızlığını göstermiştir²⁷.

Tutuş, Diyarbekir bölgesinde hâkimiyetini tanıtmış olduğu şehir ve kalelere kendi adamlarını yerleştirdikten sonra, beraberinde bulunan Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile birlikte Azerbaycan yönüne ilerlemeğe başladı. Yolu üzerindeki bütün şehir, kale ve müstahkem mevkiller kendisine *arz-ı ubûdiyyet* ile hizmete hazır olduklarını bildiriyorlardı²⁸. Bu keyfiyyet, Tutuş'un Büyük Sultan olma yolundaki ümit ve gayretlerini bir kat daha artırıyordu.

Fakat öte yandan Saltanatı elegeçirmesi hususunda büyük gayretler sarfeden ve bu cümleden olarak Rey, Hemedan ve daha birçok yerleri kendi hâkimiyeti altına almak suretiyle, epeyce kuvvet kazanmış olan Berkýaruk²⁹, amcası Tutuş'un, kuvvetleriyle birlikte Tebriz'e gelmiş olduğunu haber almıştı. Bu haberi mütaakıp amcasının saltanatı elegeçirme yolundaki faaliyetlerine mâni olmak ve memleketten uzaklaştırmak gayesiyle, askerlerini toplayan Berkýaruk, Rey yakınlarına kadar gelmişti. Berkýaruk'un, babasının yerine Selçuklu tahtına geçme faaliyetlerini ve bu uğurdaki başarılarını haber alan ve zaten Tutuş'a kızgın bulunan emîr Aksungur, kendisiyle birlikte istemiyerek Tutuş'un hizmetine girmiş olan emîr Bozan'a haber göndererek onu, Tutuş'un hizmetinden çıkıp Berkýaruk safına geçmesi hususunda ikna etmiştir³⁰. Adları geçen iki emîr, bir gece,

²⁷ Sıbt, XIII., 104 a-b; İbn Kalanisi, göst. yer.

²⁸ M. A. Köymen, adigeç. esr., s. 75.

²⁹ Bu hususta tafsilât için bk. M. A. Köymen, adigeç. esr., s. 72-74.

³⁰ İbn Kalanisi, s. 124; Urfalı Mateos, s. 181; Sıbt, XIII., 104 b; Azimî s. 369

İbnü'l-Esir (X., 92) ve Aynî (III., 210 b), emîr Aksungur ve Bozan'ın, vefat eden Sultan Melikşah'ın, tahta geçecek herhangi bir çocuğunun bulunmaması sebebiyle Tutuş'u sultan olarak tanıyıp ona *arz-ı ubûdiyyet* etmiş olduklarını kaydetmektedirler. Yıllarca Sultan Melikşah'ın hizmetinde bulunmuş olan Aksungur ve

askerleriyle birlikte Tutuş'a ihanet ile ondan ayrılıp, Berkyaruk'la birleşerek onun hizmetine girmişlerdir³¹. Kendisine yapılan bu ihanet sonunda, kuvvetleri bir hayli azalmış bulunan Tutuş, yeğeni Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesine girişmeye cesaret edemeyip yeniden ordusunu takviye etmek maksadiyle, Tebriz'den ayrılarak Diyarbekir bölgesine geri gelmiştir. Tutuş, adamlarından bir kısmını burada bıraktıktan sonra Antakya hâkimi Yağısıyan ile birlikte Fırat'ı geçip Antakya'ya geldi. Tutuş, burada bir müddet ikameti mütaakıp, beraberinde eski Mirdasî emirlerinden Vessab, Benû Kâmil ve bir kısım arap kuvvetleri olduğu halde, Zilkade 486 (Aralık 1093) da Dımeşk'a geri dönmüştür³². Netice itibariyle Tutuş'un, Büyük Selçuklu Sultanlığını ele geçirmek için girişmiş olduğu bu ilk teşebbüsü, Kuzey - Suriye'den başka Azerbaycan ile Elcezire ve Diyarbekir bölgelerini hâkimiyeti altına almasına rağmen, çok sayıda askerlere sahip kulunan emir Aksungur ve Bozan'ın, kendisine ihanet ederek hizmetinden ayrılıp, saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk ile birleşmeleri sonucu olarak, başarıya ulaşamamış ve bu uğurda mücadeleye yeniden hazırlanmak üzere Suriye'ye geri dönmek zorunda kalmıştır.

II.

İKİNCİ TEŞEBBÜS

Aksungur ve Bozan'ın bertaraf edilişi

Kuvvetleriyle birlikte Tutuş'un maiyyetinden ayrılan emir Aksungur ve Bozan'ın, saltanatın öteki müddeisi Berkyaruk tarafına geçerek ona katılmış olduklarını görmüştük. Bu iki emîrin kendi safı-

Bozan'ın, onun tahta geçecek herhangi bir çocuğunun olup olmadığını bilmemesine ihtimal vermemekteyiz. Nitekim Aksungur'un, Melikşah'ın ölümünden hemen sonra oğlu Mahmud adına, idaresi altında bulunan Halep'te hutbe okutmuş olması (İbnü'l-Adim, .II, 106) bu husustaki fikrimizi doğruluyor. Bu yüzden İbnü'l-Esir ve Aynî'nin, adları geçen her iki emîre atfen bize verdiği rivâyeti doğru bulmuyoruz.

³¹ İbnü'l-Esir, X., 92; Aynî, III., 210 b; Urfalı Mateos, s. 181; İbn Kalanîsî, s. 124; Sibt, XIII., 104 b; Azimî, s. 369; İbn Vâsıl, 171 b-172 a; İ'lâmü'n-nübelâ, 364-365.

İbnü'l-Adim (II., 109) söz konusu iki emîrin, Tutuş'un, onlara fethettiği memleketlerden bazılarını vermemesi sebebiyle, ondan ayrılmış olduklarını kaydetmektedir.

³² İbnü'l-Adim, II., 109-110; İbn Kalanîsî, Urfalı Mateos, İbnü'l-Esir, Azimî ve İ'lâmü'n-nübelâ, göst. yerler.

na iltihak etmesine çok sevinen ve saltanat mücadelesinde amcası Tutuş'a karşı durumu bir kat daha sağlamlaşan Berkyaruk, onlara çok iyi muamelelerde bulunmuştur. Adları geçen emirler Berkyaruk'a: "Tutuş'un, askerî hazırlıklarını bitirip İmparatorluğa ait ülkeleri istilâ etmesine ve dolayısıyla Büyük Selçuklu Saltanatını elegeçirme teşebbüsüne girişmesine meydan vermeden derhal üzerine yürünmesini" tavsiye ettikten başka "kendilerine Tutuş tarafından herhangibir harekâtın yapılmasına mâni olmak gayesiyle, Büyük Selçuklu Devleti adına hâkim bulundukları şehirlere (Urfa ve Haleb'e) emin olarak ulaşabilmeleri için, beraberlerine bir miktar kuvvet verilmesini" ³³ talep etmişler ve "Tutuş ile kendisi arasında ara (tampon) bir kuvvet olarak bulunmayı deruhde ettiklerini" bildirmişlerdir ³⁴. Bu talep üzerine Berkyaruk, bir miktar asker ile birlikte, bir gurup Ukaylı cemaatiyle kendi katında bulunan Ali b. Şerefüddeve'yi, Aksungur ve Bozan'a terfîk etmiş ve hattâ bizzat kendisi de Bağdad'a gitmek üzere, onlarla birlikte hareket etmiştir. Bu suretle Aksungur ve Bozan, Rey'den hareketle Diyarbekir bölgesi yoluyla, memleketlerine (Bozan Urfa'ya, Aksungur da Haleb'e) gelmişlerdir (Şevval 486 = Ekim 1093). Tutuş'un herhangibir hareketine karşı, her iki emîre terfîk edilen kuvvetler, Bağdad'a gitmekte olan Berkyaruk'a katılmışlardır ³⁵.

Öte yandan Büyük Selçuklu saltanatını elegeçirmek için Dı-
muşk'ta askerî hazırlıklar yapmakta olan Tutuş, kendisine ihanet ederek ordusundan ayrılıp Berkyaruk tarafına geçen emir Aksungur'un Haleb'e, Bozan'ın da Urfa'ya dönmüş olduklarını ve bu iki şehir ve yörelerinde kendi adına okunmakta olan hutbeyi değiştirip ³⁶ Berkyaruk adına okutmaya ve dolayısıyla adigeçen iki şehirde yine Berkyaruk adına idareye başlamış bulunduklarını haber almıştı. Tutuş, hazırlamış olduğu ordusuyla birlikte adları geçen iki emîri te'dib etmek üzere, Dımuşk'tan ayrıldı (Rebiülevvel 487 = Mart 1094). Tutuş, Hama yörelerine geldiği zaman, saltanat mücadelesinde kendisine sadık kalarak hizmetinden ayrılmamış olan Antakya hâkimi Yağısı-

³³ İbn Kalanisi, s. 124.

³⁴ İbnü'l-Adim, II., 109, 110; İbn Kalanisi, göst. yer.

³⁵ İbnü'l-Adim, II., 110; İbn Kalanisi, göst. yer.

³⁶ İbnü'l-Adim, Bugyetü't-taleb fî Tarihi'l-Haleb (Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp., Nr. 2925), 269 a.

yan da kuvvetleriyle kendisine katıldı. Nisan 1094'de Âsi ırmağını geçen Tutuş, Maarretünnuman yakınlarındaki Tell-i Mennes (تل منس) kalesi yöresinde karargâhını kurdu³⁷.

Tutuş'un, büyük bir orduyla Haleb yakınlarına gelmiş olduğunu haber alan Aksungur, bu sıralarda Bağdad'da bulunan Berkayaruk'a başvurarak, Tutuş'a karşı ondan yardım istedi. Bunun üzerine Berkayaruk, Urfa emîri Bozan ile, kendi maiyyeti emîrlerinden Kür-Boğa'ya "Aksungur'a yardıma gitmelerini" emretmiştir³⁸. Bu emir üzerine Bozan ve Kür-Boğa ve ayrıca 2500 kişilik atlısıyla, Türkmen emîrlerinden Abık oğlu Yusuf Haleb'e vasil olmuşlardır. Bu suretle adları geçen emîrlerin idaresindeki kuvvetler, Tutuş'un herhangi bir harekâtına karşı Aksungur'un safında yer almak üzere Haleb'te toplanmış oldular.

Diğer taraftan Aksungur'un hareketlerini gözden uzak tutmayan ve özellikle ona, yardımcı kuvvetlerin geldiğini öğrenen Tutuş, karargâhını kurmuş olduğu Tell-i Mennes yörelerinden hareketle el-Hânûte (الحانوة) üzerinden, Haleb'in güney-doğusunda bulunan en-Nâûre'ye (الناعورة) gelmiş, buradan da Antakya bölgesine gitmek gayesiyle, Haleb'in doğusundaki Bozâa vadisine kadar ilerlemiş ve bütün bu yöreleri yağma ve tahrip akınlarına uğratmıştır³⁹.

Haleb'te bulunan emîr Aksungur'a, Berkayaruk'tan gelen yardımcı kuvvetlerden başka, adamlarıyla birlikte Benû Kilâb kabilesi reislerinden Şibl b. Câmî, Mubarek b. Şibl ve Muhammed b. Zâide ve ayrıca Haleb şehri yerli muhafız birlikleriyle bazı Deylemlî ve Horasanlı askerler de katılmışlardır. Bu suretle atlı ve yaya olmak üzere 6000 den fazla bir kuvvet⁴⁰, en iyi bir şekilde Tutuş'a karşı savaşa hazırlanmış bir duruma getirilmiş bulunuyordu.

Tutuş'un ordusu da Aksungur'un ordusu kadardı. Tutuş'un ordusunda, Aksungur'unkine nisbetle, – Türk asker ve kumandanlarının, kendisi tarafından feth veya itaat altına alınmış olan bölgelere dağıtılmış olmaları sebebiyle – az sayıda Türk askerine karşılık pek çok sayıda arap kuvvetleri yer almış bulunuyordu.

³⁷ İbn Kalanisi, göst. yer; İbnü'l-Adim, II., 110; ayn. müell., Bugye, göst. yer.

³⁸ Sibt, XIII., 106 a; İ. Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi, Kür-Boğa mad.

³⁹ İbn Kalanisi, s. 126; İbnü'l-Adim, II., 110, 111; ayn. müell., Bugye, göst. yer.

⁴⁰ İbn Kalanisi (s. 126) 20 binden fazla olduğunu kaydetmiştir.

Emîr Aksungur, bütün hazırlıklarını bitirip, beraberindeki emîr ve kumandanlarla birlikte, müneccimi vasıtasıyla tesbit ettirdiği ve kendisi için uğurlu olabilecek bir saatte⁴¹ atına binerek Haleb'e yedi fersah uzaklıkta bir köy olan Seb'in (سبعين) 'e⁴² gelmiş bulunan Tutuş'un ordusuna doğru ilerlemeye başladı. Askerlerini derhal savaş düzenine sokan Aksungur, bu yörede bulunan ve her iki taraf orduları arasında kalmış olan güçük bir çayı sür'a'le geçip Tutuş kuvvetlerine saldırdı. Fakat beraberinde bulunan emîr Bozan ve Kür-Boğa, kendisiyle birlikte çarpışmaya katılmayıp oldukları yerde kalmışlardı. Aksungur, iki taraf kuvvetlerinin şiddetle çarpışmaya başladıkları bir sırada, sağ kanadında bulunan ve Tutuş tarafına geçmelerinden endişe ettiği arap askerlerini, onlara güvenememesi sebebiyle, sol kanadına ve biraz sonra da merkez hattına nakletmişti. Fakat onun, çarpışma sırasında yaptığı bu manevra, kendisine hiçbir fayda sağlamadı. Ayrıca ünlü Halep Tarihçisi İbnü'l-Adim'in anlatışına göre⁴³, çarpışmanın başladığı sıralarda, Aksungur'un maiyyetinde bulunan Abık oğlu Yusuf'un, askerleriyle birlikte Tutuş tarafına geçmesi, Bozan ve Kür-Boğa'nın yardımlarından da faydalanmadan savaşa girmiş bulunan Aksungur'u iyice sarsmış idi. Aksungur'un böyle ciddi bir durumda bulunduğu sırada, onun zaafiyetinden istifade zamanını çok iyi seçmiş olan Tutuş, bütün kuvvetleriyle Aksungur'un çoğu arap olan ve aralarındaki küçük çayı geçmiş bulunan askerlerine karşı şiddetle hücumla geçti. İbnü'l-Esir'in işareti veçhile, Aksungur'un kuvvetleri "bir lâhza dahi mukavemet edemeden"⁴⁴

⁴¹ İbnü'l-Adim, Bugye, 269 b.

⁴² İbnü'l-Esir (X., 95), Bugye (göst. yer) ve Aynî'de (III., 199 b) Haleb dışında bir köy olan *Seb'in*'in (Yakutî, Şehabüddin ebû Abdullah el-Hamavî: Kitâbü mu'cemi'l-büldan, III., 34) nehir olduğu kaydedilmişse de, Yakutî (göst. yer.) ve İbnü'l-Adim'in (II., 111) kayıtlarına göre, bunun bir nehir değil bir köy olduğu anlaşılıyor. Fakat bununla birlikte, kaynakların ifadesi veçhile, savaşın, bu yörelerde bulunan-belki de yağmur sularından meydana gelen ve zaman zaman kuruyan-bir çay veya suları azalmış bir derenin iki yanında yapılmış olmasına binaen, buradaki çay veya derenin, yöre adına izafeten, *Seb'in* adıyla anılmış olması da mümkündür.

İbn Kalanisi (s. 126) savaşın Nehr-i Sufyan (نهر سفیان), Sıbt (XIII., 106 a) Telli Sultan ile Kınnesrin arasında ve İbn Hallikan (Zeki Velidi Togan, İslm. Anks. Aksungur mad.) ise, Seb'in yöresindeki *Rûyân* köyünde vukuu bulmuş olduğunu kaydediyorlar.

⁴³ İbnü'l-Adim, Bugye, 270 a.

⁴⁴ İbnü'l-Adim, II., 112.

bozulup dağılmışlardır (Cumadelûlâ 487=Mayıs 1094). Aksungur, kuvvetlerinin dağılmasına rağmen çarpışmaya devam etmişse de Tutuş'un askerleri tarafından tutsak alınmıştır. Tutuş huzuruna getirdiği Aksungur'a: "Sen, bana galip gelseydin ne yapardın?" demiş, o da cevap olarak: "Seni öldürürdüm" demesi üzerine Tutuş: "Ben de sana, senin bana vermek istediğin hükmü veriyorum" diyerek gözü önünde, ona hiç acımaksızın, boynunu vurdurmuştur. Aksungur'un başı Halep ve Dımeşk'a gönderilerek halka teşhir edilmiştir. Aksungur'un öldürülmesinden sonra Tutuş, ondört emîr ve kumandan daha katletmiştir⁴⁵.

Öte yandan, Aksungur'la birlikte bulunan emîr Bozan ve Kür-Boğa, bilâhare kendileri üzerine de yönetilen Tutuş'un hücumları karşısında mukavemet edemeyip kuvvetleriyle birlikte Haleb'e sığınmak zorunda kalmışlardır. Her iki emîr, şehir halkı ve yerli muhafız kuvvetleriyle birleşip Haleb'i, Tutuş'a karşı savunmaya karar verdikten başka, kendilerine yardımcı kuvvet göndermesi için, Berkyaruk'a da müracaatta bulunmuşlardır⁴⁶. Çok geçmeden Berkyaruk'tan güvercin postasıyla alınan bir mektupta⁴⁷ "Kendilerine erişmek üzere gönderilen yardımcı kuvvetlerin Musul'a kadar gelmiş olduğu" bildiriliyordu. Bu haber üzerine adıgeçen emîrlerin, şehri Tutuş'a karşı savunmada, maneviyatı bir kat daha kuvvetlenmişti. Fakat az önce Seb'in savaşını kazanmış olan Tutuş, hiç vakit kaybetmeksizin sür'atle Halep üzerine yürümüş, kendisine gösterilen mukavemet karşısında şehri kuşatmaya başlamıştır⁴⁸. Fakat çok geçmeden şehir muhafız kuvvetleri arasında, Haleb'in Tutuş'a teslimi hususunda anlaşmazlık çıktı. Şehrin Tutuş'a teslimini istiyen bir gurup muhafız askeri, sür'atle gidip şehrin Antakya kapısını açmış ve bu arada "Tutuş'un şehre hâkim olduğu" da halka ilân edilmiştir⁴⁹. Şehre gir-

⁴⁵ İbnü'l-Adim, Bugye, 272 b (el-Müeyyed b. Muhammed et-Tûsi'den naklen). Aksungur'un öldürülmesi hakkında, İbnü'l-Adim'in adları geçen her iki eserinde çeşitli rivâyetler verilmiştir. Bunları buraya aynen ve teker teker nakletmeyi gereksiz buluyoruz.

⁴⁶ İbn Kalanisi, s. 126.

⁴⁷ İbnü'l-Adim, II., 118.

⁴⁸ İbnü'l-Esir, X., 96; Aynî, III., 200 a.

İbn Kalanisi ve İbnü'l-Adim, şehrin mukavemet etmeden teslim olduğunu kaydetmekte iseler de, Berkyaruk'tan istenilmiş olan yardımcı kuvvetlerin gelmekte olduğu haberi ümidiyle, Tutuş'a karşı az da olsa herhangi bir mukavemetin yapılmış olabileceğini ummaktayız.

⁴⁹ İbnü'l-Adim, II., 117; İbn Kalanisi, s. 126.

meye başlıyan Tutuş ordusunun en ön saflarında, eski Halep hâkimi Mirdas oğulları âilesi emîrlerinden Vessab b. Mahmud bulunuyordu. Kuvvetlerin şehre girmesini mütaakıp Kal'atü's-Şerif'te oturan şehir valisi derhal aşağıya inip kaleyi, bilâhare şehre giren Tutuş'a teslim etmiştir. Daha önce, Sultan Melikşah tarafından Büyük Kale'ye tâyin edilmiş bulunan Nuhu't-Türkî (Türk Nuh) de Tutuş'a haber göndereyerek ondan "kendisi ve karısı için aman vadi" aldıktan sonra, karısı ile birlikte Tutuş'un katına gelip "kendi durumunu takdir buyurmasını" söylemiş ve bunun üzerine kendilerine *aman* verilmiştir. Böylece Tutuş, Büyük Kaleyi de teslim almıştır (11 Cumadellülâ 487=30 Mayıs 1094). Ayrıca kendisine Haleb'e bağlı bütün kaleler de teslim edilmiştir. Öte yandan emîr Bozan ve Kür-Boğa da tutsak alınmıştı. Tutuş, Bozan'ın derhal öldürülmesini emretmiş, Kür-Boğa'yı da emîr Öner'in ricası üzerine, kardeşi Altuntaş ile birlikte⁵⁰ önce Halep'e, daha sonra da Humus'a gönderip hapsedtirmiştir⁵¹. Tutuş, yanında bulunan Yağısıyan'a Maarretünnuman ve Lâzkiye'yi vermiş ve Haleb işlerini çevirmeye Ebû'l-Kasım b. Bedî'i tâyin etmiştir⁵².

Netice itibariyle Tutuş, Suriye ülkesine tâyin edildiğinden (1077/78) beri büyük gayretler sarfetmiş olmasına rağmen, bir türlü alamadığı Heleb'i kesin bir surette eline geçirmeye muvaffak olduğu gibi, saltanat mücadelesinde kendisine ihânet etmiş bulunan Aksungur ve Bozan'dan, hayatlarına son vermek suretiyle, öcünü almıştır.

İsfahan üzerine yürüş ve Rey savaşı

Tutuş, Halep'te fazla kalmıyarak, Büyük Sultan olma yolundaki teşebbüsüne devam etmek amacıyla, Fırat'ı geçip Harran ve Suruç'u aldıktan sonra, biraz önce öldürmüş olduğu emîr Bozan'ın nâiblerinin elinde bulunan Urfa'ya yürümüşse de, emîrlerinin öldürülmeyip

⁵⁰ İ. Kafesoğlu, İslm. Ansk. Kür-Boğa mad.

⁵¹ Tutuş'un katlinden sonra, Ebû Said Kıvamuddevle Kür-Boğa, Sultan Berkıyruk'un, Tutuş oğlu Rıdvan'dan talebi üzerine, Ekim 1096 da hapisten çıkarılmıştır (İ. Kafesoğlu, göst. yer.).

⁵² İbnü'l-Adim, II., 110-118; ayn. müell., Bugye, Aksungur maddesi, 267 b-272 b; İbn Kalanisi, s. 126; İbnü'l-Esir, X., 95-96; Urfalı Mateos, s. 182-183; Aynî, III., 199 b, 200 a; Sibt, XIII., 106 a-b; Azimî, s. 370; İbnü'l-Ezrak, s. 243 (Bu eserde Aksungur'un Bozan'la birlikte öldürüldüğü kaydedilmiştir); İbn Hallikan, I., 79.

Halep'te mahbus bulunduğunu zanneden şehir valisi ve âyanı şehri Tutuş'a teslimden imtina etmişlerdir. Bunun üzerine Tutuş, bir mızrak ucuna takılı olduğu halde, emir Bozan'ın başını⁵³ ve bu başı keseni⁵⁴ valiye göndermesi neticesinde, şehir derhal kendisine teslim edilmiştir. Tutuş, Urfa'dan hareketle Elcezire üzerinden, daha önce hükümranlığına geçmiş olduğunu gördüğümüz Diyarbekir bölgesine yönelmiştir. İbn Kalanisi'nin ifadesinden⁵⁵, onun, Bağdad'a gelmiş bulunan Berkjaruk üzerine yürüyüp onu bertaraf etmek ve bu suretle Selçuklu saltanatını daha kolay eline geçirmek istemiş olduğu anlaşıyor. Fakat bu sıralarda Berkjaruk'un Musul yörelerinde bulunduğunu haber alan Tutuş, sonradan bu fikrinden vazgeçmiştir. O, daha önce kendisine, bir mektupla evlenme ve memleketi, birlikte idare etme hususunda bir teklif yapmış olan⁵⁶ ve oğlu Mahmud'u, Berkjaruk'un yerine sultan yapmak isteyen Terken Hatun'la⁵⁷ birleşmek üzere, doğrudan doğruya İsfahan üzerine yürümeyi, —Berkjaruk İsfahan'dan uzak olduğu için— kendi siyasetine daha uygun bulmuştur. Bunun bir sonucu olarak Diyarbekir bölgesinden hareketle, Ahlat üzerinden Azerbaycan'a giden Tutuş, bu ülkeyi de tamamen hâkimiyeti altına aldıktan sonra buradan Hemedan'a yürümüştür.

Öte yandan Tutuş'un, —kendisine daha önce yapmış olduğu davete icabet ederek— Hemedan yakınlarına kadar gelmiş bulunduğunu haber alan ve birçok emirleri kendi tarafına kazanarak İsfahan'a hâkim olup devlete ait mal ve hazineleri eline geçiren Terken Hatun, onunla birleşmek üzere, askerleriyle birlikte İsfahan'dan hareket etmişti. Fakat o, Hemedan'a varmadan yolda şiddetli bir hastalığa tutulması sebebiyle, geri İsfahan'a dönmek zorunda kalmış ve çok

⁵³ İbnü'l-Esir, X, 96; Urfalı Mateos, s. 183.

⁵⁴ İbnü'l-Adim, II., 118.

⁵⁵ İbn Kalanisi, s. 127 ve ayrıca bk. M. A. Köymen, adigeç. esr., s. 75.

⁵⁶ İbnü'l-Adim, II., 108; Urfalı Mateos, göst. yer.

⁵⁷ Sultan Melikşah'ın, Bağdad'daki ölümü sırasında yanında bulunan Terken Hatun, küçük yaştaki oğlu Mahmud'u Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçirmek gayesiyle, kocasının ölümünü bir süre gizlediği gibi, Sultan Melikşah'ın İsfahan'da bulunan ve başka anneden olan öteki oğlu Berkjaruk'un hapsedilmesi için, İsfahan'a haberler göndermişti (Bk. İbn Kalanisi, s. 127; Muhammed b. Hüseyin el-Yezdî, el-Urâza fi'l-hikâyeti's-Selçukiyye (Neşr. K. Süssheim, Mısır, 1326), s. 73; M. A. Köymen, adigeç. eser, s. 72-73 ve ayrıca bk. İslm. Ansk. Berkjaruk mad.).

geçmeden burada vefat etmiştir (Ramazan 487 = Eylül/Ekim 1094) ⁵⁸. Terken Hatun'un ölümü neticesinde ona tâbi olan askerlerin bir kısmı Berkyaruk tarafına geçmiş, asıl büyük kısmı ise Tutuş'un hizmetine girmiştir. Bu suretle Selçuklu saltanatına sahip olmaya bir adım daha yaklaşmış olan Tutuş, maiyyetinde bulunan Türkmen beylerinden Abık oğlu Yusuf'u bir miktar Türkmen kuvvetiyle, kendi adına hutbe okutmak üzere, Bağdad'a şahne olarak göndermiştir (1094 sonları) ⁵⁹.

Tutuş Hemedan'a eriştiği ve bilâhare Terken Hatun'un ölüm haberini aldığı zaman, İsfahan'da bulunan emirlerin, kendisine herhangi bir şekilde yüz çevirmeleri ihtimalini düşünerek ⁶⁰, bir miktar askerle Dımışk'ta bırakmış olduğu oğlu Rıdvan'a bir mektup yazarak, "Suriye'deki kuvvetlerle birlikte kendisine katılmasını" bildirmişti ⁶¹.

Öte yandan amcası Tutuş'un, Azerbaycan'ı işgal ile Hemedan üzerine yürüdüğünü ve ayrıca Terken Hatun'un da ölmüş bulunduğunu öğrenen ve bu sıralarda Nuseybin yörelerinde bulunmakta olan Berkyaruk, beraberinde bin kişilik bir kuvvet olduğu halde, sür'atle buradan hareket etmiş, Erbil üzerinden Sürhâb b. Bedr'in memleke-

⁵⁸ İbnü'l-Esir, X., 99; İbn Kalanisi, s. 127; İbnü'l-Adim, II., 118; Aynî, III., 201 a; Sibt, XIII., 107 a ve ayrıca bk. M. A. Köymen, adigeç. esr. s. 75.

⁵⁹ 1095 yılı başlarında, kuvvetleriyle Bağdad önlerine gelen Abık oğlu Yusuf'un şehre girmesine mâni olunmuştur. Hattâ Hille hükümdarı Sadaka b. Mezyed'in, kendisini te'dib etmek üzere harekete geçtiğini haber alan Yusuf, derhal şehirden uzaklaşıp şehir yörelerini yağma ve taciz akınlarına uğratmıştır. Sadaka'nın Bağdad'dan uzaklaşıp memleketine geri dönmesinden sonra Yusuf, yeniden Bağdad'a gelmiş, bu geliş sebebiyle korku ve endişe içinde kalan şehirde, yağma hareketlerine girişmek istemişse de beraberinde bulunan bir emir, onu bu isteğinden vazgeçirmiştir. Bu sırada Bağdad'da şahne olarak Berkyaruk'un hâcpleri Aytekin bulunuyordu. Biraz ileride görüleceği üzere Tutuş'un, Berkyaruk'u bozguna uğrattığı haberi gelince şehirde, Tutuş adına hutbe okunma isteği halife Mustazhir tarafından derhal yerine getirilmiştir. Fakat çok geçmeden Yusuf, kardeşinin, Tutuş'un katledilmiş olduğu haberini Bağdad'a getirmesi üzerine, buradan ayrılarak Musul üzerinden Haleb'e dönmek zorunda kalmıştır (Sibt, XIII., 115 a; İbnü'l-Esir, X., 101; Aynî, III., 199 b, 201 a-b).

⁶⁰ Bk. M. A. Köymen, adigeç. esr., s. 76.

⁶¹ Babasının mektubunu alan Rıdvan, onun Suriye'de bırakmış olduğu askerlerle birlikte, beraberinde Artuk oğlu İlgazi ve Mirdasî ailesinden Vessab olduğu halde, Dımışk'tan hareket etmişti. Fakat, o, Hit yakınlarına geldiği zaman babasının, Rey civarındaki savaşta yenilip katledilmiş olduğu haberini alır almaz derhal geri dönmüş ve Haleb'e gelerek burada hükümlanlığını ilân etmiştir (Bk. İbn Kalanisi, s. 127; İbnü'l-Esir, X., 96; İbnü'l-Adim, II., 118-119).

tine gelmiş, burada da fazla beklemiyerek, İsfahan'a gitmek üzere, Hemedan yörelerinde bulunan Tutuş'un ordusuna dokuz fersah mesafeye kadar yaklaşmıştı⁶². Bunu haber alan Tutuş, beraberinde bulunan Türkmen beyi Abık oğlu Yakub'u bir miktar kuvvetle derhal Berkyaruk'un üzerine gönderdi. Yapılan çarpışma sonunda Yakup, Berkyaruk'u bozguna uğratmış ve bütün ağırlıklarını da yağma etmiştir. Hattâ bu bozgun haberi üzerine, Halife Mustazhir, Bağdad'da Tutuş adına hutbe okutmaya bile başlatmıştır⁶³. Askerleri tarafından terkedilmiş olan Berkyaruk'un yanında, kendisine bağlı emirlerden Borsuk, Gümüştekin el-Candar ve Yaruk'tan başka kimse kalmamıştı⁶⁴. Berkyaruk böyle feci bir durumda İsfahan yönüne hareket etti. Buraya gelince, şehir dışında birkaç gün beklemesine rağmen⁶⁵ içerde bulunan kardeşi melik Mahmud'un tarafdarı emirler, kendisini şehre almaktan imtina ettiler. Fakat bir müddet sonra onun yakalanıp hapsedilmek üzere, hile ile şehre girmesine müsaade edildi. Şehre girince, melik Mahmud tarafından kucaklanarak karşılanan Berkyaruk, Öner, Bilge⁶⁶ ve diğer bazı emirler tarafından hazırlanan plân gereğince, derhal yakalanmış ve hapsedilmiştir⁶⁷. Devlet ümerası, Berkyaruk'un gözlerine hemen mil çekilip bertaraf edilmesini istiyorlardı. Fakat onun şehre gelişinin ikinci günü, melik Mahmud şiddetli bir çiçek hastalığına yakalanmış ve durumu da oldukça ağırlaşmıştı. Tabib Emînüddevele ibnû't-Tilmîz emirlere: "Melik Mahmud'un bu hastalıktan kurtulmasına imkân yoktur. Görüyorum ki, Tutuş'un memlekete hâkim olmasını istemiyorsunuz. O halde, Berkyaruk'un

⁶² İbnü'l-Esir, X., 96; Aynî, III., 199 b.

⁶³ Bu hususta bk. Not: 59.

⁶⁴ Aynî, İbnü'l-Esir, göst. yerler.

⁶⁵ İbnü'l-Esir, X., 101; Aynî, III., 201 a.

⁶⁶ Dr. Sanaullah (S. 89), bu iki emirin adlarını bir tek şahıs adı zanniyle, *amir Unar Bulkabak* şeklinde okumuş ve ayrıca öz türkçe bir ad olan Bilge Beg (بلک بک · بلکا veya بیلکا = akıllı, hakîm bk. Kaşgârlı Mahmud, *Divanü lûgati't-Türk*, I., 51, 88; III., 45, 59 ve birçok yerlere) adını da Bulkabak imlâsiyle yazmıştır.

⁶⁷ el-Urâza, s. 75, 76.

Kardeşini sevgi ve muhabbetle karşılayan çocuk yaştaki melik Mahmud'un, kendisini iltizam eden emirlerin Berkyaruk'a karşı hazırladıkları hileli plânla herhangi bir ilgisinin bulunabileceğine ihtimal vermiyoruz. Daima kendi nüfûz ve menfaatlerini birinci derecede düşünen devlet emirlerinin, melik Mahmud'dan habersiz olarak Berkyaruk'u bertaraf etme kararı almış olmaları, gerçeğe daha yakın görünmektedir.

gözlerine mil çekmede acele etmeyiniz. Eğer Mahmud ölürse Berk-
yaruk'u saltanat tahtına oturtunuz, yok eğer kurtulursa, o zaman
onun gözlerine mil çekme hususunda takdir yine sizlere aittir”
demek suretiyle, Berkayaruk'un gözlerine derhal mil çekilmesini
önlemeye muvaffak olmuştur⁶⁸. Gerçekten ölüm-kalım arasında ya-
şamakta olan Berkayaruk, sonu belli olmayan bir mukadderat içinde
kıvrandığı bir sırada, tutulduğu çiçek hastalığından kurtulamayan
kardeşi melik Mahmud vefat etti (Şevval 487 başları = Ekim 1094
ortaları). Bunun üzerine Berkayaruk'u, gözlerine mil çekmek suretiyle
bertaraf etmek isteyen emirler, bu defa onu *sultan* olarak tanıdılar.
Fakat çok geçmeden Berkayaruk da aynı hastalığa yakalanmışsa da
sonradan iyileşmiştir⁶⁹.

Daha önce, Hemedan üzerine yürümüş olduğunu görmüş bulun-
duğumuz Tutuş, şehirde bulunan emir Âhur'un mukavemetiyle kar-
şılaşmış, bu yüzden şehri almaktan vazgeçerek buradan ayrılmıştır.
Emir Âhur kendisini takip etmişse de yapılan çarpışmada yenilmiştir.
Bunun üzerine Hemedan'a dönen emir Âhur, Tutuş'tan *aman* dili-
yerek onun hizmetine girmiş ve bu suretle Tutuş Hemedan'da da
hâkimiyetini tanıtmışa muvaffak olmuştur. Bu sırada Tutuş, Hora-
san'dan Berkayaruk'a hizmet için Isfahan'a gelen ve fakat melik Mah-
mud'a bağlı emirlerden Kumaç'ın hücumuna uğrayarak Heme-
dan'a kaçmaya muvaffak olan vezir Nizamülmülk'ün oğullarından
Fahrulmülk'e rastlamış, onu Berkayaruk tarafdarı olduğu için, öldür-
mek istemişse de emir Yağısıyan'ın ricası ve halkın Nizamülmülk
âilesine itibar etmesi sebepleriyle, öldürmeyerek kendine vezir tâyin
etmiştir⁷⁰.

Tutuş, Hemedan'da bulunduğu sırada, çiçek hastalığına tutulan
melik Mahmud'un ölümünden sonra Berkayaruk'un da aynı hastalığa
yakalanmış olduğunu haber almıştı. Bu esnada hizmetine girmiş olan
emir Âhur, ihtiyaçlarını temin için Tutuş'tan izin alarak, Hemedan
yakınlarında bulunan Cerbâzkan'a gitmiş ve oradan da Tutuş'un
haberi olmaksızın Isfahan'a ulaşip oradaki emirlere Tutuş hakkında
bilgi vermiştir. Emir Âhur'un, kendisinin izni olmadan giriştiği bu
hareketi öğrenen Tutuş, derhal Cerbâzkan'a yürüyerek burasını

⁶⁸ İbnü'l-Esir, X., 96-97, 101; Aynî, III., 199 b.

⁶⁹ Yukarıda göst. yerler.

⁷⁰ İbnü'l-Esir, X., 96, 101.

tamamen yağma ettikten sonra Rey üzerine yönetip şehri işgal etti (Muharrem 488=Ocak/Şubat 1095). Berkyaruk'un da hastalanıp, saltanat dâvasının kritik bir duruma düşmesi üzerine Tutuş, İsfahan'da bulunan emirlere haberler göndererek "kendisine itaat etmelerini, bu takdirde kendilerine lûtf ve ihsanlarda bulunacağını" bildirmiştir. Emîrler, Tutuş'a itaat edeceklerini vaad etmekle birlikte hasta bir halde bulunan Berkyaruk'un sıhhatinin ne olacağını merakla bekliyorlar ve bu suretle her iki saltanat müddeisini de kırmak istemiyorlardı. Fakat çok geçmeden Berkyaruk'un sıhhatinin tamamen düzelip şifa bulması üzerine, Tutuş'u, itaatlerini bildirmek suretiyle oyalamış bulunan emîrler, ona gönderdikleri cevapta "aramızda kılıçtan başka hiçbir şey yoktur" diyerek saltanat mücadelesinde Berkyaruk safında olduklarını kesin bir dille açıklamışlardır⁷¹. Berkyaruk'un iyileşmesi üzerine, daha önce (Aralık 1094) kendisini vezirliğe tâyin etmiş olduğu Müeyyedülmülk b. Nizamülmülk, bütün Irak ve Horasan emîrlarına mektuplar yazarak onların, Berkyaruk tarafına geçmelerini sağlamış ve bu suretle Berkyaruk'un, saltanat mücadelesinde, Tutuş'a karşı durumu oldukça kuvvetli bir hale gelmişti⁷².

Tutulmuş olduğu hastalıkla birlikte ters dönmüş karanlık talihini de yenmiş olan Berkyaruk, Suriye, Irak, Elcezire, Diyarbekir ve Azerbaycan ülke ve bölgelerinde hükümranlığını sağlamaya muvaffak olup Hemedan ve Rey şehirlerini de işgal etmek suretiyle, saltanat mücadelesinde tehlikeli bir rakip haline gelmiş olan amcası Tutuş'a karşı artık savaşılabilecek bir duruma gelmiş bulunuyordu. Bu maksadla o, yanında, kuvvetleriyle birlikte kendisini sultan tanımış olan İsfahan emîrları olduğu halde, bu sıralarda Rey'de bulunan Tutuş'a karşı harekete geçmekte tereddüt etmedi. Cerbâzkan'a gelen Berkyaruk'un ordusu, daha önce yazılan mektuplar üzerine, etraftan kendilerine yapılan katılmalar sonunda 30 bin kişiye yaklaşmış bulunuyordu. Öte yandan Berkyaruk'un, hastalıktan kurtulup kuvvetlerini toplayarak kendisine karşı harekete geçtiğini öğrenen Tutuş, içinde oturmakta olduğu Rey şehri halkının herhangi bir ihanetinden endişelenmesi sebebiyle⁷³, Berkyaruk ile savaşı burada yapmayı uygun bul-

⁷¹ İbnü'l-Esir, X., 101; Aynî, III., 201 a.

⁷² İbnü'l-Esir, X., 97; Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra (Nşr. M. Th. Houtsma, Leiden, 1899), II., 85.

⁷³ İbn Kalanisi, s. 129.

muyarak 15 bin kişilik ordusuyla Rey'den çıkıp, savaşı şehir dışında kabul etmeye karar verdi. Bu maksadla o, şehrin birkaç fersah uzağında ⁷⁴ karargâhını kurup savaş hazırlıklarına başladı. Tutuş, savaştan bir gün önce askerlerine: "İçinizden her kim Berkyaruk'un askerlerinden birisini yakalamağa muvaffak olursa derhal öldürsün, eğer arta kalan olursa savaştan sonra onları bizzat ben öldüreceğim" şeklinde emirler vermişti ⁷⁵. Çok geçmeden Berkyaruk da ordusu ile birlikte gelip Tutuş ordusunun karşısına karargâhını kurduktan sonra, merkez hattında kendisi olmak üzere, askerlerini savaş düzenine hazırladı. İki taraf öncü kuvvetleri arasında yapılan ufak-tefek çarpışmalardan sonra savaş düzenine göre tertiplenmiş bulunan asıl ana-kuvvetler ise, 17 Safer 488 (26 Şubat 1095) de şiddetli bir savaşa giriştiler. Urfalı Mateos'un kaydına göre ⁷⁶, Berkyaruk'un ordusunda bulunan Sultan Melikşah'ın sancağı çekilince, bunu gören Tutuş kuvvetlerinin büyük bir kısmı, onun saflarından ayrılıp Berkyaruk tarafına geçmiş ve hattâ kendisine daima sadık kalmış olan Yağısıyan bile savaştan imtina etmiştir. Kendisi için birdenbire ortaya çıkan bu korkunç durum karşısında, beraberinde bulunan pek az bir kuvvetle, çarpışmaya devam etmekte olan Tutuş'un etrafı, Berkyaruk'un askerleri tarafından sarılmıştı. Bu sırada Tutuş'un atı, daha önce, oğlunu gözleri önünde öldürmüş olduğu ve bu yüzden yüreği öç alma acısıyla yanan Bekçur ⁷⁷ adlı birisi tarafından yaralanmış ve bunun üzerine Tutuş da yere düşmüştü. Berkyaruk kuvvetleri ortasında yapayalnız, müdafaasız kalmasına rağmen, hiç kimse Tutuş'a karşı yaklaşmağa cesaret edemiyordu ⁷⁸. Fakat çok geçmeden Tutuş'a karşı şiddetli öç alma hisleri besleyen Sungurca adlı birisi derhal onun üzerine yü-

⁷⁴ Savaş, Zübdetü'n-nusra (II., 85) ve Ahbarü'd-devleti's-Selçukiyye (Sadrüddin Hüseyin, nşr. Muhammed İkbâl, Lahor, 1933, Türkçeye çevr. N. Lugal, s. 53) ye göre, Rey'e 12 fersah mesafede bulunan Daşilû? (داشیلوا), Tarih-i Güzide'ye göre ise (Hamdullah Müstevfi, Leiden, 1910, s. 451) Belenku sahrasında (در صحرای بلنکو) yapılmıştır.

⁷⁵ Sibt, XIII., 111 b.

⁷⁶ Urfalı Mateos, s. 183.

⁷⁷ Bekçur, savaş başlamadan önce, Berkyaruk'un katına ağılıyarak gelmiş ve ona, "Senin amcan, oğlumu gözlerimin önünde hiç acımadan öldürdü. Ben şimdi onun öcünü almak için savaşmak istiyorum" demiş ve onun bu isteği, Berkyaruk tarafından kabul edilmiştir (Sibt, III., 111 b.).

⁷⁸ Urfalı Mateos, s. 183-184.

rüyerek başını gövdesinden ayırmıştır⁷⁹. Tutuş'un kesik başı Berk-yaruk'a getirilmiş, bilâhare askerlere gösterildikten sonra Bağdad'a gönderilmiştir⁸⁰.

Berkyaruk, savaştan sonra oraya buraya dağılmış olan Tutuş'un askerlerine karşı hiçbir kötü harekete girişilmemesini emretmiş ve ayrıca onlara *aman* verdiğini münadiler vasıtasıyla ilân ettirmiştir. Bundan başka Berkyaruk, bu savaşta Tutuş safında yer almış bulunan kumandan, emîr vesair kimseleri de serbest bırakmıştır⁸¹.

Rey savaşından galip çıkmış bulunan Berkyaruk, amcası Tutuş ile yaptığı taht mücadelesi sırasında, pek karanlık âkıbetlerle başbaşa kalmışsa da sonradan ortaya çıkan şartların, kendi lehine gelişmesi ve kendisine sultanlık yolunda ıktbal kapılarını açması, gerçekten eşine az rastlanan bir olay olarak tarihe geçmiş bulunmaktadır.

Suriye Selçuklu Devleti müessisi bulunan Tutuş'un, Sultan Melikşah'ın ölümünü mütaakıp (20 Kasım 1092) girişmiş olduğu saltanat mücadelesi üç yıldan fazla bir zaman devam etmiştir. Kaynaklarda anlatılan davranış ve kararlarından oldukça kuvvetli bir şahsiyete sahip bulunduğu anlaşılan Tutuş, bazı kıyı bölgeleri hariç, bütün Suriye ülkesini, Irak'ı, Elcezire ve Diyarbekir bölgesi ile Azerbaycan ve Irak-ı Acem'i de hâkimiyeti altına alarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu başkenti İsfahan'a yaklaşmış bulunmasına ve saltanatı ele geçirmesi bir gün meselesi haline gelmiş olmasına rağmen buna muvaffak olamamış ve bu uğurda hayatını da kaybetmiştir. Tutuş'un bu başarısızlığının belli-başlı sebeplerini maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

I. — Tutuş'un, Aksungur ve Bozan gibi iki değerli kumandanı, onlara karşı sert muameleler yapması sonucu olarak, kendi safında

Sibt (göst. yer) ve İbnü'l-Ezrak'ta (s. 244) verilen rivâyetlere göre, daha önce, Tutuş'un Haleb'te katletmiş olduğu emîr Bozan'ın bir kölesi, Tutuş'un arkasından bir ok atarak yaralanmış ve yere düşünce de askerler tarafından öldürülmüştür.

⁸⁰ Tutuş'un başı, Bağdad'da yer yer dolaştırılıp halka gösterildikten sonra Hazâinü'r-ruûs'a (Başlar hazinesi) konulmuştur (Sibt, XIII., 112 a).

⁸¹ Bu savaş hakkında bk. Sibt, XIII., 111 b-112 a; İbn Kalanisi, s. 129-130; İbnü'l-Esir, X., 101; Aynî, III., 199 b, 201 a; İbnü'l-Adim, II., 118, 119, 122; Urfa-lı Mateos, s. 182-183; Zübdetü'n-nusra, 85-86; Ahbarü'd-devle, s. 53; İbnü'l-Ezrak, s. 243-244; Azimî, s. 370; Zehebî, Tarihü Düveli'l-islâm (Köprülü Ktp. Nr. 1079), XII., 64 b; İbn Vâsıl, 172 a.

⁷⁹ Sibt, göst. yer.

tutmağa muvaffak olamaması ve dolayısıyla onların yardımlarından faydalanmadan saltanat mücadelesine atılmış bulunması.

II. — Tutuş, ordusu tarafından işgal edilen veya itaat altına alınan birçok bölge ve şehirlerde, askerlerin halka karşı gösterdiği haşın hareketler, hattâ Tutuş'un onları kış aylarında memleketlerinden sürmesi⁸², onun aleyhine geniş çapta nefret hislerinin uyanmasına sebebiyet vermiş ve bu suretle Tutuş, hâkimiyetine aldığı çeşitli bölge ve ülke halkları tarafından maddeten ve manen desteklenmemiştir. Bunun en iyi örneği, Tutuş'un, en son işgal ettiği Rey şehrinde halka güvenemiyerek karargâhını şehrin dışına nakil ile savaşı orada yapmak zorunda kalmış olmasıdır.

III. — Tutuş, ordusuyla birlikte Hemedan'da bulunduğu sırada, Bağdad dönüşü, beraberindeki pek az bir kuvvetle Hemedan yörelerinden Isfahan'a geçmekte olan Berkýaruk'a hücum ile onu yenip bertaraf ettikten sonra saltanat tahtını daha kolay elegeçirebilirdi. Fakat o, bunu ihmal etmiş ve ancak Berkýaruk üzerine bir miktar kuvvetle Abık oğlu Yakub'u göndermişse de Yakub, Berkýaruk ve maiyyetini ancak yağma etmekle yetinmiştir.

IV. — Aynî'nin işareti veçhile⁸³, Tutuş, Berkýaruk'un Isfahan'da, melik Mahmud'a bağlı emîrler tarafından hapsedildiği sırada, derhal Isfahan'a yürümüş olsaydı, duruma kısa zamanda hâkim olur ve saltanatı kolaylıkla elegeçirebilirdi. Tutuş'un bunu neden yapmadığı, gerçekten hayreti mucib bir keyfiyet olarak mütalâa edilebilir.

V. — Başkent Isfahan'da bulunan ve Devletin silâhlı kuvvetlerine bilfiil kumanda etmekte olan emîrlerin, Tutuş gibi kudretli şahsiyete sahip bir sultan'ın maiyyetinde, gerek nüfûz ve gerekse servetlerini muhafaza edemeyeceklerini anlamış olmaları, kendilerini birinci plânda tutan Berkýaruk'u destekliyerek onun safında yer almış bulunmaları⁸⁴.

VI. — Ve nihayet savaş sırasında, Berkýaruk ordusunda açılan ve ölümünden sonra da emîr ve askerler üzerinde büyük bir manevi etki göstermekte devam eden Sultan Melikşah'ın sancağı, Tutuş kuvvetlerinin sür'atle Berkýaruk tarafına geçmelerini sağlamıştır. Bu keyfiyet Tutuş'un yenilgisine sebebiyet vermiş bulunan en önemli bir hâdise olarak gösterilebilir.

⁸² M. A. Köymen, adigeç. esr. s. 77.

⁸³ Aynî, III., 201 a.

⁸⁴ M. A. Köymen, adigeç. esr. göst. yer.

ORHAN GAZİ'NİN, VEFAT EDEN OĞLU SÜLEYMAN PAŞA İÇİN TERTİP ETTİRDİĞİ VAKFİYENİN ASLI

Ord. Prof. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

Osmanlı tarihlerinde görüldüğü üzere Gazi Orhan Bey'in Rumeli tarafına geçerek fütuhatta bulunmakta olan büyük oğlu Süleyman Paşa, bir av esnasında atından düşerek vefat etmişti¹. Bu gayretli oğlunun vefatından müteessir olan Orhan Gazi, oğlunun ruhu için *İznik*'te Hacı Karaoğlan diye maruf olan Osman bin Yusuf'un zaviyesine 761 Şaban (1360 haziran) tarihli vakfiyesini tertip ettirmiş ve bu vakfin mütevelliliğini ve nezaretini de Hacı Karaoğlan ve ondan sonra oğul ve torunlarına bırakmıştır.

Bu vakfiye bir kaç noktadan çok önemlidir:

1 — Osmanlı Pâdişahlarının tertip ettirdikleri en eski bir vakfiye olup aynı zamanda kıymeti orijinal olmasındadır².

2 — Vakfiyede Orhan'ın ceddi ve Osman Gazi'nin babası Ertuğrul'un ismi zikredilmiştir³.

3 — Süleyman Paşa'nın vefat tarihi hakkında muhtelif kaynaklardaki tarih farklarının tashihi⁴.

¹ Tarihler, Süleyman Paşa, elindeki atmacayı bir ava, (Aşık Paşa Zâde ve Neşri'ye göre) kaza salıverip anı takip ederken atının ayağı bir köstebek deliğine geçip atından düşerek veya atıyla beraber yuvarlanarak vefat ettiğini yazarlar. Süleyman Paşa'nın atının ayağının bir deliğe ilişip atla beraber yuvarlandığında, tarihler müttefiktir. (Aşık Paşa zâde, s. 51; Neşri, s. 186; Oruç Bey, s. 19; Âli, c. V. s. 45; Solak zâde, s. 26; Tâc-üt-Tevarih c. I. s. 60; Haber-i Sahih, c. III. s. 81; Lütfi Paşa, s. 31.

² Sülüs hatla yazılan vakfiyenin boyu beş metre yetmiş beş santimetre, eni 19 buçuk santimetre satırların arası baş taraflarda onbeş, ortada sekiz ve aşağıya doğru daralarak altı santimde nihayet bulmaktadır. Yazısı XIV. asırdaki vakfiyelerde gördüğümüz yazının aynıdır.

³ Tarihlerde Osman Gazi'nin babasının Ertuğrul olduğu gösteriliyor. Şimdiye kadar buna dair orijinal bir vesikanın görülmemiş olması Osmanlı hanedanının Türk olmadığını ileri sürmek isteyenlerin ve Ertuğrul hakkında şüphe edenlerin zan ve tahminlerini tashih ettirmektedir.

Malûm olduğu üzere Süleyman Paşa, Orhan Gazi'nin Nilüfer Hatun'dan doğan büyük oğludur. Ana, baba bir diğer kardeşi Murad Hüdavendigâr'dır. Süleyman Paşa babasının fütuhatında beraber bulunmuş ve *Karesi* Beyliğinin bir kısmının alınmasını müteakip (takriben 747 h = 1346 m) o tarafların idaresi Süleyman Paşa'ya verilmiştir. Bu tarihlerde Bizans İmparatorluğundaki taç kavgalarından ve yardım için davetlerden istifade eden Orhan Gazi, oğlunun *Gelibolu* tarafına geçmesini emrettiğinden Süleyman Paşa karşı sahile geçerek Kantakuzen'e yardımı müteakip *Gelibolu* yarımadasında yerleşmiş ve bir av esnasında da attan düşerek kırk üç yaşında vefat edip *Bolayır*'a defnedilmiştir (761 h = 1360 m).

İşte pek lüzumlu bir zamanda oğlunun vefatından müteessir olan Orhan Gazi, oğlu için *İznik*'te Karaoğlan diye maruf Yusuf-oğlu Osman'ın zaviyesine vakıf yapmıştır.

Vakfiye'de Orhan Bey:

مفخر الاعظم و المخدم المعظم مالك رقاب الامم ملك ملوك الامراء في العالم ظهير الاسلام...
شجاع الدولة والدين اورخان بيك بن عثمان بيك بن ارطغرل اعز الله انصاره ورضى اسلافه...

Elkabiyle tavsif edilmektedir. Bu tavsifte Orhan ile Osman'ın *Bey* olarak ve Ertuğrul'un ise yalnız isminin zikredilmesi baba ile oğlunun yâni Orhan ve babası Osman'ın Beylik reisi hükümdar olduklarını gösterir. Vakfiyede Orhan Bey'in lâkabının *Şücauddin* olduğu görülüyor. Orhan Gazi'nin 724 (1324) tarihli vakfiyesinde⁵ ve *Bursa*'da 738 (1337) tarihli *Şehâdet camii* kitabesinde de lâkabının *Şücauddin* olduğu görülüyor⁶.

Yine vakfiyede Süleyman Paşa:

مرحوم المغفور السعيد الشهيد باقى الخيرات ساعى المبرات ابو البركات معين الضعفاء
والمساكين مربي الفقراء والطالين .. صاحب السيف والقلم ... قايد جيوش الودين ..
مشهور الافاق سليمان ثانى غازى پاشا تقمده الله بالرحمة والرضوان

⁴ Süleyman Paşa'nın vefatı tarihi bir kısım kaynaklardan Âşık Paşa zâde'de 758 (1357), Oruç Bey, Lütfi Paşa'da 759 (1358), Neşri, Hammer, Hayrullah Efendi, Âli, Solak zâde 760 (1358), Tâc-üt-Tevarih, Münecimbaşı, Haber-i Sahih'de vakfiyeye uygun olarak 761 (1360) de gösterilmektedir. Nücumî takvimlerde de muhtelif tarihler vardır.

⁵ Gazi Orhan Bey vakfiyesi, Belleten, sayı 19, sene (1941) s. 277.

⁶ İbn Batuta, görüşmüş olduğu Orhan Bey'in lâkabının *İhtiyarüddin* olduğunu zikrettiği gibi (Şerif Paşa tercümesi, I. s. 341) اجابة السائل الى معرفة الرسائل ismindeki arapça Münşeat mecmuası da (Paris Milli kütüphanesi yazmaları, numara 4437) lâkabının *Seyfuddin* olduğunu kaydetmektedir.

ve sair elkab ile hayırlı müesseseler yaptıran⁷ zayıflara ve fakirlere yardımcı, askerin kumandanı kılıç ve kalem sahibi, gazi ve mücahid olarak zikredilmektedir.

Süleyman Paşa'nın, *Melik Nasır, İsmail, İshak* isimlerinde üç oğlu ile⁸ Şehzade Hatun⁹ ve 799 (1397) de *Akşehir*'de vefat eden Efendizâde Hatun¹⁰ isimlerinde iki kızı ile Candaroğlu II. Süleyman Paşa'nın zevcesi olup şimdilik adını bilmediğimiz üçüncü kızı vardır. Melik Nasır denizde boğulmuştur (Enveri).

Orhan Bey tarafından vakfına nâzır ve müteveli tâyin edilen Hacı Karaoğlan Osman bin Yusuf muhtemelen Ahilerden ve Osman Gazi ve Orhan Gazi devri manevî şahsiyetlerinden olup *İznik* suru içinde mescit ve imareti vardı¹¹. Vakfiyede Hacı Karaoğlan, şu elkabla zikredilmektedir:

زين الحاج و الحرمين محب العلماء و الفقرا محبوب الكبرا افتخار الخواص عثمان بن يوسف المشهور بحاجي قره اوغلان دام توفيقه

Zeynü'l-hac ve'l-haremeyn muhibbül'ulema ve'l-fukara mahbubül'-kübera iftihari'l-havas Osman bin Yusuf elmeşhur bi-Hacı Kara oğlan dame tevfikuhu.

Bu tavsife göre kendisi herkesin sevgilisi büyüklerin iftihar edeceği şahsiyetlerdendir. Osmanlı devletinin teşekkülü sırasında Osman Gazi ile beraber bulunan gaziler arasında adı geçmektedir. Osman Gazi vefatından evvel vasiyet etmek üzere yanına davet ettiği silâh arkadaşları ve manevî şahsiyetler arasında Hacı Karaoğlan da vardı¹².

Orhan Gazi tertip ettirdiği vakfiyesinde oğlunun ruhu için *İznik* köylerinden *Tirsi* veya *Tirse* ile *Katırözü* köylerini vakfetmiştir.

⁷ Süleyman Paşa'nın *Akyazı, İzmit, Geyve, Göynük, İznik, Bursa* ve *Bolayır* ve *Gelibolu*'da cami ve medreseleri vardır.

⁸ *Enveri* (Düsturnâme) Merhum Profesör Mukrimin Halil Yinanç neşri, s. 83.

⁹ Başbakanlık arşivi, Fekete tasnifi, vesika numarası 8 de Şeyh Paşa'nın 831 (1427), tarihli vakfiyesinde mülkünün bulunması dolayısıyla adı geçiyor.

¹⁰ Akşehir'de Rumeli Fatih Süleyman Paşa'nın kerimesi mezarı (Tarihi Osmanî Encümeni mecmuası, Ahmed Tevhid. Sene 8, s. 106).

¹¹ Topkap sarayı arşivi 7409 numaralı vesika. Karaoğlan vakfına aid, 1418, 4018, 5305, 7401 numaralı muhasebe defterleri, Karaoğlan Suğru, Bacı, Örtülü Sandul veya Sundul, Tirse, Katırözü, Elberk, Hüseyinler, Altuntaş, Eğriçay.

¹² Tarih-i Osmanî Encümeninin neşrettiği Osmanlı tarihi, s. 630 ve Âli, c. V, s. 21

Bu mütalâadan sonra vakfiyenin metnini aynen aşağıya naklediyorum ¹³.

الحمد لله الخالق المعبود الرزاق

- ١ - حجب عن خليفة علم الساعة و اوجب خلود جنة [Bir kelime okunmuyor]
- ٢ - رضى من عباده بالوسع والاستطاعة احمده على نعمة التى [Bir kelime okunmuyor]
- ٣ - الاعداد ولا ينهض بواجب شكرها العباد و اشهد ان لا اله الا الله
- ٤ - وحده لا شريك له شهادة يضمن عفوه عند المسايله و يؤمن
- ٥ - سطوة عنده المقيله و اشهد ان محمداً عبده و رسوله المأخوذ ميثاقه
- ٦ - فى القدم و نبيه المبعوث الى جميع الامم ارسله الى امة
- ٧ - قد استحوذ عليه الشيطان فاستهوها و استحفها الطغيان
- ٨ - فارداها فحل بمحمد صلى الله عليه وسلم عقودها و قتل
- ٩ - بانصاره و اسرته جنودها حتى فاه بكلمة العدل جاحداً
- ١٠ - استيقظ من سنة الجهل راقداً صلى الله عليه و على آله
- ١١ - العظام و صحبه البررة الكرام . اما بعد هذه حجة شرعية
- ١٢ - و وثيقة مرعية ناطقة بذكر ما اظهر خدمة المفخر الاعظم
- ١٣ - و المخدم المعظم مالك رقاب الامم ملك ملوك الامراء فى العالم
- ١٤ - ظهير الاسلام نصير الانام ناظم مراسم العدل و الانصاف
- ١٥ - قاهر المتمردين بالاحجاف نصره المجاهدين كهف المرابطين فامع الكفرة
- ١٦ - و الملحين سلطان الغزاة قاتل الطفاة ناصر دين الله
- ١٧ - و المعين لخلق الله شجاع الدولة و الدنيا و الدين
- ١٨ - اورخان بيك بن عثمان بيك بن ارطغرل اعز الله انصاره و رضى اسلافه
- ١٩ - و عمر دنيه و دنياه فى ايراد مقال ما اضمم اعتقاد باله ان الدنيا الدنية
- ٢٠ - مأوى المنية و مثوى الدزية دار ممر لا دار مقر فاعاقل
- ٢١ - ان لا يركن الى الدنيا المشوبة بالسّم ولا يعتمد بمسرتها المعقبة للهم
- ٢٢ - فطوبى لمن قصر امله و ابصر اجله و اتقى الله حق تقاته و اعرض

¹³ Orijinal Vakfiye Topkapı sarayı müzesi arşivinde 7792 numaradadır,

- ٢٣ - عن صهوات شهواته فصرف على الطاعات ساعاته واحتمل كل
 ٢٤ - الاجتهاد وانعم النظر ببصيرة الفؤاد هذا فحوى كلامه
 ٢٥ - وقصارى مطلوبه ومرامه ثم اقر بلسانه حاله البيان
 ٢٦ - من غير واسطة وترجمان مستقلاً بذاته مستبداً في تصرفاته
 ٢٧ - تقريباً الى الله تجارةً مع الله طلباً لمرضاته وهرباً من عقوباته
 ٢٨ - رجاءً من الله رحمته ورضوانه وحناناً مما يخافه اهل الاساءة نقمته
 ٢٩ - ونيرانه يوم لا ينفع مال ولا بنون الاية يوم لا يملك نفس لنفس شيئاً الاية
 ٣٠ - اقراراً صحيحاً شرعياً حاوياً شرايطه واركانه عما يوجب فساداً وبطلانه
 ٣١ - انه وقف وحبس وخلد وتصدق به جميع البيلاق المسماة بترسى
 ٣٢ - وقتير اوزى الكاينه في ناحية قراكوى من اعمال دارالفتح ازنيك
 ٣٣ - حماها الله تعالى عن الافات مع الحدود والمنتهى الحد الاول الشرقيه
 ٣٤ - كش كش والحد الثانى الجنوبيه كوك طاغ والحد الثالث الغربيه
 ٣٥ - ارجك والحد الرابع الشماليه آقچه قيا وقزله حصار وصندل لو
 ٣٦ - على الزاوية العامرة التى بناها زين الحاج والحرمين محب العلم والفقرا
 محبوب الكبرا
 ٣٧ - افتخار الخواص عثمان بن يوسف المشهور بجاجى قرا اوغلان دام توفيقه
 ٣٨ - لخدمة المرحوم والمغفور السعيد الشهيد بانى الخيرات ساعى المبرات
 ٣٩ - ابو البركات معين الضعفا والمساكين مربي الفقرا والطالبين كهف
 الغربا والملهوفين
 ٤٠ - صاحب السيف والقلم ناصر العلم والعلم قايد جيوش الموحدين
 ٤١ - رايد رايات المجاهدين ناظم امور الدين فى العالمين
 ٤٢ - مشهور الافاق المحصوص بعناية الملك الخلاق
 ٤٣ - سليمان ثانى غازى پاشا تغمد الله بالرحمة والرضوان
 ٤٤ - واسكنه اعلى فراديس الجنان وفقاً صحيحاً شرعياً وحسباً صريحاً مرعياً
 ٤٥ - مؤبداً مخلداً الى ان يرث رب العالمين للارض ومن عليها وهو
 خير الوارثين

٤٦ - بحيث لا يباعُ ولا يوهبُ ولا يملكُ ولا يورثُ ولا يتلف بنوع من الوجوه .

٤٧ - وسبب من الاسباب ولا يحل لاحد يؤمن بالله واليوم الآخر

٤٨ - من امير وقاضى ومفتى ان يغير هذا الوقفية بنوع رخصة

٤٩ - وتأويل فمن فعل ذلك فعليه لعنة الله والملائكة والناس اجمعين

٥٠ - وجعل التولية والنظر فى مصالح جميع الاوقاف المذكوره مما

٥١ - وقف من الوقف المار ذكره واستغلال العقارات

٥٢ - وتحصيل غلتها ودخلها وصرفها الى مصب الاستحقاق

٥٣ - عثمان بن يوسف لنفسه الشريفه وبعد لارشده ابنائه وابناء

٥٤ - ابنائه تعاقبو وتناسلوا ثم الحاكم المسلمين بمدينة يزنيك

٥٥ - حميت عن البلية وعين لنفسه ولمن بعده من الابناء وابناء ابنائهم

٥٦ - بحق التولية والنظر حاصل قرية بترسى وقتر اوزى

٥٧ - عشره وللحاكم ثلث العشره جزؤاً من ثلاثين جزؤاً وقد حكم وقضى

٥٨ - بصحت هذا الوقفية حكماً نافذاً وسوالاً شرعياً وجرى ذلك

٥٩ - فى شهر شعبان المبارك عمت ميامنه سنه احدى [١٤] ستين وسبعماية

٦٠ - وصلى الله عليه سيدنا محمد واله وصحبه اجمعين

٦١ - والحمد لله رب العالمين

شهد بمافيه	شهد بمافيه	شهد بمافيه	شهد بمافيه
يوسف بن موسى	حسن بن مصطفى	شيخ مجنون بن حسن	شاهين بن عبدالله
شهد بمافيه	شهد بمافيه	شهد بمافيه	شهد بمافيه
الياس المطبخى	اورنقوش خادم	ايل دوتان	سكبان قاراجه
شهد بمافيه			
زغنوس			

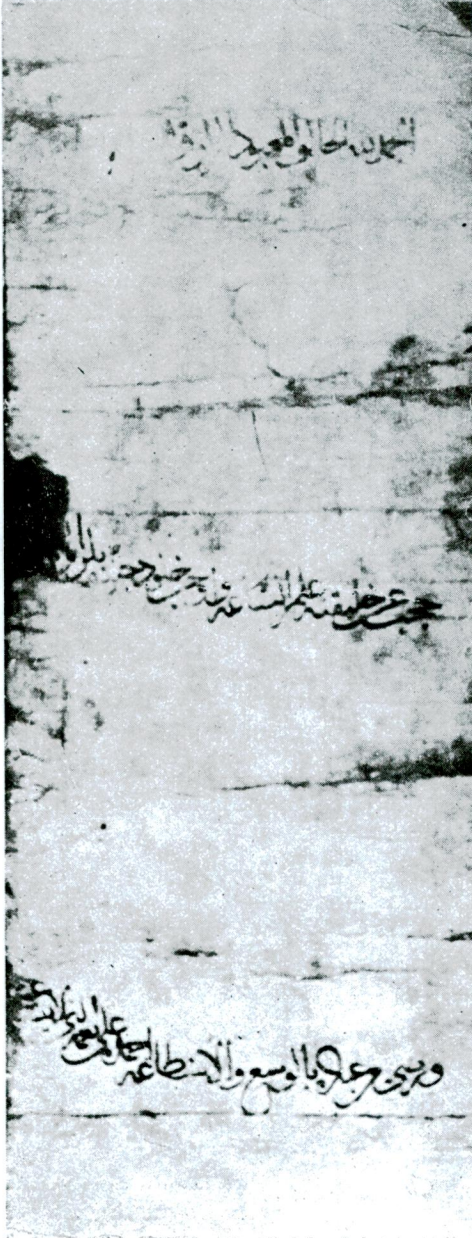
Diğer şahitlerin adları okunamıyor

¹⁴ İhda (احدى) kelimesi vakfiyede siyakat rakkamıyla yazılmıştır.

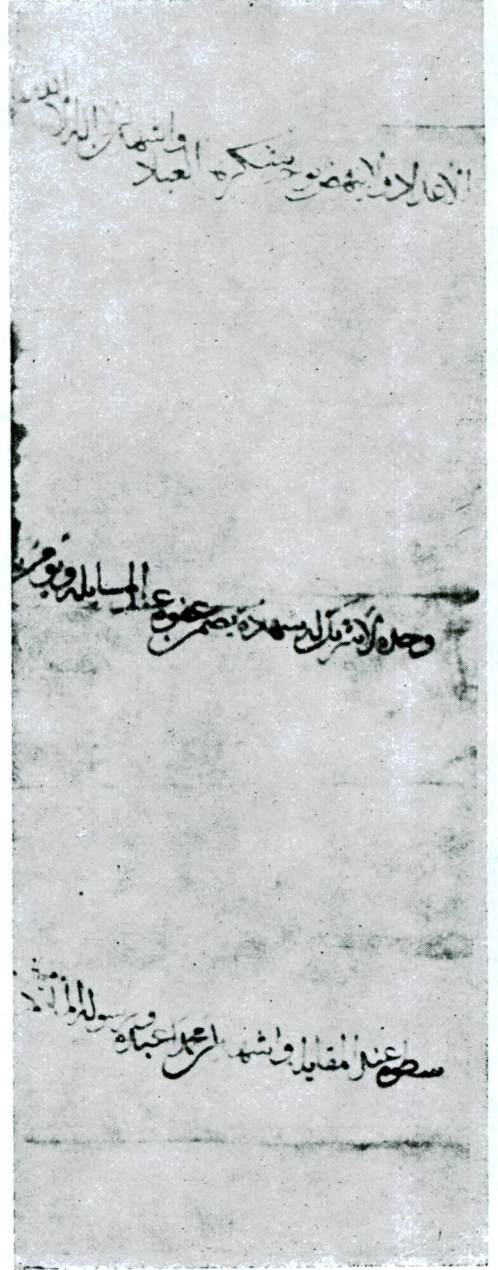
¹⁵ İznik'te Karaca oğlan zaviyesine dair halen hiçbir eser olmadığını, ora müzesi müdürlüğü 23-9-1962 tarihli mektubiyle bildirmişti.

761 Şaban (1360 haziran) tarihli olan Arapça vakfiyeye göre Ertuğrul oğlu Osman Bey oğlu Orhan Bey, oğlu Süleyman Paşa'nın ruhu için tasarrufu altında olup *İznik*'e tâbi hudutları vakfiyede gösterilen¹⁶ *Karagöz* nahiyesinde *Tersi* ve *Katırözü* yaylağını bütün hukuk ve müstemilâtı ile *İznik*'te zaviyesi olan ve zamanının ulularından sayılan Hacı Karaoğlu diye meşhur Osman bin Yusuf'un tekkesine vakfetmiş ve hayatta bulundukça Hacı Karaoğlu'nu vakfa nâzır ve müteveli tâyin eyliyerek kendisinden sonra onun oğullarından en lâıyıkının müteveli ve nâzır olmasını ve şayet Hacı Karaoğlu'nın nesli kesilecek olursa tevliyet ve nezaretinin *İznik* hâkimine intikalini ve vakıf gallesinin yâni mahsulün öşrünün müteveli ve nazır olanlara tahsisini ve hâkime de otuz cüzden üçünün verilmesini şahitlerin şahadetiyle bizzat kendi ikrariyle şart koymuş ve bu şartı şer'an kabul ve tasdik olunmuştur.

¹⁶ *İznik*'e tâbi şarkan Keşkeş ve Cenuben Gökdağı garben Ercik ve şimalen Akça kaya ve Kızılcahisar ve Sundullu hududlarıyla mahdud *Karagöz* nahiyesinden Tirse ve *Katırözü* yaylağı.

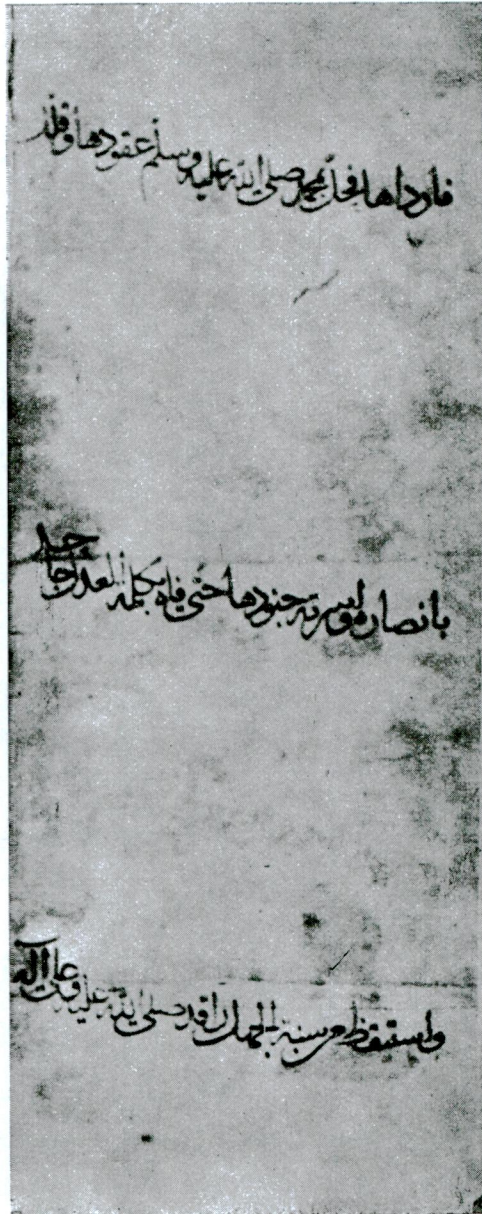
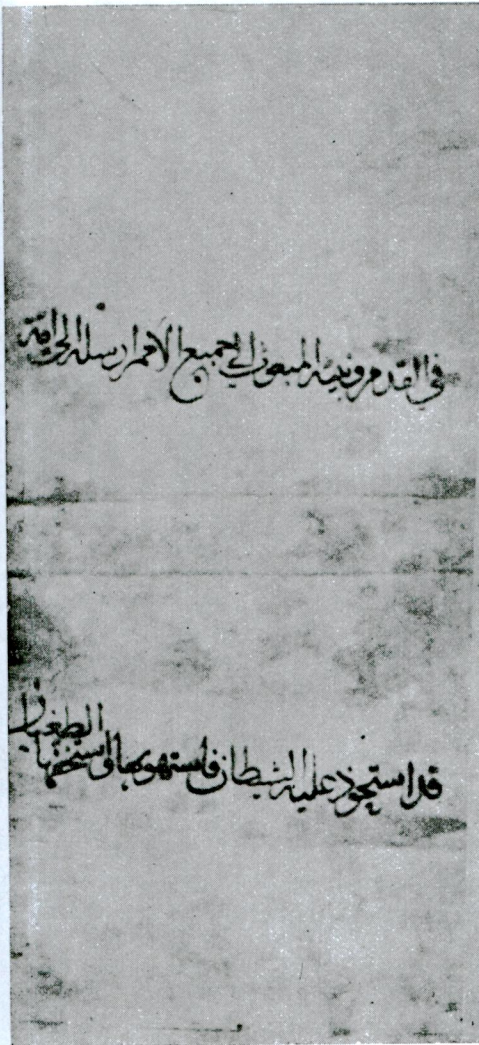

1

2

Orhan gazi vakfiyesi

الظاهر والظاهر
محمد بن عبد الله
عظم
وفيقه مرعته ناطقة بذكره
والله اعلم
والله اعلم
والله اعلم

الكفرة
قلمع
فامرهم من نال الحجاز
والله اعلم
والله اعلم
والله اعلم
والله اعلم

الدنية
بالأزلي
معدنية وديني في سر صفاة الخمر
ماكي المنية مشوا الزندار ممر لا ان مفر فالقا
الله
استحقاق القبة
ان لا كمال الدنيا المشوية بالشيم لا يعقل
مصور قمر ان لا يجوز ليا وانما لا بد من تفانيد

عربي واشتهر وانه فخر على الطامع
في كماله
الاختلاف في النظر بيمين الفلاح
وقصاري وطاوع امة ثمرة ليل لاله
مغيب كطرفة عين مستغلا بانه مستغلا
تفاهة

تقرئ الى الله سبحانه مع الله طيب المضافه واما عفو
 واما الله سبحانه واما الله سبحانه واما الله سبحانه
 واما الله سبحانه واما الله سبحانه واما الله سبحانه
 واما الله سبحانه واما الله سبحانه واما الله سبحانه
 واما الله سبحانه واما الله سبحانه واما الله سبحانه
 واما الله سبحانه واما الله سبحانه واما الله سبحانه

وقيل ان في الكتاب ما فيه فذكر من الكتاب
 واما الله سبحانه واما الله سبحانه واما الله سبحانه
 واما الله سبحانه واما الله سبحانه واما الله سبحانه
 واما الله سبحانه واما الله سبحانه واما الله سبحانه
 واما الله سبحانه واما الله سبحانه واما الله سبحانه
 واما الله سبحانه واما الله سبحانه واما الله سبحانه

محمد الدين
 علي الزويدي سناها الحاج محمد بن
 افندي الخواجة ابو الحسن بن علي بن
 محمد بن المغيرة السعدي الشافعي الحنبلي
 الملقب
 ابو بكر الخواجة المكي بن عبد القادر

محمد بن
 صاحب القلم والاعلام والاعراف
 رايه رايه الحاج محمد بن علي بن
 مشهور رايه رايه الحاج محمد بن علي بن
 سليمان رايه رايه الحاج محمد بن علي بن

راسد على في الحيات وفتا حجب
 خيالها
 من الخلد الى من العالمين الارض
 حجب لابعادها واما ان لا يورث لشيء
 وبسبب الاسباب التي الاحياء والمواد
 ملين وقا من مفتوح في هذا الوقت

وتوابعه من عباد الله تعالى الذين
 وجعل الله فيهم من عباد الله تعالى
 وقدر الله فيهم من عباد الله تعالى
 وحصل غلبته وخطاه وصرها إلى وجه الاستغفار
 عفا عن يوسف نفسه الشريفة ويومئذ لا ريب في أن الله
 أبان به نفاقهم وما كانوا من الكفرة المستعدين في قلوبهم
 غيبته عن يوسف ومنه ومنه ومنه ومنه

MURADÎ VE ESERLERİ

HÜSEYİN YURDAYDIN

Bu yazımızda Kanunî devri tarihçilerinden Muradî ve eserleri hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Ancak hemen işaret etmeliyiz ki, burada Muradî'nin yazmış olması gerektiğini belirttiğimiz bazı eserler, gene bu devirde yaşamış olan Sinan Çavuş'a atfedilmişlerdir. Bu sebeple ilkin bu konuya dokunmak gerekmektedir. Gerçekten verilen bilgilere göre, Kanunî'nin çağdaşı olan Sinan Çavuş, onun emri ile Barbaros Hayreddin Paşa'nın zaferlerini, Paşa'nın dikte ettirdiği şekilde, yazmıştır. Bu Sinan Çavuş, aynı zamanda غزوات استورغون و استون بلغراد adını taşıyan bir eserin yazarıdır¹. Bu bilgileri veren Hammer'e göre, Sinan Çavuş'un *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* adlı eserinin, ifade tarzı bakımından iki ayrı çeşidi vardır. Bunlardan birisi, kaba bir dille çok mufassal bir şekilde yazılmıştır. Diğeri ise daha yüksek bir Türkçe ile kaleme alınmıştır. Sinan Çavuş hakkında Flügel, Hammer'in söylediklerine uygun bilgiler vermiş, Ahmed Vefik Paşa, sadece, XVI. yüzyıl tarihçilerini sayarken onun da adını anmıştır². Prof. Babinger de, onun, Kanunî zamanında yaşadığını, hükümdarın sevgisini kazandığını, bu hükümdarın emri ile Hayreddin Paşa'nın hayatını ve gazalarını Paşanın söylediği şekilde halk dili ile yazdığını anlatmaktadır. Bu kahraman denizcinin, *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* adını taşıyan hatıratı, sonradan bir çok eklerle yeniden yazılmıştır. Bundan başka, Sinan Çavuş, Barbaros'un teşviki ile Kanunî'nin Şikloş, Gran ve Stuhlweisenburg adlı Macar şehirlerine karşı yapmış olduğu 1540-44 seferini en küçük teferruatına kadar etraflıca tasvir eden bir tarih yazmıştır³.

Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre Sinan Çavuş, birisi Kanunî'nin yukarda adı geçen Macar şehirlerine yapmış olduğu seferin tarihi, diğeri de *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* olmak üzere iki eserin yazarı olarak görünmektedir. Bizim tesbit edebildiğimize göre bugün İstan-

¹ Bak. Hammer, M. Ata terc., *Devlet-i 'Osmaniye Tarihi*, V, 4, 6.

² Ahmed Vefik Paşa, *Fezleke-i Târih-i 'Osmanî*, İstanbul 1290, s. 130.

³ Bak. F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke (GOW)*, Leipzig 1927, s. 77 vd.

bul kütüphanelerinde *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* adı ile beş yazma bulunmaktadır. Bunlara bu konu ile ilgili, birisi *Fetihnâme-i Hayreddin Paşa* ve diğeri de *Feth-i Kale-i Nova* adını taşımakta olan iki yazma daha eklenirse, bu sayı yediye çıkmaktadır. Bunların bir kısmı manzum, bir kısmı da mensurdur. Adı geçen son iki yazma istisna edilecek olursa, diğer beş tanesinde Oruç ve Hayreddin reislerin asıllarından başlanılmakta, yaptıkları işler anlatılarak 948/1541 tarihine kadar gelinmektedir. Bu beş nüshadan 1291 Nu. ile TSMK'nin Revan kısmında kayıtlı bulunanı, manzum ve Üniversite Kütüphanesinde T 94, 2459, 2639 ve 2490 Nu. larda kayıtlı bulunan diğer dördü de mensurdur. Burada hemen işareti ilgi verici olan husus şudur: Bu beş nüshada da yazar olarak Muradî mahlâslı bir kişi gösterilmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, durumun aydınlanması, bu şahsın hüviyetinin açıklanmasına sıkı sıkıya bağlı bulunmaktadır.

Bildiğimize göre Muradî de, tıpkı Sinan Çavuş gibi Barbaros Hayreddin Paşa'nın hayatı ve gazaları üzerinde duran manzum ve gene onun ve biraderi Oruç Reis'in gazalarını anlatan mensur bir diğer eserin yazarı olarak tanınmaktadır. B. M. Tahir ona, eserinde müstakil bir yer ayırmamakla beraber, Piyâle Paşa'nın deniz savaşlarından bahseden ve bir nüshası 768 Nu. da kayıtlı olarak İstanbul'da Selim Ağa kütüphanesinde bulunan *Ferah* isimli eserin yazarı Zekeriya-zade Çelebi'den bahsederken, bir vesile ile, yukarıya aldığımız bilgileri vermiş, manzum eserin TSMK'de, mensur ve mufassal eserin de Halis Efendi Kütüphanesinde bulunduğu işaret etmiştir⁴. Bu konuda Babinger'in verdiği bilgi ise şöyledir: “Hayreddin'in çağdaşı olup şimdiye kadar hayatı hakkında açık bir bilgi elde edilemeyen Muradî mahlâslı bir şair de, bu amiralin deniz seferlerini ve harplerini öğmüştür. *Fetihnâme* ve *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* adı verilen bu manzumenin şimdiye kadar ele geçen tek yazması da ancak 946/19 . v . 1539 tarihine kadar gelmektedir. Bu çok süslü yazmanın son yaprakları eksiktir. Fakat 950/1543 de ölen Şehzade Mehmed'in temellükünde bulunması dolayısıyla Barbaros'un ölümüne (6 Cumada I, 953/4 . VII . 1546) kadar geçen hadiseleri tasvir etmediği kabul edilebilir”. Bundan başka Babinger, bir not halinde Hayreddin ve Oruç'un gazalarının Halis Efendi

⁴ B. M. Tahir, *O. M.*, III, 63.

kütüphanesinde bulunan bir eserde dasitanî bir tarzda yazılmış olduğunu da işaret etmiştir ⁵.

Böylece karşımızda yedi yazma eser ve bu eserlerin yazarı olarak gösterilen iki de şahıs bulunmaktadır. Ancak hemen işaret edelim ki bu isimlerden birisi yani Muradî, açıkca görüldüğü üzere, bir mahlâstır. Diğer taraftan Sinan Çavuş'un, Kanunî'nin yukarda adı geçmiş olan Macar şehirlerine karşı yapmış olduğu 1540-44 seferlerini konu edinmiş olan eserinin bir nüshası da, İstanbul'da Millet Kütüphanesinde (Hekimoğlu 700) bulunmaktadır ⁶. Görünüşe göre bu eserin Muradî ile bir ilgisi mevcut değildir. Zira verilen bilgilere göre, Sinan Çavuş ve Muradî, Barbaros Hayreddin Paşa'nın hayatı ve zaferlerini kaleme almış olmak meselesinde birleşmektedirler. Fakat Muradî'nin, Sinan Çavuş'un diğer eseri mahiyetinde bir telifi bulunduğu hususunda her hangi bir işaret bulunmamaktadır. Bütün bu açıklamaların mevcut yazmalar üzerinde ciddi incelemeler yapılmadan ileri sürüldüğü anlaşılmaktadır. Zira Muradî ve Sinan Çavuş'a atfedilen eserlere ait yazmalar incelenince, bu eserlerin, tek bir şahıs tarafından yazıldığı görülmektedir. Küçük bir karşılaştırma, bunu bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Sinan Çavuş'a atfedilen *Tarih-i Feth-i Şakluş* adlı eserin girişinde bulunan *Sebeb-i Te'lif* başlığı altında şu bilgiler verilmektedir:

Sultan Süleyman, Sadrazamı vasıtası ile Hayreddin Paşa'ya, o zamana kadar denizde ve karada yapmış olduğu gazaları "...*kalîl u keşîr cem' ve dercidüp asitane-i saadetime işal ve erkân-ı devletime irsal eyliyesüz...*" diye emir vermişti. Bunun üzerine Hayreddin Paşa, gazavatının "*cem'i*" için metinde kendisinden "...*bu faktr-i bi-mikdar ve zerre-i hâkisâr...*" şeklinde bahseden yazara, bu işi yapmasını emretmiştir. Bu emir üzerine yazarımız, "...*nazımla ve nesirle cem' idüb ve derc eyleyüb ve tertib kılub iki kıt'a kitab...*" meydana getirmiştir. Bundan sonra Hayreddin Paşa, yazarı, kitapları ile birlikte Padişaha göndermiştir. Eserlerinin birer suretini de vezirlere veren yazar, kendi ifadesi ile bunları "...*taksim ve tevzi' idüb üleştirdikte...*" onlardan şu cevabı

⁵ Bak. Babinger, G. O. W., 79, not 1. Manzum *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* hakkında aynı zamanda bak. Necip Asım, TOEM, I, 234 vd.

⁶ Bu nüsha, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmış olan katalokta, *Tarih-i Feth-i Şakluş* adı ile müellifi bilinmeyen eserler arasında zikredilmiştir. Bak. *İst. Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalokları*, 2. fasikül, s. 295, İst. 1944.

alır: "...bunca zaman imişkim sizler ol reis el-mücahidîn fi'l-bahr Hazret-i Hayreddin Paşa ... ile bile olub ve derya seferlerin anlarımla bile eyleyüb ve bilcümle anın berde ve bahrde idüğü gazaları ıalışub ve dürişüb cem' idüb ve tertib kılub nazımla ve nesirle kitablar eylemişsiz ve aceb ne ola bu defa dahi bizimle kara seferin idüb ... hâdis olan havadis-i külliyei dahi nesirle ve câbecâ nazımla cem' ve tertib idüb ... şol evvelâ bağladuğın kitablar resmi üzre kema-kân yine ber-karar-ı sâbık yazub çizüb ve düzüb koşub 'iyân ve beyan eylesen olmaz mı idi..."⁷. Yazarımız, bunun üzerine Sadrazam Rüstem Paşa hizmetine girerek, onun hizmetine bel bağladığından, Şahincibaşı Mustafa Ağa vasıtasıyla kendisine bir at gönderildiğinden, sefere onlarla birlikte iştirak ettiğinden bahsetmekte ve "... her ne sâdır olursa rüz be-rüz ve sâ'at be-sâ'at ve dem be-dem 'alâ tertibi't-tevârîh... yazıb cem' ... eyleyeydüm" demektedir.

Belirtildiği üzere bu eser, Sinan Çavuş'a atfedilmektedir. Şimdi de T 94 Nu. da kayıtlı olarak İstanbul'da Üniversite Kütüphanesinde bulunan ve daha eserin varak 1 b'sindeki ilk başlığında,

توارىخ غزوات امير الامراء خير الدين پاشا يسرله الله تبارك وتعالى مايشاء
فى الدنيا والآخرة مع اخيه من اوله الى آخره فى البر والبحر وتأليف سيد
مرادى رحمة الله عليه رحمة واسعة...

şeklinde telifinin Muradî'ye ait olduğu yazılı bulunan mensur *Gazavat-ı Hayreddin Paşa*'nın girişinde söylenilen sözler üzerinde duracağız. Muradî'nin bu yazmanın varak 2 a'sında bulunan "ve ba'du" dan sonraki sözlerini şöylece hulâsa edebiliriz:

Sultan Süleyman, kendi zamanında olan olayları, "cüz'i ve külli her ne sâdır ve zâhir olursa" her hangi bir fazlalık veya eksiklik olmaksızın ecdadının yaptığı gibi "... 'alâ tarihî't-tevârîh..." bir tarih kitabı haline getirtmek istemiştir. Bunu yaptırmaktan maksadı, kendi devri tarihinin, daha önce kalınmış olan yere eklenmesidir. Bunun için de ömrü oldukça yapılacak olan işlerin yazılmasına devamı istemiştir. Bu düşüncede olan Padişahın, Cezayir Beylerbeyi Hayreddin Paşa'ya şu emri verdiği görülmektedir: "... Sen ve karındaşın nice hurûc eylediğün, zuhûrunuza ve hurucunuza sebeb, illet ne idiğün ve sizler ne kimesne idiğün, kul tayifesinden midür ve hariçten midür, aşl ve fer'i ile bu

⁷ Bak. *Tarih-i Feth-i Şaklûş*, Millet Kütüphanesi nüshası (Hekimoğlu 700), Varak 6 a - 10 a; Viyana nüshası (Nat. Bibl. H. O. 47), Varak 8 b - 14 b.

zamana gelince dahi berde ve bahrde kâlîl u keşîr her ne denlû gazalar ve ar-bedeler-kim eyledünüz min evvelihi ilâ âhirihi anları hep bi-kuşûr cem' itdirüb 'ale't-tafsîl nazımla ve nesirle iki kitab idüb âsitane-i saadetime irsal eylekim anlar dahi bilâ-ziyadetin ve lâ-noksanın 'ale't-tertib benim zamanımda vaki' olub yazılan tevârihe bile kaydolsun...".⁸ Muradî, bundan sonra şöyle devam etmektedir: "... Anlar dahi ferman-ber olub ber-muceb-i emr-i sultânî ve ferman-ı âlişân-ı hakânî murad idinürler kim nazımla ve nesirle ünvan ve inşâ ve imza idüb 'ale't-tafsîl tertib üzere yazub cem' ideler. Öyle olıcak Hazret-i Hayreddin Paşa bu fakîre emridüb ve bu üftade dahi ol emr-i şertf-i Hazret-i Hayreddin Paşa... mucébince... şahihce ve sarihce elfaz-ı türkiyye ile müstemi'ne âsân olsun deyü cem'idüb ve tertib etmek murad edindikte bu tafsîlâtın kimin kendülerin mübarek lâfızlarından ve kimin anlarla bile gazâlarında vaki' olan mücâhid karındaşlardan ve bir nicesin dahi bu efkende anlarla seferlerde ve gazâlarda ber'de ve bahr'de bile olub ve kendimüz görüb ve muhtâlî' olub-kim hiç sihatinde şayibe-i şüphe kalmıya; ol vecihle yazduk...".⁹

Böylece görülmektedir ki bu iki eser, aynı şahıs tarafından yazılmıştır. Her iki eserin giriş'leri arasında esaslı bir fark bulunmamakta, Kanunî'nin Hayreddin Paşa'nın seferleri hakkında yazılmasını istediği eser hususunda hemen hemen aynı kelimelerle, aynı bilgi verilmektedir. Aradaki başlıca fark, *Gazavat...*'in girişinde bu hususta biraz daha fazla bilgi verilmiş olmasıdır. Bu da, *Gazavat...*'in, yazılması emredilen eser olması dolayısıyla, gayet tabiidir.

Şimdi işareti gereken önemli bir noktaya gelmiş bulunuyoruz. Biz, Sinan Çavuş'a atfedilen bu eserlerin hiç birisinde yazarın "*Sinan Çavuş*" olduğuna dair her hangi bir kayıt tespit edememiş bulunuyoruz. Öyle görünüyor ki bu eserlerden bazılarının Sinan Çavuş tarafından yazılmış olduğu yolundaki bilgiler, yanlış olarak Hammer'den bu tarafa tekrar edilip gelmektedir. Bu halin tamamıyla aksine olarak görebildiğimiz yazmaların bir çoğunda, telifin, Muradî'ye ait bulunduğunu bildiren kayıtlar bulunmaktadır. (Meselâ bak. manzum *Gazavat-ı Hayreddin Paşa*, varak 342 a, Revan 1291; mensur *Gazavat-ı Hayreddin Paşa*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T 94, T 2490, T 2459 numaralarda kayıtlı nüshalar, varak I b). Böylece şimdilik şunu

⁸ Üniversite Kütüph. nüshası (T 94), varak 2 a - 3 a; Viyana nüshası (Nat. Bibl. H. O. 54), varak 2 a - 3 a.

⁹ İst. Üniversite Kütüph. nüshası (T 94), varak 3 a; Viyana nüshası (Nat. Bibl. H. O. 54), varak 3 a, b.

kesin olarak söylemek mümkündür : Sinan Çavuş ve Muradî'ye atfedilen ve biraz sonra, görebildiğimiz yazma nüshaları hakkında bilgi vereceğimiz bu eserler, Muradî mahlâslı bir kişinin kaleminden çıkmıştır. Adı geçen yazmalarda telifin Sinan Çavuş'a ait olabileceğini ima dahi eden bir kayıt tespit edemediğimize göre Muradî kelimesinin, Sinan Çavuş'un mahlâslı olabileceğini ileri sürmemize de imkân yoktur^{9a}. Ancak bu vesile ile, üzerinde durulması gereken önemli bir meseleye dokunacağız. Hammer ve daha sonra bu konu üzerinde duran batılı araştırmacıların verdikleri bilgilere göre, Sinan Çavuş, Hayreddin Paşa'yı İstanbul'a davet etmek üzere, Kanunî Sultan Süleyman'ın "*hatt-ı şerîfi*"ni Cezayir'e götüren kişidir. Hammer, ayrıca "*bu hatt-ı şerîf, Hayreddin'in ba-emr-i padişâhi Sinan Çavuş'a yazdırdığı tercüme-i halinde tamamen münderictir*" demektedir¹⁰. Gerçekten Hayreddin Paşa hakkındaki manzum ve mensur iki esere ait görebildiğimiz nüshalarda bu fermanın içinde olanlar hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Ancak, bu münasebetle belirtilmesi aynı derecede önemli olan bir husus da, bu iki eserde, adı geçen "*hatt-ı şerîfi*", Hayreddin Paşa'ya götüren Sinan Çavuş'un adının, aynı adamın, eserin sahibi olabileceğine ait her hangi bir işaret bulunmaksızın bir üçüncü şahıs halinde zikredilmekte olduğudur. Meselâ bak. manzum *Gazavat-ı Hayreddin Paşa*, Revan 1291, varak 160 a :

*Çünkü emrile Sinan'ı saldılar
İki kadırganın emrin kıldılar
Yani donadub Sinan Çavuş ile
Virdiler destine emri bile. bu*

^{9a} Muradî hakkındaki bu yazımızın hazırlanmasından çok sonra İÜEF'nin Tarih bölümünde *Feth-i Kale-i Nova'nın Tetkiki ve İstinsahı* adı ile bir tez hazırlanmış olduğunu haber aldık. Bu tezi hazırlamış olan Mukaddes Mayda, başlangıçta "... zannımda ve tahminlerimde yanılmıyorsam Seyyid Muradî mahlâslını kullanan zatın Sinan Çavuş olamayacağı hükmünü vermek icab eder ..." (bak. s. 5) şeklinde konuştuğu halde, daha sonra "... Eğer hakikaten Muradî mahlâslını kullanan Sinan Çavuş ise ve Kanunî Sultan Süleyman'ın 1543'deki Macaristan seferini tafsilâtiyle anlatan eserin müverrihi ise..." (bak. s. 10) demek suretiyle bu konuda kesin bir sonuca varamadığını göstermiştir. Ayrıca M. Mayda, Muradî'nin *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* adlı manzum eserinin, üzerinde çalıştığı *Feth-i Kale-i Nova* adlı eseri de içine almakta olduğunun farkında değildir.

¹⁰ Bak. Hammer, M. Ata terc., *D. O. T.*, V, 168, not 2.

Aynı zamanda bak. mensur *Gazavat-ı Hayreddin Paşa*, İst. Üniversitesi Kütüph. T 2639, varak 292 a: "...Andan Sultan Süleyman Han... kendi mübarek elile Gazi Hayreddin Paşa'ya hatt-ı hümayûn inşa eyleyüb hil'at-i fâhire birle ... Sinan Ağa yedile Cezayir'e gönderdi. Muvafık eyyam ile yirmi yedinci günü Sinan Ağa Cezayir'e gelüb dahil olub... Sinan Ağa'yı çıkarub Hayreddin Paşa huzuruna getürdiler...".

Böylece görülüyor ki, Kanunî'nin hattını Cezayir'e götüren Sinan Çavuş (Ağa), şayet bu iki eserin yazarı olsaydı, kendisinden ve meselenin bu safhasından daha başka türlü bahsetmesi gerekirdi. Burada adı anılan Sinan Çavuş (Ağa)'un üzerinde durulan eserlerin yazarı olabileceğine dair küçük bir ima olsun yapılmadığına göre, çözülmesi gereken mesele, bu eserlerin yazarı Muradî'nin kim olabileceği noktasında toplanmaktadır. Muradî hakkındaki bilgilerimiz de, maalesef pek yetersizdir. H. X/XVI. yüzyıla ait şu'arâ tezkirelerinden sadece 'Ahdî'nin eserinde Muradî mahlâslı iki şaire rastlanmaktadır. Necip Âsım'ın da haklı olarak belirttiği üzere, bunlardan birincisi olan Bistamlı Muradî (ölm. 968/1561), büyük bir ihtimalle şiirlerini Farsca yazmıştır. Diğeri 'Ahdî'nin kendi kardeşidir ve 'Ahdî tezkiresinin yazıldığı 971/1563 yılında henüz öğrenim yapmakta olan bir gençtir¹¹. Bu bakımdan üzerinde durulan eserlerin yazarının bu Muradî olması da imkânsızdır. Zira yazarımız Muradî, manzum *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* adlı eserinde açık bir şekilde bu tarihten 38 yıl önce olan Preveze deniz savaşında, Hayreddin Paşa'nın maiyetindeki Durak Reis'in "*başarda*"sında bulunduğunu belirtmektedir¹². Kendisi hakkında bundan başka şu bilgilere de sahip bulunmaktayız:

Muradî, daha önce yayınlanmış olan bir araştırmamızda da açıkladığımız üzere¹³, Hayreddin Paşa hakkındaki bu iki eserin önce, Pîrî Reis'in ünlü *Kitab-ı Bahriyye*'sinin yazılmasına katılmıştır. Nazım tarzından Muradî'nin kaleminden çıktığı hususu şüphesiz bulunan *Kitab-ı Bahriyye*'nin sonunda verilen bilgilere göre, Pîrî Reis, eserinin esaslarını daha 927/1521 yıllarında hazırlamış bulunuyordu. 930/1524 yılında deniz yolu ile Mısır'a giden Vezir

¹¹ Bak. Necip Asım, *Gazavat-ı Hayreddin Paşa*, TOEM, I, 234.

¹² Bak. *Gazavat-ı Hayreddin Paşa*, Revan 1291, varak 292 b; *Fetihnâme-i Hayreddin Paşa*, Revan 1292, varak 65 b.

¹³ Bak. H. G. Yurdaydın, *Kitab-ı Bahriyye'nin Telifi Meselesi*, DTCF Dergisi, X, 1-2 (Mart-Haziran 1952), ss. 143-146.

-i A'zam İbrahim Paşa'nın gemisinde kılavuzlukla görevlendirilmiş, yolda fırtınalar yüzünden zahmet çekilmiye başlayınca, hazır vaziyetteki eserine sık sık başvurmak zorunda kalmıştı. Bu hal, İbrahim Paşa'nın dikkatini çekmiş, eseri isteyerek incelemiş, Pîrî Reis'e iltifatta bulunmuş ve hükümdara sunulmak üzere, kitabını düzeltip tamamlamasını tavsiye etmiştir¹⁴.

Meselenin bundan sonrası da Muradî'nin *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* ve *Fetihname-i Hayreddin Paşa* adlı eserlerinde açıklanmaktadır. Muradî'nin *Kitab-ı Bahriyye*'nin nazım tarzına çok benzer bir şekilde manzum olarak belirttiğine göre, Pîrî Reis, deryayı gezmiş, gezdiği yerleri bir bir yazmış fakat bu malzemeyi kaleme alacak bir "ehl-i dil" bulamadığı için, onu uzun zaman "cem' idemeyüb yaturmuş"tır. Sonunda bu iş, kendisinden rica edilmiş, o da, Pîrî Reis'in toplamış olduğu bu malzemeyi 932/1526 yılında adına *Bahr-nâme* dediği bir kitap haline getirmiştir. Söylediğine göre, kendisi de bundan sonra Bahriye ocağına "intisab" etmiştir¹⁵. Zaten *Târîh-i Feth-i Şakluş*'un girişinde ömrünün Hayreddin Paşa ile birlikte geçtiğini kendisi de söylemektedir. Bu husus bile görevi biter bitmez Hayreddin Paşa tarafından İstanbul'a gönderilmiş olan Sinan Çavuş¹⁶ ile yazarımız arasında her hangi bir münasebet bulunamayacağını ortaya koymaktadır. 1540-44 seferine çıkılacağı sırada kendisi ile vezirler arasında geçen konuşmalar, onun, hiç değilse o tarihe kadar bu ocaktan, yani Hayreddin Paşanın yanından ayrılmamış olduğunu göstermektedir. Araştırmamızın baş tarafında işaret ettiğimiz üzere, vezirlerin arzusunı uyararak Muradî, bundan sonra Kanunî'nin 1540-1544 Macaristan seferine katılmış ve sonunda bu seferin adı geçen teferruatlı tarihini yazmıştır.

¹⁴ Bu hususta bak. Pîrî Reis, *Kitab-ı Bahriyye*, H. Alpagut - F. Kurdoğlu neşri, s. XXXIX.

¹⁵ Meselâ bak. *Fetihnâme-i Hayreddin Paşa*, Revan 1292, varak 64 a.

¹⁶ Sinan Çavuş'un İstanbul'a gönderildiği hakkında bak. mensur *Gazavat-ı Hayreddin Paşa*, İst. Üniv. Kütüph. T 2639, varak 292 b - 293 a:

"... Ol zaman Hayreddin Paşa dahî ... ferman efendimin dedi. Andan yab yab tedarük düzmeye başladı ve Sinan Ağ'a hadden birün ve kıyasdan efzûn izzet u ikrâm eyleyüb devlete gönderdi..."; aynı zamanda bak. manzum *Gazavat-ı Hayreddin Paşa*, Revan 1291, varak 143 a, b:

" ...
Dahî çok ikrâm u ikbâl eyledi
Yine Mevlâsına irsâl eyledi.
..."

Yazarımızın şahsiyeti ile ilgili bu açıklamalardan sonra şimdi de adı geçen eserlere ait türlü yazmalar üzerinde durabiliriz:

1 — *Kitab-ı Feth-i Şekloviş ve Estergon ve Estun-i Belgrad* :

H. 947-950/M. 1540-1544 yılları arasındaki Macaristan olayları üzerinde duran bu eserin biri Viyana'da (Nat. Bibl. H. O. 47), diğeri de Paris'de (Bibl. Nat. 75) olmak üzere iki nüshası tanınmaktadır¹⁷. Burada üzerinde duracağımız nüsha ise 700 Nu. da kayıtlı olarak İstanbul'da Millet Kütüphanesinin Hekimoğlu kısmında bulunmaktadır. Bu nüsha, *Tarih-i Feth-i Şakluş* adı ile Maarif Vekâleti tarafından yayınlanmış olan katalokta müellifi bilinmeyen eserler arasında takdim edilmiştir¹⁸. Yazma, kahverengi meşin ciltli, miklebli, şemselidir. 26.5 × 18 sm. büyüklüğünde 151 varaktır. İç gömlekte sağ yukarıda توارخ سلطان سلیمان, ortada da تاريخ شقلوش yazıları bulunmaktadır. Varak 1 a'da Vezir-i âzam Ali Paşa'nın vakıf mührü görülmektedir. Başlık müzehhebdır. Tezhibin üzerinde

هذا كتاب فتح شقلوش و استورغان و استون بلغراد

şeklinde eserin adı yer almış bulunmaktadır. Yazı, harekeli adi nesih, kâğıt kalınca abadî taklidi, başlık lâcivert zeminli, hafif yaldızlı, cetveller yaldızlı, söz başlıkları kırmızıdır. Yazma varak 1 b'de manzum olarak

بسم الله الرحمن الرحيم و محمد الخالق الحق القديم

sözleriyle başlamaktadır¹⁹. Varak 1 b-6 a arası mutad hamd ü senaya tahsis edilmiş bulunmaktadır. Varak 6 a'da bulunan "*sebeb-i te'lif*" başlığı altında daha önce belirtilmiş olan bu eserin yazılışı sebepleri anlatılmıştır. Bu husus, varak 15 a'ya kadar devam etmekte, burada bulunan ilk başlık ile asıl konuya gelinmektedir. Bu başlık şöyledir:

"*Bu bab Padişah-ı âlempenah hazretlerinin Şekloviş ve Estergon ve Estun-i Belgrad'a sefer imtesünün sebebini beyan ider*". Burada da görüldüğü üzere Muradî'nin bu eserinde bütün başlıklar "*Bu bab...*" sözleriyle başlamaktadır. Başka bir araştırmamızda²⁰ her hangi bir eserde bü-

¹⁷ Bak. Flügel, II, 226 vd.; Hammer, D. O. T., V, 4; Blochet, I, 28 vd.

¹⁸ Bak. *Adı geçen katalok*, s. 295.

¹⁹ Bu başlangıç cümlesi ile Muradî'nin *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* (Revan, 1291) adlı eserinin başlangıç cümlesi arasındaki benzerlik için bak. ve karşıla. *Gazavat...*'in başlangıç cümlesi şöyledir: (bak. varak 1 b):

قلت بسم الخالق الكريم راجياً من لطف الرحمن الرحيم

²⁰ Bak. H. G. Yurdaydın, *Matrakçı Nasûh'un Süleyman-nâmesi*, V. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler, s. 383, Ankara 1960.

tün söz başlıklarının hemen daima aynı kelime ve ibarelerle başlamasının her yazarın özelliğini gösteren bir üslûb örneği olduğunu işaret etmiştik. Sinan Çavuş'a atfedilmiş olan bu eserle, Muradî mahlûslu güya başka bir şahsın telifi olarak bilinen *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* (Revan, 1291) nın karşılaştırılması sonucunda, orada da aynı şekilde bütün başlıkların "*Bu bab...*" ibaresiyle başlamakta olduğu görülecektir ki, bu durumun dahi, her iki eserin bir tek kişi tarafından yazıldığını göstermek üzere bir delil olarak kullanılabileceğini söylemeye hacet yoktur. Yazma varak 151 a'da bulunan aşağıdaki manzum ibare ile sona ermektedir ki, Sinan Çavuş'a atfedilen bir eserde görülen bu manzum ifadeler ile manzum *Gazavat...* müellifi ve aynı zamanda Pîrî Reis'in ünlü *Kitab-ı Bahriye*'sinin yazılmasına iştirak ile bu eserin özellikle manzum kısımlarının kendi kaleminden çıkmış olduğu bilinen²¹ Muradî'nin bu eserlerindeki manzumeleri arasındaki açık benzerlik bütün bu eserlerin, Muradî'nin kaleminden çıkmış olduğu hususunda hiç bir şüphe bırakmamaktadır. Bu manzum ibare şöyledir:

”فصیح اولدی وهم اولوب مسلم سوزم ختم اولدی هب والله اعلم“.

Bu sözleri *تمت الكتاب بعون الله الملك الوهاب في اوایل رجب المرجب ٩٥٢* ibaresi takib etmektedir ki böylece bu eserin telifinin, 1545 yılı Eylül ayı ortalarında tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu hal, başka her hangi bir kayıt da bulunmadığı için, bu nüshanın müellif hattı ile bir müsvedde olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

2 — Manzum *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* :

1291 Nu. da kayıtlı olarak TSMK'nin Revan kısmında bulunan bu nüsha, meşin cildli, yaldız üzerine kendinden şemseli, 25×16.5 sm. büyüklüğünde 373 varaktır. Sonu noksandır. İç gömlekte yukarda "*Şehzade Sultan Mehmedünder*" şeklinde, bu nüshanın Şehzade Mehmed'in olduğunu gösteren bir kayıt bulunmaktadır. Prof. Babinger de, eserinde Muradî başlığı altında bu hususta bilgi verirken, bu kayda işaretle, adı geçen şehzade 950/1543 de öldüğünden eksik olan bu eserin, Barbaros'un ölümüne kadar geçen hadiseleri anlatmadığının kabul edilebileceği fikrini ileri sürmüştür²². Ancak burada hemen işaret edelim ki bu nüsha, 946/1539 değil 948/1541

²¹ Bu hususta bak. H. G. Yurdaydın, *Kitab-ı Bahriye'nin Telifi Meselesi*, DTCF Dergisi, X, 1-2, (1952), ss. 143-146.

²² Bak. Babinger, G. O. W., s. 79.

yılına kadar gelmektedir. Başlık müzehhebdır. Tezhibin üzerinde yıldız zemine beyaz olarak *Gazavat-ı Hayreddin Paşa* şeklinde eserin adı yazılmıştır. Başlangıç cümlesi şöyledir:

قلت بسم الخالق الكريم راجياً من لطف الرحمن الرحيم

Yazma varak 373 b'de bulunan

« یغدی کافر طوطی ده چونکم مطر انلر اوستینه کولردن مکر
پس برز جنک ایلوب اندن اسیر ... ده حسن بک اول دلیر »²³

beyitleri ile de sona ermektedir. Varak 1 a - 2 a arası hamd u senaya hasredilmiş bulunmaktadır. Varak 2 a'da bulunan "*Bu bab Oruç Reis'in ve Hayreddin Reis'in aslın beyan ider*" başlığı ile asıl konuya girilmektedir. Varak 342 a'da da yazar,

ای مرادی قیل دعاالر دخی دایم دی اکا یینه ای پاشای عادل ایلدک اولوغزا

beytinde görüldüğü üzere Muradî şeklinde mahlâsını vermek-tedir.

Burada bu eserle ilgili iki diğer yazma üzerinde daha durmak lâ-zımdır. Bunlardan birisi, Muradî'nin 1292 Nu. da kayıtlı olarak TSMK' nın Revan kısmında bulunan *Fetihnâme-i Hayreddin Paşa* adını taşıyan eseridir. Bu eseri *Gazavat*'ın bir başka nüshası olmaktan ziyade onun bir parçası saymak lâzımdır. Zira *Fetihnâme...*'de üzerinde durulan vekayi, *Gazavat...*'da anlatılanların sadece bir kısmından ibaret bulunmaktadır. Bu nüshalarda istinsah kaydı bulunmadığı cihetle Muradî'nin bu eserini ya kısım kısım yazdığı ve bu parça teliflerin sonradan birleştirildiği ya da *Fetihnâme...*'nin asıl telif olan *Gaza-vat...*'dan, daha sonraları istinsah edilmek suretiyle meydana getiril-diği düşünülebilir. Ancak Muradî, *Fetihnâme...*'de açık bir şekilde, bu konuda daha önce bir kitap yazdığını, bu yeni eseri ise "...ihtis-sar üzere..." tekrar kaleme almış olduğunu ifade etmiş bulunmak-tadır²⁴. Bu bakımdan *Fetihnâme...*, *Gazavat...*'da varak 212 b - 293 b arasında anlatılan hadiseleri hemen hemen aynı şekilde vermesine rağmen, onu ayrı bir telif saymak gerekir. Gerçekten *Fetihnâme...*, biraz önce de işaret edildiği üzere *Gazavat...*'da varak 212 b - 293 b arasını ılgal etmekte olan Polya seferinden Preveze zaferine kadarki

²³ Burası kurt yeniği olduğundan okunamadı.

²⁴ Bak. *Fetihnâme...*, varak 64 b - 65 a. Bu eserin diğer bir nüshası da Mısır'-da (U. 8903; H. 107) bulunmaktadır. Bak. Ali Hilmi el-Dağistanî, *Fihrist el-Kütüb el-Türkîyye el-Mevcude bi'l-Kütüphan el-Hidiviyye*, s. 191, Mısır 1306.

olayları içine almaktadır ve bu olaylar, küçük ayrıntılarla her iki nüshada aynı şekilde anlatılmış bulunmaktadır.

Bu konu ile ilgili olarak üzerinde duracağımız diğer yazma eser de manzûmdur. *Kitab-ı Feth-i Kale-i Nova* adını taşıyan bu eser, İstanbul'da Üniversite Kütüphanesinde (T 2475) bulunmaktadır. Varak 49 b'de tıpkı *Gazavat...*'da olduğu gibi, yazar,

Ey Muradî kıl dualar dahi daim di ana

Yine ey Pâşây-ı 'âdil eyledün ülû gazâ

diyerek mahlâsını vermektedir. Sırtı meşin, mukavva ciltlidir. Eserin başladığı varak 1 b'de bulunan başlık, müzehheb, tezhibin üzerinde tıpkı *Gazavat...*'da olduğu gibi beyaz olarak eserin adı yer almış bulunmaktadır. Yazma 23.4 × 15.7 sm. büyüklüğünde 74 varak olup, varak 1 b'de

قلت بسم الخالق الفرد القدير الحمد لله على لطف كثير

beyti ile başlamakta ve varak 74 a'da bulunan

اول دعادن ايرشه نيجه ثواب بو رجا الله اعلم بالصواب

sözleri ile son bulmaktadır. Aynı bir telif olarak karşımızda bulunan bu nüshanın muhtevi olduğu hadiselerin de *Gazavat...*'da yer aldığı ve varak 294 a - 365 a arasını işgal ettiği görülmektedir. Her hangi bir kayda rastlanmamış olmasına rağmen, bu nüshanın tetkikinin bizde bıraktığı intiba, bunun da ayrı bir telif manzarası arzettiğidir. Böylece *Fetihnâme*'de de bu eserin muhtasar olarak daha sonra telif edilmiş olduğuna dair işaret ettiğimiz kaydın mevcudiyetine rağmen, hususiyle bu yazmanın durumunu dikkate alarak, biz, *Gazavat...*'ın kısım kısım yazılarak, bunların sonradan bir araya getirilmiş olabileceği fikrini kabule mütemayiliz.

3 — Mensur *Gazavat-ı Hayreddin Paşa*'nın türlü nüshaları:

İşaret edildiği üzere bu eser hakkında gerek Kâtip Çelebi'de ve gerekse B. M. Tahir'de²⁵ her hangi bir kayıt bulunmamakta, Babinger ise, Sinan Çavuş'un bu eserin Viyana Nat. Bibl.'de

²⁵ Yalnız O. M., III, 180'de "*Tarih-i Cezayir, Gazavat-ı Hayreddin Paşa* (Hüseyin b. Ali Kastamonî), yazma. Paşanın muasırı olduğu gibi Cezayir seferinde bulunmuştur" şeklinde bir malûmat bulunmaktadır ki, biraz sonra üzerinde durulacağı üzere bunun, *Gazavat...*'ın bir nüshasının adı geçen şahıs tarafından istinsah edilmiş olmasından çıktığı anlaşılmaktadır.

bulunan iki nüshasını işaretle iktifa etmektedir. Burada üzerinde duracağımız yazmalar, zannedersem ilk defa Seyyid Murad'ın telifi olarak Dr. Ludwig Forrer tarafından tanıtılmış ve numaraları verilmiş dört yazmanın iki ayrı telif halinde oldukları hususuna işaret edilmiştir²⁶. Gerçekten bu gün İstanbul'da Üniversite Kütüphanesinde Halis Efendi kütüphanesinden gelmiş kitaplar arasında T 94, 2459, 2639 ve 2490 Nu. larda kayıtlı olarak dört yazma bulunmaktadır. Dr. Forrer'in dediği gibi bu dört nüsha, iki ayrı telif halinde değildir ve hepsi de birbirlerinin aynıdır. Ancak fikir veya olayların, muhtelif nüshalarda birbirinden farklı kelimelerle anlatıldığı görülmektedir. Bu halin ise, istinsah farklarından ileri geldiği aşîkârdır. Bununla beraber işaret etmek lâzımdır ki bunlardan 94 ile 2459 ve 2639 ile de 2490 Nu. lı yazmalar birbirlerine çok benzemektedirler. Bunun, birbirine benzeyen nüshaların, istinsah tarihlerinin birbirlerine çok yakın bulunuşları ile izah edilmesi mümkündür.

32×20.5 sm. büyüklüğünde 171 varak olan 94 Nu. lı yazma, meşin ciltli mikleplidir. Eser varak 1 b'de besmeleden sonra yer aldığı görülen aşağıdaki sözlerle başlamaktadır :

«تواریخ غزوات امیر الامراء خیر اندین پاشا یسرله الله تبارک و تعالی ما یشاء فی الدنیا و الآخرة مع اخیه من اوله الی آخره فی البر و البحر و تألیف سید مرادی رحمة الله علیه رحمة واسعة. شکر و سپاس و حمد فی قیاس اول خالق وجود و رازق هر موجود ایچون اولسون کم . . .»

Görüldüğü üzere burada ilk önce eserin, daha sonra da yazarın adı verilmekte ve bunları, yazmanın asıl başlangıç cümlesi takip etmektedir. Bu nüsha varak 171 b'de bulunan

«اول کلن آدمی دیوانه کیتوروب تعظیم و تکریم ایله، عادت و قانون اوزره اکما تسلیم ایدوب وینه قالیاته سنه قیوویروب بالعافیة و السلامة ینه جزیره ارسال اولندی. الله اعلم بالصواب سنه ۱۱۹۵»

sözleri ile sona ermektedir. Böylece anlaşılmaktadır ki bu yazma 1195/1781 yılında istinsah edilmiştir.

Biraz önce de işaret edildiği üzere bu nüshaya en fazla benzeyen 2459 Nu. da kayıtlı olandır. Bu nüshanın varak 1 b'sinde bulunan başlangıç cümlesi sadece eserin adını ihtiva etmekte olup, öbüründe bulunan yazara ait kaydın, burada yer almadığı görülmektedir. Ancak daha sonra gelen asıl başlangıç cümlesi tıpkı 94 Nu. lı yazmadaki

²⁶ Bak. L. Forrer, *Handschriften Osmanischer Historiker in Istanbul, Der Islam*, c. 26, ss. 173-220

gibidir. 133 varak olan bu nüshanın sonunda bulunan bir kayıttan bunun, 1049/1639 yılından sonra istinsah edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer nüshalardan 2639 Nu. da kayıtlı olanı 1194/1780 tarihinde istinsah edilmiştir. 393 varak olup, varak 392 b'nin sonlarında bulunan bir kayıttan bu nüshanın, Hüseyin b. Ali Kastamonî tarafından istinsah edilmiş olduğu anlaşılmaktadır ki B. M. Tahir'i yarıltan bu kayıt olsa gerektir. Bu nüshaya benzeyen 2490 Nu. lı yazma da, tıpkı 94 Nu. lı yazma gibi varak 1 b'de bulunan başlangıç cümlesinden önce eserin ve yazarın adını göstermekte bulunan bir ibareyi muhtevi bulunmaktadır. Ancak fazla olarak bu nüshada Hayreddin kelimesinden önce *merhum* sıfatı yer almış bulunmaktadır. Bu hal bu yazmanın da çok muahhar bir nüsha olduğu hususunda şüphe bırakmamaktadır. Esasen 654. sahifede bulunan istinsah kaydı da 1244/1828 tarihini göstermektedir ²⁷.

²⁷ Mensur *Gazavât-ı Hayreddin Paşa'nın diğer nüshaları için bak. Ali Hilmi el-Dağistanî, aynı eser*, s. 169, (Hususi Nu. 34, Umumi Nu. 8830, Cafer b. Abdullah hattı ile); E. Rossi, *Elenco dei Manoscritti Turchi della Biblioteca Vaticana*, Città del Vaticano 1953, p. 327 (Barberiniani Orientali 127, Cafer b. Abdullah hattı ile); E. Blochet, II, 191 (Nu. 1186); Flügel, II, 227, 228, Nu. 1004 (Nat. Bibl. H. O. 54), Nu. 1005 (Nat. Bibl. H. O. 55); Rieu, *Catalogue of the Turkish MSS in the British Museum*, pp. 60, 61 (Or. 2798); A. S. Levend, *Gazavat-nâmeler...*, ss. 73, 74, 171.

TÜRK BAROK MİMARİSİNDE BATI ANLAMINDA
BİR TEŞEBBÜS

KÜÇÜK EFENDİ MANZUMESİ

APTULLAH KURAN

Orta Doğu Teknik Üniversitesinde yardımcı profesör

Yedikule'de Hacı Evhad sokağı üzerinde cami, kütüphane ve çeşmeden teşekkül eden küçük bir bina topluluğu Türk Barok mimarisinin nevi kendine has bir örneği olarak karşımıza çıkıyor. Halil Ethem'in *Nos Mosquées de Stamboul*¹ adlı kitabında kısaca bahis konusu edilen ve aslında Nakşibendî tekkesine ait olan bu mütevazı manzume, 1957 yılında çıkan bir yangında iç mimarisi ve ahşap aksamı harap olmasına rağmen, mimari önemi hâlâ muhafaza etmektedir.

Küllîye Türk Barok mimarisi devrinin son yıllarında, XIX. asır başında inşa edilmiştir. Kitâbesi bulunmayan caminin inşa tarihi kat'iyetle bilinmiyorsa da çeşmenin kitâbesinden 1825 yılından önce yapıldığını anlıyoruz.² Ancak çeşmenin taş duvar işçiliğiyle kütüphane duvarının taş işçiliğinin eş olması, ve ileride göstermeğe çalışacağımız gibi, cami-kütüphane-çeşme topluluğunun bir bütün teşkil etmesi, cami-kütüphane kütesinin yine aynı yıllarda ve muhtemelen aynı mimar tarafından yapılmış olduğuna işaret etmektedir.

Küçük Efendi-yahut Fevziye-Camiinin banisi Şeyh Muhammed Abd-ür-Reşid olup cami haziresinde yatmaktadır. Bu zatın Ayasofya

¹ Halil Edhem, *Nos Mosquées de Stamboul*; tercüme eden E. Mamboury. İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1934. 128-129.

Kitap, yazarın *Camilerimiz* (İstanbul, Kanaat Kütüphanesi 1932) adlı eserinin tercümesidir. Ancak Küçük Efendi Camii *Camilerimiz*'de ele alınmamış; yalnız Fransızca tercümesine konulmuştur.

² Kilk-i ter verdi iki tarih-i taba âb
Bendesi Pertev olup bu beyt ile ratb ül-lisan
Çeşme yaptırdı civar-ı Cami-i Fevziyyede
Kulzüm-i birr-ü sahâb-ı âtîfet Mahmud Han
1241

(İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1943. I. 250).

vaızı Feyzullah Şükrü Efendi'nin oğlu olması kuvvetle muhtemeldir.³ Abd-ür-Reşid Efendi'nin de Küçük Efendi lâkabiyle anıldığı⁴ ve H. 1274 (1857) de vefat ettiği lâhit kitâbesinden anlaşılmaktadır.

Cami, plân itibariyle Türk Barok mimarisinin en orijinal eserlerinden biridir. Enlemesine tertiplenmiş beyzî bir iç hacim on ahşap direk üzerine oturtulmuş yine beyzî ahşap bir kubbeye örtülüdür. Direkler ile dış duvar arasında iç hacmi çevreleyen galeri, methal üzerinde, bugün kaybolmuş olan, bir hünkâr mahfili⁵ şeklinde tertiplenmiştir. Kible tarafında ise galeri devam etmez, mihrap ekseninde kesilerek iki ucu iki adet minber ile son bulur. Böylece mihrabın önünde açık ve ferah bir mekân yaratılmıştır. Çifte minberden başka camide iki kürsü ve üç mihrap vardır. Kürsüler ve talî mihraplar galerinin uçlarında bulunan minberler ile birlikte düşünülmüştür. Orta mihrap Türk Barok camilerinde ekseriya görüldüğü gibi bir çıkıntı içerisindedir. Fakat diğerlerinden farklı olarak mihrabın arkasında bulunan bir hücre mihrap içine açılmış bir boşluk yoluyla cami hacmine bağlanmış; boşluk bir perdeyle örtülmüştür.

Kütüphane binası cami kütesine girişin sağ tarafından kenetlenmiştir. Cami ile içeriden irtibatlı küçük bir oda ve bir methalden ibarettir. Cami ile birleştiği yerde köşenin kırık olması yüzünden pencereleri karşılıklı değildir. Fakat bunun haricinde tamamen simetrik bir binadır. Minare, cami ile kütüphane kütlelerinin iltisak noktasına yerleştirilmiş, böylelikle iki kütle birbirine sıkıca bağlanmıştır.

Çeşme ile ana bina arasında fizikî bir bağ yoksa da çeşmenin kütüphane ekseninde bulunması ve çeşmenin kapılarıyla kütüphanenin merdivenleri arasındaki kaçınılmaz irtibat çeşmeyi külliye-nin bölünmez bir parçası haline getiriyor. Çeşme sokağa muvazi olarak inşa edilen ondüle bir duvar şeklindedir. Yola bakan yüzündeki üç çıkıntıdan merkezdekinde bulunur. Eksen üzerinde ana çeşme ile

³ "Feyzullah Şükrü Efendi Katar meşayihinden olup Ayasofya vaızı ve reis-ül-kur'a oldu. 1229 Cemayiz'ül-âhîrinin 15'inde veft oldu. Üsküdar'da medfundur. Mahdumu Reşid Mehmed Efend dahi Sultan Ahmed vaızı olup 1270 sâlinde sonra veft olmuştur". (Mehmed Süreyya, *Sicilli-Osmani*, İstanbul, 1308. IV. 39).

⁴ "... Bir küçük şeyh denmekle bulmuş iken şöhet".

⁵ Sultan Mahmud II'nin camiye zaman zaman ziyaret ettiği hünkâr mahfilinin mevcudiyetinden anlaşılıyor. Bundan, çeşmenin Sultan Mahmud II tarafından Abd-ür-Reşid Efendi'ye bir cemile olarak inşa ettirilmiş olduğu neticesini çıkarabiliriz.

iki yanındaki tâli çeşmeler camideki üç mihraplı tertibi andırır. Orta çıkıntı kâmil beyaz mermer kaplı olup Barok üslûbunda tezyin edilmiştir. İki yan çıkıntıda kapılar, kapılarla çeşme arasında kalan girintilerde de iki pencere bulunur. Kapı ve pencerelerin süveleri mermer, beden duvarı küfeki taşındandır. Külliye'nin dış mimari itibarıyla yegâne müzeyyen kısmı çeşmenin yola bakan yüzüdür. Diğer kısımlar tuğla hatullı taş inşaattır. Kütüphane duvarlarının güzel taş işçiliği göz önüne alınarak, bugün dış yüzü sıvanmış olan cami duvarlarının da aslında sıvasız olduğunu düşünebiliriz. Binanın çatısı ve kubbenin üstü Türk kiremitiyle örtülü, minarenin soğan biçimindeki külâhı kurşun kaplıdır.

Küçük Efendi külliyesinin mimarı kimdir, bilmiyoruz. Ancak Halil Ethem tarafından *bizarre* ve *curieuse* sıfatlarıyla tasvir edilen cami aslında hakikî mânada Barok'a yaklaşan değerli bir Türk eserdir. Umumiyetle bir dış satıh plastisitesinden ileri gidemiyen⁶ Türk Barok mimarisi Küçük Efendi cami ve külliyesinde bir an için klâsik kalıplardan kurtulup Barok mimarisinin ruhuna nüfuz eden bir eser yaratabilmiştir. Zira, Küçük Efendi'de Barok, klâsik cami formuna tatbik edilen bir tezyinat çalışması olmayıp kütle tertibinden en küçük detayına kadar hareket ve dinamizm arayan, her mimari unsurun diğerine kenetlendiği, kaynadığı bir bütüne varmaya çabalayan davranışın mantikî neticesidir.

Avrupalı Barok mimar dinamizm ifade eden ellips'i daireye tercih etmiştir⁷. Küçük Efendi'de caminin kubbesi beyzîdir. İç mekân da beyzî olup dört köşe, yahut mihrap eksenî üzerinde gelişmiş aksiyal mekâna nazaran cami mimarisi geleneğine daha uygun bir şekilde enlemesine tertiplenmiştir. Kürsü ve minber konsollarıyla, dışarı ta-

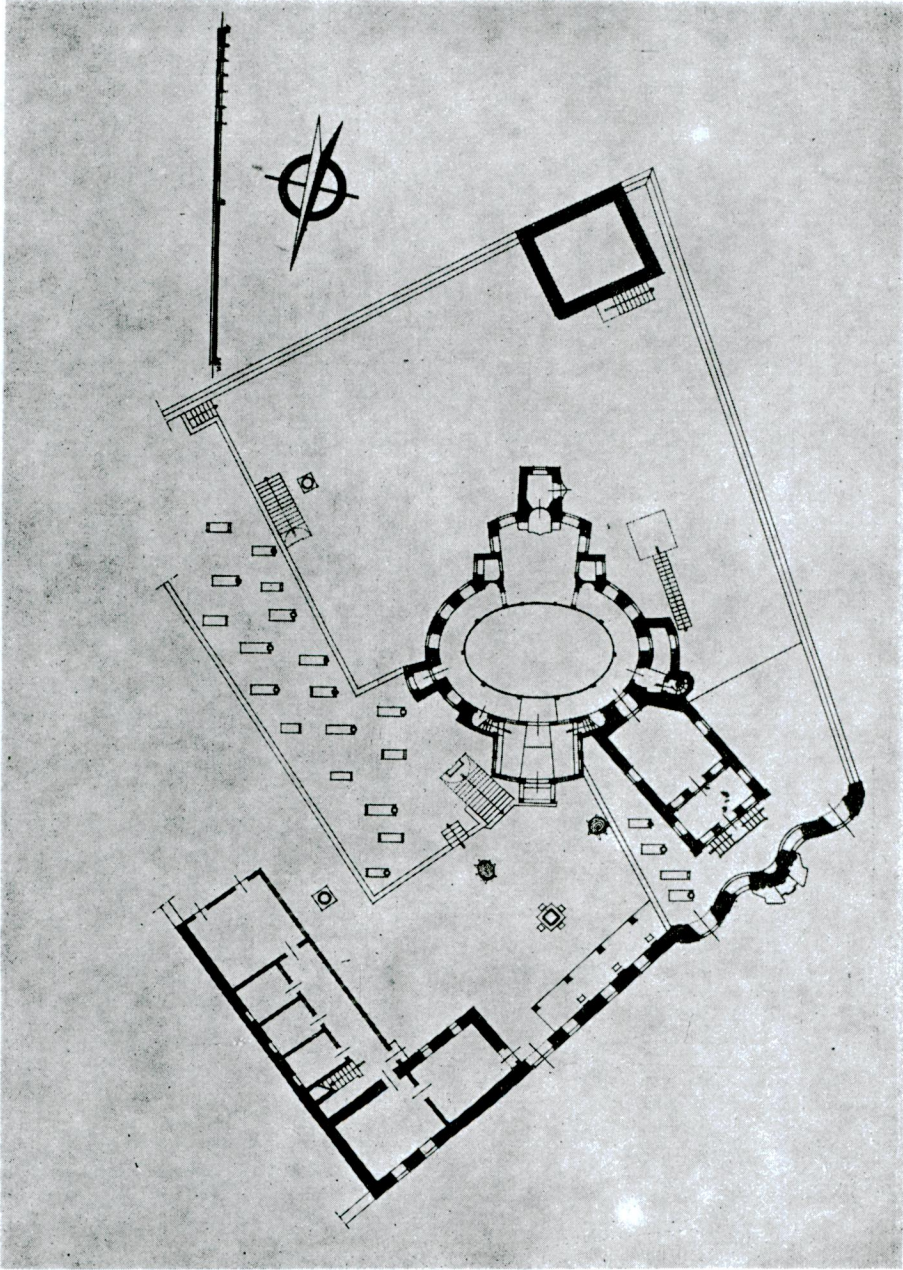
⁶ Bak: Aptullah Kuran, *Yakın Çağ Türk Mimarisi Üzerinde Bir Çalışma*; Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi; kongreye sunulan tebliğler; Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1962. 272.

⁷ Giacomo Vignola'nın Anna de Palafrenieri (1570), Gianlorenzo Bernini'nin S. Andrea al Quirinale (1678), Francesco Borromini'nin S. Carlo alle Quattro Fontane (1633) kiliselerinde ve Bernini'nin S. Pietro meydanında (1656) ellips formunun en güzel mimar örneklerini buluruz. Türk Barok mimarisinde nadiren, o da pencere boşluğu gibi tâli bir unsur olarak, kullanılmıştır. Küçük Efendi Camisi haricinde ellips formunu önemli bir bina elemanı olarak Nuru Osmaniye Camii'nin yarı beyzî avlusunda ve Nusretiye Camii müezzin mahfilinin orta kubbesinde görürüz.

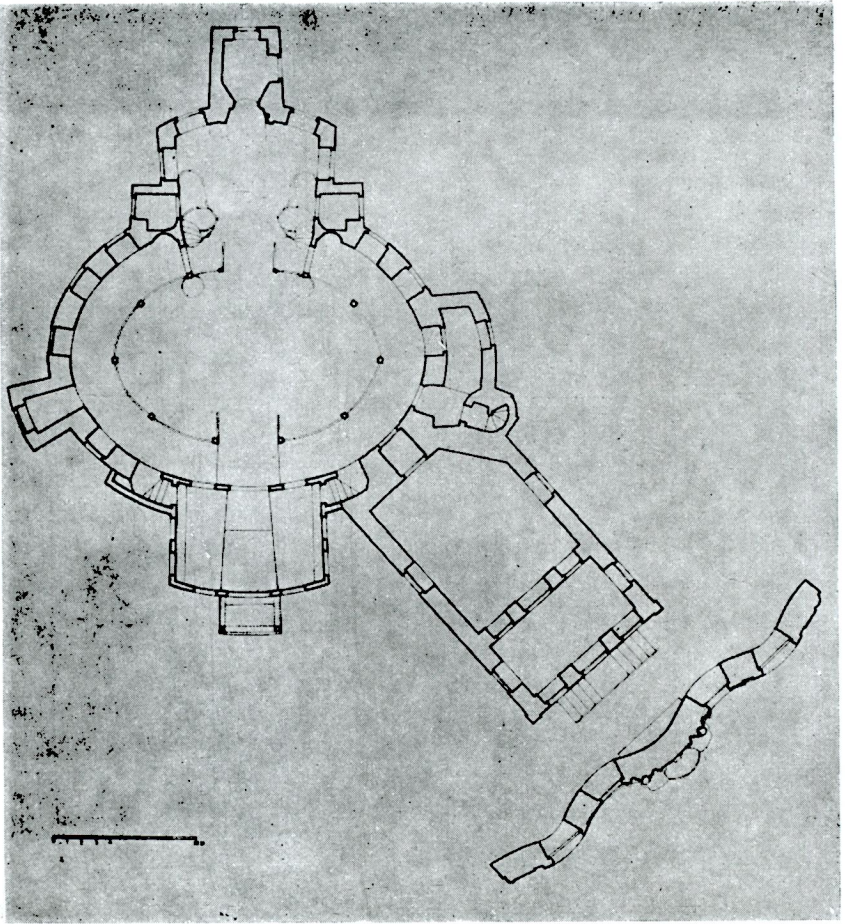
şan mahfiliyle, kıvrak avizeleri ve tipik Barok parmaklıklarıyla ve bunların yarattığı kuvvetli ritm ile iç mekânı dinamik ve hareketlidir. Belki bunun kadar önemli olan diğer bir husus da caminin kütüphaneye, kütüphanenin de çeşmeye bağlantısı, bir temanın öbürüne kaynaması, ve bu rabitanın yarattığı devamlılık ve bütünlük hissidir. Klâsik çeşmenin esasını teşkil eden ve birkaç misâl hariç —Dülgeroğlu Camii Çeşmesi gibi— Barok çeşme ve sebillerinde devam eden kütleli toplanma tezahürü Küçük Efendi külliyesinin parçası olan Mahmut II çeşmesinde görülmemekte, buradaki linear ve ondüleli mimari gerçek Barok anlamında bir açılma, genişleme ve hareket ifade etmektedir.

1957 yılında yangınla harap olduktan sonra maalesef gayet kaba bir şekilde tamir edilen cami bugünkü haliyle dahi karakterini kaybetmemiştir. Nuru Osmaniye Camii (1755) ile başlayıp Nusretiye Camii (1826) ile sona eren Türk Barok devrinin kapanış yıllarında inşa edilen Küçük Efendi cami-kütüphane-çeşme topluluğuna çok geç kalmış ve dolayısıyla Türk Mimarisi üzerinde herhangi bir tesir icra edememiş mütevazi fakat başarılı bir eser, taklitçi *Empire* devrinin arifesinde küçük de olsa mimarî tarihimiz bakımından ilgi çekici bir teşebbüs olarak bakabiliriz.

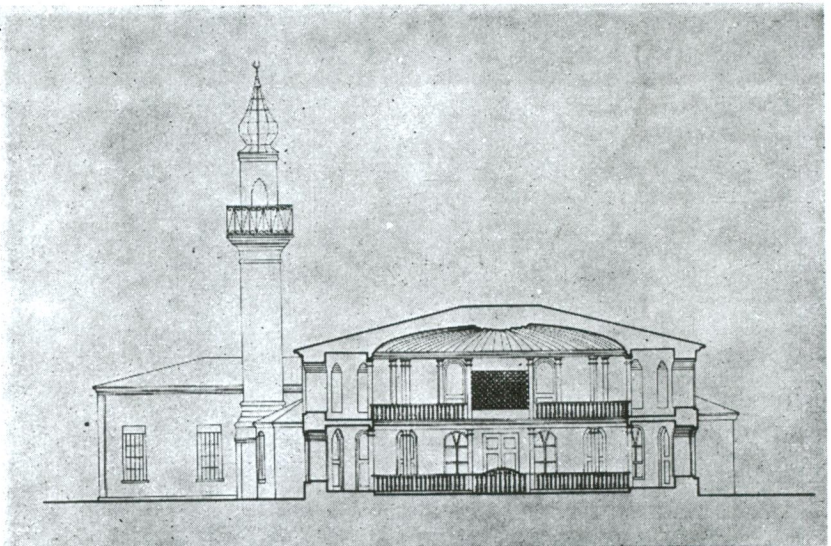
Küçük Efendi Manzumesinin umumî vaziyet plânı Millî Eğitim Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü Röleve arşivinden, caminin yangından önceki halini gösteren ve Nicholas Artamanoff tarafından çekilmiş olan dahili fotoğraflar da Harvard Üniversitesi Dumbarton Oaks koleksiyonundan temin edilmiştir.

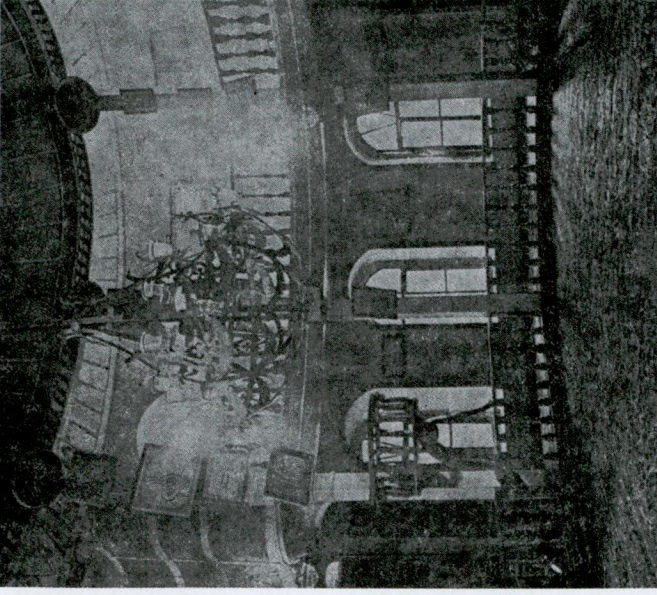
Res. 1 — Genel vaziyet plânı

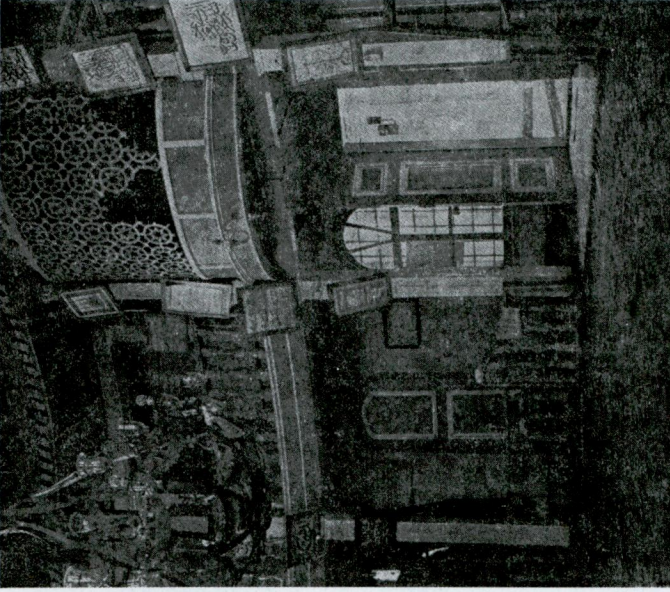
Res. 2 — Plân

Res. 3 — Enine Kesit

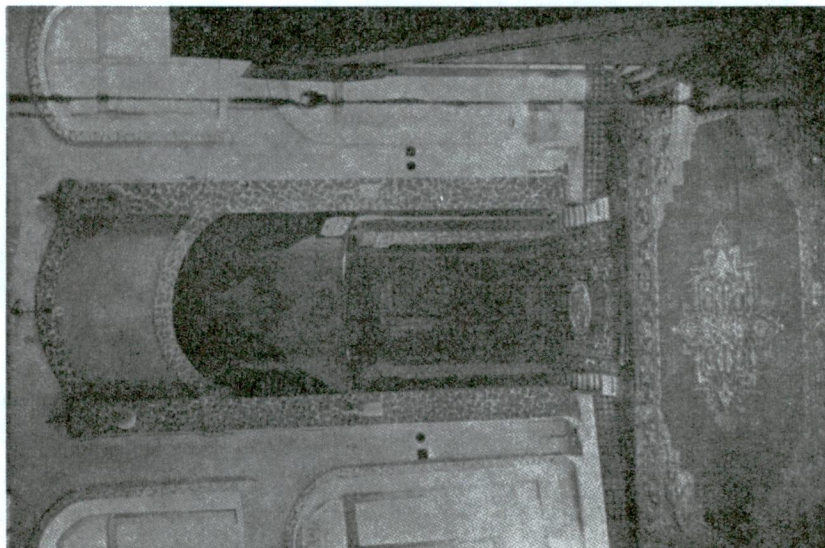
Res. 5 — İç görünüş (Yangından önceki durum).

Res. 4 — Hünkâr Mahfiline bakış (Yangından önceki durum).

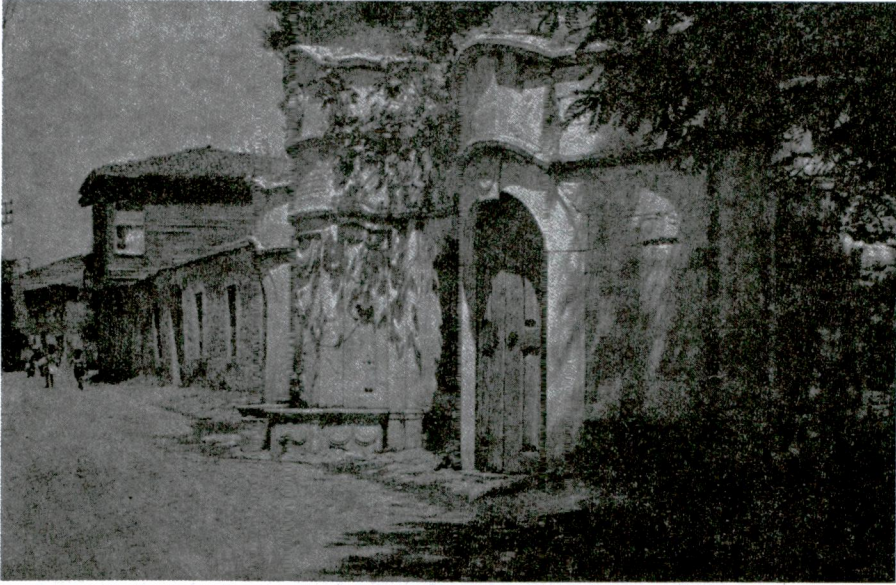
Res. 6 — Mihraba bakış (Yangından önceki durum).

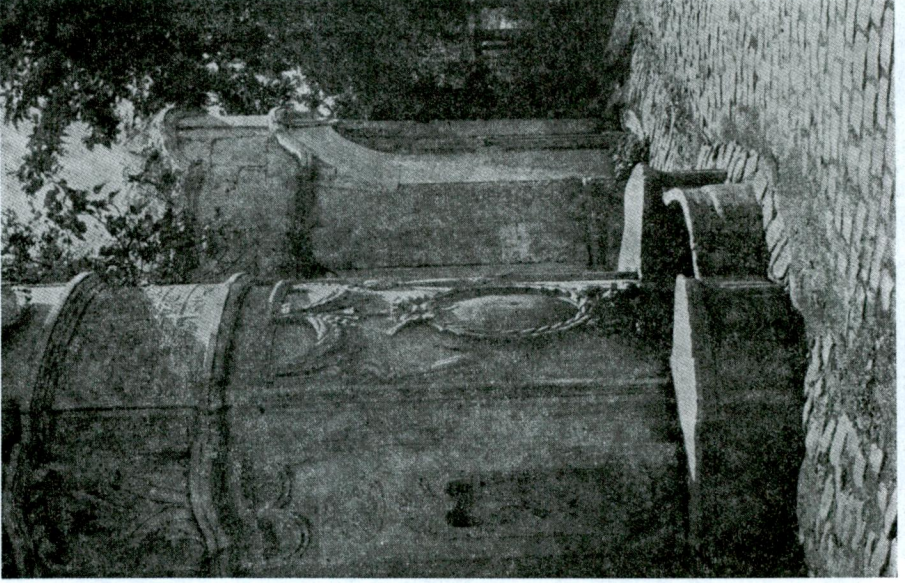
Res. 7 — Mihrab (Bugünkü hali).

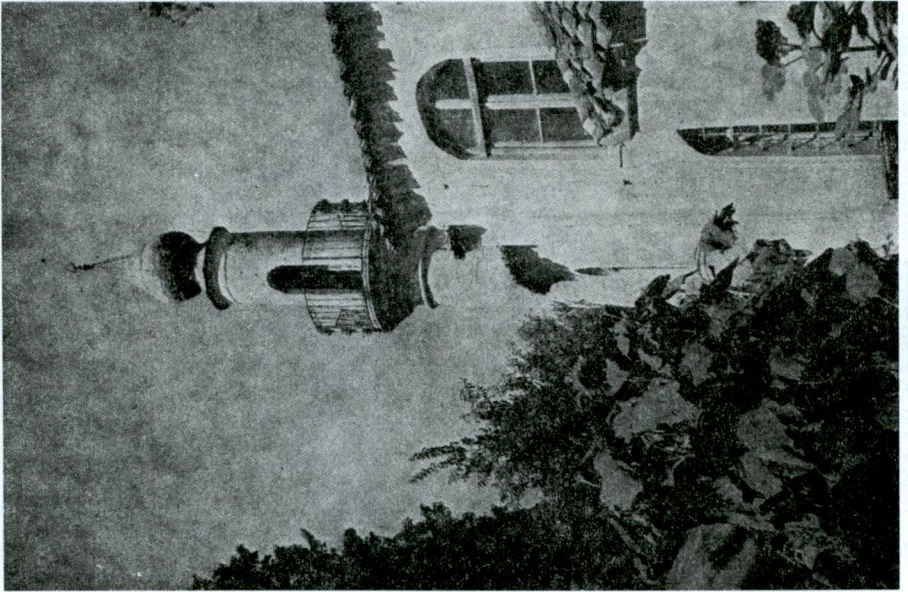
Res. 8 — Dış görünüş (Mevcut durum).

Res. 9 — Çeşme (sokaktan görünüş).

Res. 11 — Çeşme (Detay).

Res. 10 — Dış görünüş (Mevcut durum).

Çeviriler:

HAZAR KÜLTÜRÜ VE VARISLERİ *

Çeviren: ÇAĞATAY BEDİİ

Kaynaklar, Hazar halkının yarı yerleşik yarı hayat tarzını kabul etmesine rağmen, göçebelik hususiyetlerini tamamen kaybetmediğini göstermektedir. Şu halde bu durum, birçok Türk kavimlerinin tarihindeki intikal devresinin hususiyetini teşkil eden yarı göçebeliktir. Arap coğrafyacısı İbn Rusta'da mevsimlere göre Hazar göçebeliğinin belgelerini buluyoruz. Yazar şöyle diyor: "Kışın bütün Hazar ahalisi şehirlerde yaşar ve ilkbahar gelince şehirden bozkırlara gider orada kışa kadar kalır." İbranice yazılmış olan 'Hazar muhaberatı' olayı teyid ediyor. "Biz bütün kış şehirde otururuz, *Nisan* (Mart sonu, Nisan) ayında herkes kendi tarlasına gider. *Kislev* (Kasım-Aralık) ayının nihayetinde şehre döneriz."¹

İslâm müelliflerinde Hazar şehirlerinin tasvirini buluyoruz. Semender'de bol meyva bahçeleri ve civarında 40.000 kadar bağ vardır. Şehrin nüfusu Müslümanlardan ve diğerlerinden ibarettir. Camiler, kiliseler ve mâbetler (*kanisa*, gayri müslimlere ait ibadethane) vardır. İtil şehri bir surla ihata edilmiş olup İtil (Volga) nehri tarafından ikiye bölünmüştür. Şehirde çarşılar ve hamamlar vardır. Evler tahtadan veya keçeden inşa edilmiştir. Yapı malzemesi olarak balçık az kullanılıyor. Yalnız Hakanın Sarayı tuğladan inşa edilmişti. Bu saray bir adanın ortasında bulunmakta ve şehrin batı kesimine bir ponton köprü ile irtibat halinde idi. Halkın yapı malzemesi olarak tuğla kullanmasına müsaade edilmiyordu. Şehrin batı kısmı saray mensuplarına tahsis edilmişti. Doğu kesiminde şehrin kendisi bulunuyordu. Sakinlerini muhtelif dinlere mensup zanaatkârlar ve tüccarlar teşkil ediyordu. Aralarında Müslümanlar, Hristiyanlar, Museviler ve Müşrikler vardı.

Hazar başkentinin iki ayrı kısmına, Hazar dilinde - *Sarıgşın* (Beyaz şehir, arapçası: *Al Baydā*) ve *Hamlık* deniliyordu.

* A. ZAJACZKOWSKI, "Khazarian Culture-The Inheritors (Heirs) of the Khazarian Culture," *Karaims in Poland*, Varşova 1961, s. 16-23.

¹ Kokovtsov, *Khazaraskaya perepiska*, S. S. C. B İlimler Akademisi neşriyatı, Leningrad 1932, s. 85.

Arap coğrafyacılarının yazdıklarına göre “Hazar ülkesi balık tutkalından gayri güneye ihraç edilebilecek hiçbir şey istihsal etmiyor². İran’ın, Hazar ülkesinden ithal ettiği bal, mum, kürk gibi maddeler, gerek Rusya’dan gerek Volga kıyılarında yaşayan Bulgarlar, tarafından İtil yolu ile ihraç edilir. Hazarlar kumaş imal etmezler buna mukabil giyim eşyalarını Hazar Denizi’nin güney sahillerinden, Bizans’tan ve diğer komşu memleketlerden ithal ederler. Hazar devletinin geliri, tüccarlardan alınan vergi, gümrük ve sair rusumattan ibaret olup, bunlar başkentte giden yollar üzerinde transit ticarî emteadan alınır.”

Hazarların Doğu Avrupa’nın iktisadi hayatında oynamış oldukları rol ne idi? Sual, Prof. Gauthier tarafından şu şekilde cevaplandırılmıştır: Mal mübadele merkezi olan başkent İtil’de, Hazarlar alış-verişin tanzimi ve emniyetini sağlayan yegâne patronlardı. Bu hizmetlere mukabil alınan haraç ve vergi sayesinde Hazar hükümeti iktisaden kendisini ayakta tutabiliyordu. Hazarlar istihsal işlerinde doğrudan doğruya iştirak etmiyorlardı; onların bu sahada bütün maddi kültürleri yabancı menşe’li idi. Müstahsil olmayıp, icra ettikleri mutavassıtlık rolü, sair Türk kavimlerinde olduğu gibi, Hazarların da tipik özelliğidir.

Hazarlar, sulhu ve emniyeti sağlamlamaya muvaffak oldukları müddetçe şehirleri gelişmeye devam ediyordu. Çok mühim olan dahilî siyaset, kendisine öz ‘*pax khazarica*’ eşsiz dinî bir müsamahaya istinad ediyordu. Mutedil siyaset, egemenlikleri altına almış oldukları uluslara karşı mutedil tavırları ve dinî müsamahaları sayesinde, Hazarlar Kırım’dan Yayık (Ural) nehrine kadar uzanan ve hiç tabii sınırı olmayan bir alan üzerinde, dört asır süren bir İmparatorluk kurmaya ve onu müdafaa etmiye muvaffak olmuşlardır. En iyi vasıtası, Hazar Denizi’nden Dinyeper ağzına ve Kafkas dağlarından Orta Rusya ormanlarına kadarki sahada hüküm süren ‘Hazar sulhu’ olmuştu³.

Hazarların ‘yahudileşmesi’? diye vasıflandırılan Ahd-i Atik’i kabul etmeleri sorunu, birçok kuşak bilginlerini şaşırtmıştır. “Nasıl olurda bu kuvvetli yarı göçebe İmparatorluğun hâkim tabakası,

² D. M. Dunlop, *The History of the Jewish? Khazars*, Princeton, New Jersey, 1954, s. 228.

³ J. Gauthier, “Khazarskaya Kul’tura,” *Noviy Vostok*, 1925, s. 292.

sıkı temasta bulunduğu Hristiyanlığı veya Müslümanlığı değil, Tevratı kabul etmiştir?"⁴ Mevzuu bahis dinlerin, yani Hristiyanlığın, Müslümanlığın ve Tevrat'a itikad edenlerin Hazar ülkesinde temsilcileri olduğu gibi, misyoner olarak çalışanların da canlı bir faaliyet gösterdiklerini belirtmemiz icap eder. Fakat, bir dini diğerine tercihen kabul etme keyfiyeti dinî mücadele ile yapılmıyordu, bilâkis gayet geniş bir şekilde tatbik edilen dinî müsamaha bu sahada katî idi. Bu müsamahadan dolayı eski Türk dini *Kamlık* (Şamanizm) tek tanrılı semavî dinlerle yan yana yaşamıştır. Birçok tesirlerin karşılaştığı yalnız böyle bir kültürel veya muhtelif dinî muhitde, yukarıda ismi geçen Arap coğrafyacısı İbn Rusta'nın naklettiği zuhur edebilir. İbn Rusta, Hazar Hakanına tâbi olan Dağıstanlı bir prensten bahisle onun her üç dinin ahkâmına göre ibadet ettiğini ve haftanın üç gününü, yani Cuma, Cumartesi ve Pazar günlerini kutladığını söylüyor. Diğer bir Arap coğrafyacısı, Mes'udî'nin nakline göre : Hazar başkent'inde 7 tane başkadı vardı: ikisi Hristiyanlar, ikisi Müslümanlar, ikisi Tevrata itikat edenler ve bir tanesi de kitabî olmayanlar (kamlıkladakiler: şamanistler) içindi. Bu durumun Hazar müsamasının bir sonucu olarak telâkki edilmesi lâzımdır.

Kaynaklara göre, Hazarlar tek Tanrı'ya inanıyorlardı. Eski Türk Tanrı'sı '*Tengri Han*'a tapmak eski bir anane olarak yaşadı. Bu anane Hazarlara tek tanrıya ibadeti şart koşan semavî bir dini kabul etmelerini kolaylaştırdı. Bizans elçisi aziz Konstantinos'un Hazar sarayında karşılanma töreninde, Hazar Hakan'ı misafirinin şerefine içmek istediği zaman, şöyle demişti: 'Her şeyi yaratan tek Tanrı'nın şerefine içelim. Aziz Konstantinos da "Ben tek Tanrı'nın kelâmına ve Ruhuna içiyorum" diye cevap verdiğinde, Hazar Hakanı tek Tanrı'ya olan inancını teyid etmek için şu mukabelede bulunmuştu: "Hemfikiriz, yalnız siz Kutsal Üçlüğe biz ise tek Tanrı'ya inanıyoruz, ayrıldığımız nokta budur."

Hazarların, hiç olmazsa Hakan sarayı ve saray ileri gelenleri tarafından Ahd-i Atik dininin kabul edilmesi olayı, Yahudi kaynaklarına göre sekizinci yüzyılın ilk yarısında, İslâm müelliflerine göre de Halife Harun Raşid (786-809) zamanında vukuu bulmuştur. Tefferuatlı ve titiz bir incelemenin ışığı altında İslâm kaynaklarına çok önem vermek icabeder. Bilindiği gibi Abu Cafer al-Mansur

⁴ Fr. Dvornik, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, s. 151.

zamanında zuhur eden Karailik mensupları misyoner faaliyetine girişmişlerdi. Bizans tarikiyle de bu dinin misyonerleri, Hazar Denizi ve Karadeniz bozkırlarına ulaştılar. Karai dini Hazarlar, Kumanlar vs. Türk kavimleri arasında çok taraftar buldu. Bugünkü Karaylar bu etnik grupların torunlarıdır.

Büyük Sovyet Ansiklopedisinin son baskısında (Bolshaya Sovetskaya Ansiklopediya) Hazarlar hakkında kaleme alınan iki makalede (Hazarlar ve Hazar Hakanlığı, 2. baskı 46, 1957, s.23) şu katî beyanı buluyoruz : “Sekizinci yüzyılın sonuna doğru Hazarların hâkim tabakası *Karai* dinini kabul etti. (Rusça: Pravyaşçaya verhuşka Hazar prinyala Karaimskoye veroispovodaniye).

Hazar hâkim tabakasının Ahd-i Atik'i (Karai dini şeklinde) kabul etmiş olmasını, devletin komşuları olan Hristiyan Bizans'tan ve Hilâfet ülkesinden gelecek yabancı siyasi tesirlere karşı koyabilmek ve bir denge kurmak gayelerine matuf bir olay olarak izah etmek için son zamanlarda bazı gayretler yapılmıştır. Bizans-Arap rekabeti karşısında Ahd-i Atik'i kabul etmenin Hazar saray ricalinin siyasi bir taktiği olduğunu düşünmek mesele için hakikaten bir hal çaresi teşkil edebilir. Şunu da belirtmek lâzımdır ki Tevratiyat (Mozaizm) veya Karailik, Hazar devletinde hâkim din değildi. Bizantinist Vasiliev tarafından ifade edildiği gibi, Hazar kavminin ve Hakanlarının göstermiş oldukları dinî müsamaha ve dirâyetli siyaset, Doğu İmparatorluğu ile müttefik, iktisaden iyi gelişmiş, kabile bakımından temayüz etmiş geniş bir imparatorluk yarattı⁵.

Hazar kültür muhitinin kalıntıları nerede aranmalıdır?

Bu sual evvelce âlimler tarafından sorulmuştur. Bir Rus Türkoloğu “Hazarların Varisleri” adlı eserinde, Hazar kültür muhitinin devamını, Karaçaylar, Balkarlar, Tatlar-Kafkas Dağlıları, fakat en başta Karaylar arasında aramıştı⁶. Bu Türkoloğ tezini teyid etmek için, günlerin isimlendirilmesinde belgeler aramıştı. Bu güne kadar Karaylarda gün isimleri, eski Türk, Hristiyan, Müslüman ve Tevrati izle-

⁵ A. A. Vasiliev, “*The Goths in Crimea*,” Monographs of the Mediaeval Academy of America, No. 11, Cambridge, Massachusetts, 1936.

⁶ Bu görüş, Hazarlar hakkında yeni çıkan bir eserde işaret edilmiştir. D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 1954, s. 222, 261. Daha bk. S. Szyszman, ‘*Les Khazars- Problèmes et Controverses*’, *Revue de l’Histoire des Religions*, CLII, No. 1, 1957, s. 174-221.

rini muhafaza etmiştir. Böylece Karay dilinde Pazar ve Pazartesi 'kutsal gün ve kutsal gün ertesi' anlamına gelen Türkçe *yeh-kün*, *yeh-başkün* kelimeleriyle ifade edilmektedir. Bunlar Türkçe terimler olup Hristiyan misyonerler ihtida ettirmekte oldukları Kumanlar, diğer bir deyimle Polovetzler gibi Türk kavimlerinin istimali için muhafaza ediyorlardı. Troki Karayım lehçesinde: Cuma '*baraski*' Halicz Karayım lehçesinde ise '*ayne*' kelimesi ile ifade edilmekte olup, ilki Grek-Bizans menşelidir. İran-Fars dilinden gelen '*adne*, '*azne*' kelimesi Çuvaşların dilinde *ernekün* şeklinde mevcuttur. Teverati unsur: Karaylarda *şabat kün* (Cumartesi) olduğu gibi aynı şekilde Kumanlarda ve hemen hemen bütün Kafkas Türk gruplarında (Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar) da olduğu gibi Çuvaşlarda da *şemat*, *şumat* şeklinde görünür. Gerek Karay gerek Kumanların ay isimlerinde de keza eski Türk, Müslüman, Hristiyan ve Teverati unsurlar yer almıştır⁷. Hazar kültürünün varisleri arasında kalan takvim, Hazar ülkesinin belli başlı özelliği olan 'muhtelit dinî muhit' için belge temin eden yegâne unsur değildir. İbadet ve âyinlere taallük eden teknik terimleri ihtiva eden Karay lûgatının büyük bir kısmı İslâm Arap-Fars menşelidir. Şimdi başka bir soru ortaya çıkıyor: Dinî noktai nazardan Ahd-i Atik'e itikat eden Karaylar -Beni Mikra (Kutsal kitap çocukları) - nasıl oluyor da İbranî menşe'li dinî terimler meyanında nisbeten mebzul miktarda sırf Müslüman menşeli terimleri kullanırlar. Meselâ : *kıbla* (Tanrı'nın yüzü-kible) *din* (din), *enayet* (inayet), *umma* (ümme), *cemat* (cemaat), *kenesa* (ibadethane, kanisa), *kurban* (kurban) vs. gibi terimler başlıca Arap menşeli ve Müslüman terminolojiye aittirler. Mozaist unsurlara nisbeten Müslüman unsurların bu üstünlüğü, Karayların Batı'ya yerleşmeden evvel, uzun zaman İslâm kültürü ile sıkı temasta bulunmuş olduklarını ve bunun için de dinî müsamahanın yaratmış olduğu ortam neticesinde, çeşitli dinlerin kolayca tesir icra ettikleri bir alanda yaşamaları gerektiğini gösterir. Kaynakların ışığında, bu özelliği arz eden muhit, başta Hazar ülkesi olmuştur. Tabloyu tamamlamak için: Karay dilinde, Hristiyan ve Müslüman geleneklere paralel olarak, eski Türk dini Kamlık'a (Şamanizm) ait izlerinde kaldığını söylemek icab eder. Türkçe '*kam*' kelimesi bu güne kadar Karay

⁷ Daha Bk. T. Kowalski, "Zu den türkischen Monatsnamen," Archiv Orientalni, II, Prag, 1930, s. 3-26.

dilinde muhafaza edilmiş olup, bu kelime eskiden ruhlarla konuşanları tezyif için kullanılıyor. Türk-Mogol kabile istilahları arasında olan: *ulus* (millet) *uruv* (aile aslı), *öbge* (ecdat) vs. gibi kelimeler halen Karay dilin de mevcuttur. Şimdi teferruatdan genel manzaraya geçelim. Karaylar, dualarında Türk dilinin Kuman-Kıpçak lehçesini kullanırlar. İbadet dili olarak, İbranice ile Karay dili aynı önemdedirler. Kitab-ı Mukaddes, muhtemelen X. yüzyılda Karay diline çevrilmiş olup, bu Karayca versiyon nesilden nesile değişmeden intikal etmiştir. Karay ibadethanesinde 'Kenesa' Ahd-i Atik Karay dilinde okunur. İbranice metin esas tutulur. Karay bilginleri, bu arada Al-Kırkısânî 'millî ibadet dili' nin lüzumu üzerinde durmuşlardır. Hazar devletinde millî ibadet dili olarak Hazar dilinin kullanılmış olduğuna dair cerholunmaz delilimiz vardır. Aziz Konstantinos'un hayatına dair olan kitapta, kilise pederleriyle müstakbel Slâv havari arasında ceryan eden gayet ilginç bir konuşmadan bahsedilmektedir. Papazlar, Slâv misyonere kutsal kitapları Slâv dilinde yazdığı için ittiraz ettiklerinde, misyoner, papazların yalnız üç dilin, yani: İbranice, Grekçe, ve Lâtincenin kullanılmasına musaade ettiklerini bildiği için, aziz Matyos'tan bir iktibasla cevap vermişti: "Tanrı tarafından gönderilen yağmur, yeryüzüne eşit olarak düşmüyor mu?" ve şu sözleri ilâve etti: "Ermeniler, Acemler, Avarlar, Koptlar, Hazarlar vs. gibi birçok uluslar kendi dilleriyle dua ederler".⁸

Hristiyan misyonerler, Türk kavimlerini Hristiyanlaşturmağa çalışırken, Türk dilini kullandıklarını biliyoruz. Bunun klâsik bir örneği XIII. yüzyılda Kumanlar için yazılmış olan Hristiyan dua ve ilâhiler koleksiyonu *Codex Cumanicus*'dır. Hazar ülkesinde Türk-Hazar dili Hristiyanların ibadet dili olarak kullanıldığı gibi, mozaist âyinlerde de kullanıldığını istintaç edebiliriz. Karay terminolojisinde diğer dinlere ait birçok terimin yer almış olmasının yegâne izah şekli şudur: Hazarların dili bir olduğundan, Hazar ülkesinde mevcut dinlerin aynı veya eş anlamda terimleri birbirlerinden iktibas etmeleri çok kolay olmuştur. Böylece, Hazarların dinî müsamaha ve ibadet dilinin Hazarca oluşu, Karay dilinde çeşitli dinî unsurlar halinde kültürel izler bırakmıştır.

Başka bir benzetme. Kendilerine öz bir dil konuşan Hazarlar (Türk-Hazar dili) İbranî alfabesini kullanıyorlardı. Arap âlimi

* Fr. Dvornik, "Les Légendes de Constantin, XVI.

An-Nadim (X. yüzyıl), Türk kavimleri arasında yalnız üç grupun kendilerine öz alfabeleri olduğunu yazmakta ve saydığı gruplar arasında Hazarları zikretmektedir.⁹ Kültür bakımından önemli olan bu tafsîlât da, dinin tesiri bariz bir şekilde kendisini gösterir. Aynı şekilde, İslâm dini İranlılara ve Türklere Arap alfabesini kabul etmeleri için tesir etmiştir. Polonya Karayları da dualarında Türk-Karay dilini kullandıkları halde, diğer taraftan Ahd-i Atik'in tesiri altında İbrânî alfabesini kullanıyorlar.

Daha teferruatlı bir araştırma bir çok müşterek Hazar-Karay âdetlerini meydana çıkarır.

Bu yazımızda, Hazar kültürünün asıl anlamı, teksif edilmiş çeşitli kültürel tesirlerin bir neticesi olduğunu ve Türk Kuman etnik karakterlerinden dolayı Hazarların varisleri ve hattâ torunları olarak beliren ve Ahd-i Atik'e itikad eden Karaylar arasında, Hazar Kültür muhitinin devamını müzakere ettik.

Yalnız bu şekilde Hazarların 'jüdaizasyonu'? izah edilebilir. Bu yanlış kullanılan tâbir, "Hazar halkının bir kısmı tarafından Ahd-i Atik'in Karai dini şeklinde kabul edilmesi" şeklinde tefsiri gerekmektedir. Hazar ülkesinin içinde geliştiği ve inkişaf ettiği özel şartlar, hüküm süren müsamaha havası içinde, Tevrati unsurların eski Türk kültürüne nüfuz etmesini mümkün kılmıştır.

Karaylar hakikaten Hazar kültürünün halefleri denilmeyi hak ederler.

⁹ G. Fluegel, "Ueber Muhammed bin İshâk's Fihrist al-'ulûm," Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 13, 1859, s. 556. Daha bk. A. Zajaczkowski, *Le studio nad zagadnieniem chazarskim*, Krakow 1947, s. 59 ve Dunlop, *The History of the Khazars*, s. 119.

Tebliğler:

EGE (İZMİR) ALT PALEOLİTİĞİNE AİT İLK NOT

Ord. Prof. Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU

Ege'de İzmir körfezi dolaylarında Çarpank Koyu'nun (körfez) doğu kıyısında takriben (Resim 1) 150 metre rakımlı bir düzlükte Temmuz 1963 tarihinde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji kürsüsü öğrencilerinden Yüksel Emekli bir gezinti esnasında satıhta bulduğu bir elbaltasını bana getirdi. Bu Paleolitik belgenin önemini kendisine bildirdim ve bilime hizmetinden dolayı da tebrik ettim. Teşhisime göre Chéleuo-Acheuléen bir "Limande" tipinde olan çakmak taşından elbaltası "biface", yüz binlerce yıllar açıkta kalmış, dış etkilere maruz olmuş bir durumdadır. (patin ve kalker enkürstayonlar âleti kaplamıştır). Uzunluğu 21.6, genişliği 9.8 ve kalınlığı 4 santimetredir (Resim 2, 3, 4, 5). Bu el baltasının vurma yüzü (plan de frappe), kenarlardaki kaba rötuşlar ve zikzak çizgi, her iki yüzündeki yontma satıhları çok aşikâr görülmektedir. Bu elbaltasının önemi bugünkü bilgilerimize göre Anadolu'nun Ege kıyılarında dördüncü zamana ait olarak meydana çıkarılan ilk alt paleolitik endüstri belgesini teşkil etmesidir.

Bir açık hava atölyesinin (station plein air) varlığı çok muhtemel bu sahada yapılacak araştırmalarla daha zengin malzemenin bulunacağını kuvvetle ümid ediyorum.

Ege kıyılarımızda Prehistorya ve dördüncü zaman tarihi ile ilgili bu önemli ilk Paleolitik keşif üzerinde daha etraflı durmak üzere bu notu yayınlamış bulunuyoruz.

Communications:

NOTE PRÉLIMINAIRE SUR LE PALÉOLITHIQUE
INFÉRIEUR DE LA RÉGION ÉGÉENNE (İZMİR).

par

le Prof. Ord. Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU

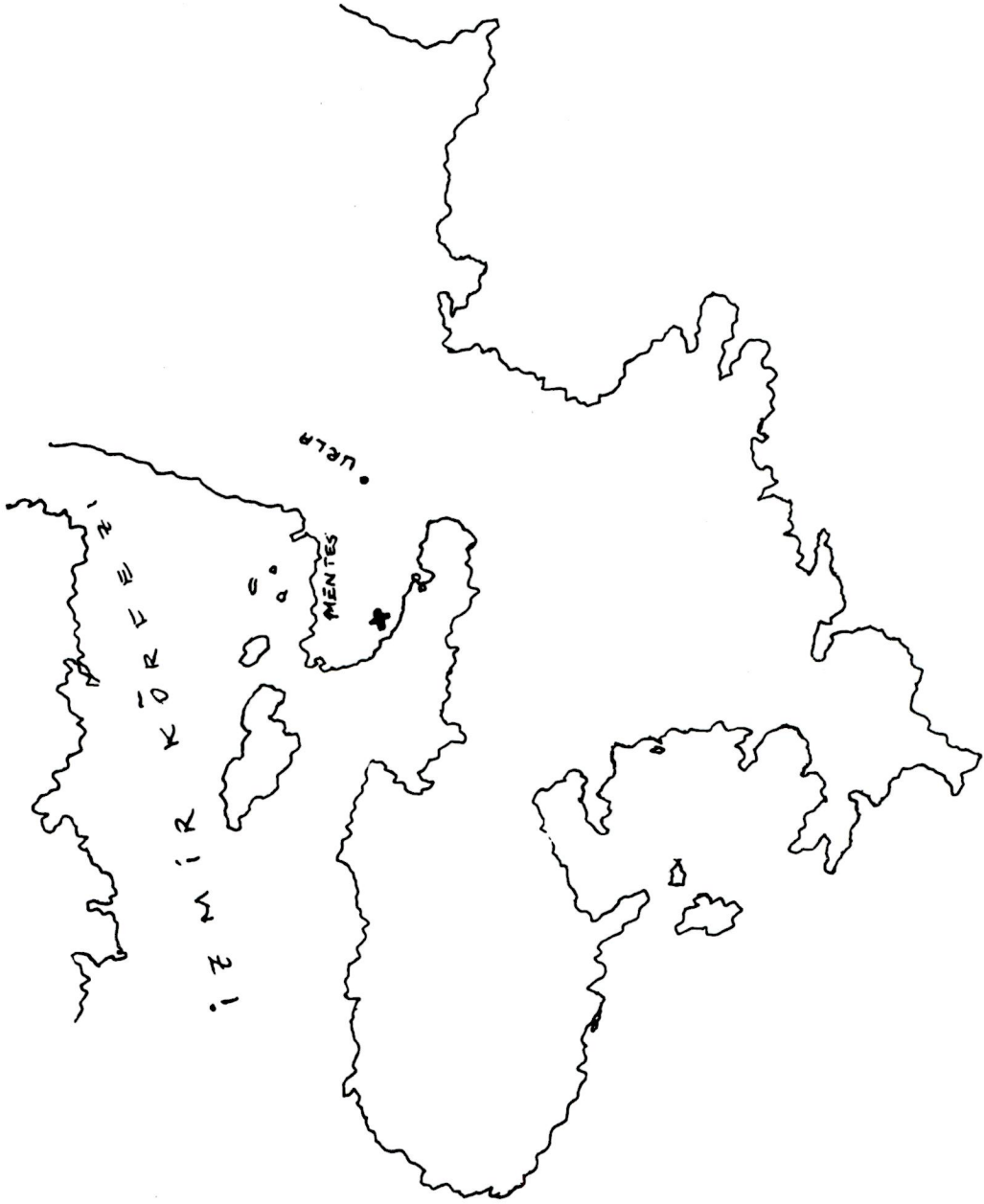
Yüksel Emekli, étudiant d'Anthropologie à la Faculté de Langues, d'Histoire et de Géographie (Ankara), m'a remis un outil biface "coup de poing" (Fig. 1) qu'il avait trouvé, lors d'une excursion, à la surface du sol, sur un terrain plat, situé à environ 150 m. d'altitude, au littoral oriental de la baie de Çarpank, près le golfe d'İzmir.

J'ai attiré l'attention dudit étudiant sur l'importance de cette trouvaille relevant du Paléolithique et l'ai félicité pour le service qu'il a rendu ainsi à la science.

Il s'agit, à mon avis, d'un biface en silex du type "limande" chelléo-acheuléen, exposé aux intempéries durant des millénaires, (la surface en est recouverte de patine et d'incrustations calcaires). Il a 21,6 cm. de longueur, 9,8 cm. de largeur et 4 cm. d'épaisseur (Fig. 2, 3, 4, 5). Le plan de frappe, de grossières retouches sur les bords et des lignes en zigzag, ainsi que les plans de taille sur les deux surfaces y sont très clairement visibles.

L'importance de ce "coup de poing" consiste en ceci qu'il constitue, d'après nos connaissances actuelles, le premier document de l'industrie paléolithique inférieure de l'ère quaternaire que le littoral de la Mer Egée ait fourni jusqu'à ce jour. Je crois que des recherches sur ce terrain- qui semble avoir abrité une station paléolithique de plein (open) air- donneraient très probablement un plus riche matériel.

La présente note préliminaire sera suivie d'une étude plus approfondie sur cette importante trouvaille concernant la Préhistoire, ainsi que l'histoire de l'ère quaternaire dans la région égéenne.

Res. 1 — Paleolitik el baltasının Yüksel Emekli tarafından bulunduğu yer X işaretiyle gösterilmiştir.

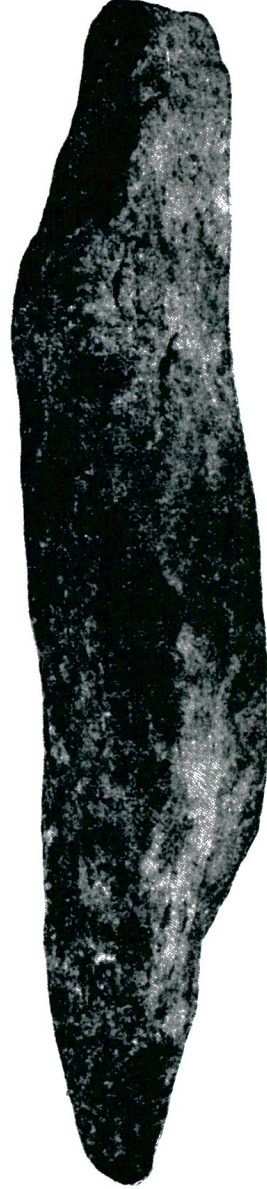
Res. 2 — El baltasının ön yüzü

Res. 3 — El baltasının arka yüzü

Res. 4 — El baltasının sol kenarı

Res. 5 — El baltasının sağ kenarı

EDİRNE'NİN LALAPAŞA - BÜYÜNLÜ DOLMENLERİ HAKKINDA İLK NOT

Ord. Prof. Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU

Türk Tarih Kurumu'nun Edirne'nin 600. Fetih yıldönümünü kutlamak için Edirne'de 9-11 eylül 1963 tarihleri arasında tertiplediği seminerden faydalanarak 10 eylül 1963 günü Edirne valisi Sayın Bay Sadri Sarptır'ın nazik yardımlarıyla Millî Eğitim müdür muavinliğinden emekli sayın Bay Ruhî Esin'le birlikte ve Ruhî Esin'in 1960'da bana haber verdiği dolmenlerin varlığı muhtemel olan Lalapaşa bölgesinde istikşafta bulunduk.

Lalapaşa ilçesinin Büyünlü köyünün kuzeyinde köye 300 metre mesafede köylülerce "Kapaklı Kaya" ve "Peri kızı evi" adı verilen tipik dolmenleri gördük. İlk tesbit ettiğimiz ve bir arada bulunan karaağaçlarla çevrili dört dolmenden (Resim 1, 2, 3, 4) başka bu grubun doğusunda bağlar içinde, üzerine bağ bekçisi kulubesi kurulmuş bir dolmen (Resim 5) ve Lalapaşa'ya giden yol üzerinde Dikilitaş batısında 300 metre uzaklıkta sürülmüş tarla içinde bir dolmen (Resim 6) olmak üzere 6 dolmen tesbit ettik.

Bunlardan dörtlü kümedekilerden biri tamamen, biri de kısmen tahrip edilmiş bulunmaktadır. Bütün bu dolmenler yekpare kaba taş bloklardan inşa edilmişlerdir. Yönleri kuzey - batıya doğrudur. Hepsinin resim 1'de görüldüğü üzere güneye bakan yekpare taş blok duvarının zemine yakın kısmında tipik bir menfezi (lomboz-dalle-hublot) vardır. Dörtlü kümedeki dolmenler takriben 12 metre çapında çember biçim bir tümsekcik üzerinde durmaktadırlar.

Bizim bulduğumuz bu dolmenlerden başka Bay Ruhî Esin'in ifadesine göre Hanlıyenice-Donköy, Tatarlar-Süleyman Danişment arası ile Hacıdanişment mer'ası ve Hanlıyenice köyü öğretmeni Hüseyin Gencan'ın bize gördüğünü söylediği Süleyman Danişment-Çeşmeköy arasındaki bir sıra takip eden dolmenler (örtülü veya örtük yol = Allée couverte?) bulunduğu anlaşıyor. Yine Bay Ruhî Esin'in ifade ettiğine göre Tatarlarla Keremedenler arasında da dolmen ve dikilitaşlar (menhirler?) bulunması muhtemeldir.

Fransa'da "brezoneg" ya da "breton" lehçesinde tabla taş "dol= tabla, men=taş" anlamına gelen ve terimleşen bu ad Mısır'daki Piramidlere ulaşan Anıt-kabir (mausolée) lerin prototipini teşkil eden ulu taş (megalit) mezar yapılarına verilmiştir. J. Déchelette, dolmenlere Orta Avrupa, Güney Almanya, Bohemya ve Macaristan'la Yunanistan'da raslanmamasına rağmen, bunların pek çok sayıda (60 kadar) kalıntılarının Bulgaristan'da Edirne'nin kuzeyindeki bölgede tesbit edildiğini Skorfil kardeşlerin 1888'deki yayınlarına atfen zikretmektedir. (J. Déchelette, Manuel d'Archéologie Préhistorique Celtique et Gallo-Romaine. "Les monuments de la Bulgarie 1e vol. 1. Partie : La Thrace. Sofia 1888. p. 285. Bontscheff, dolmen in Südlichen Bulgarien, 1896", in J. Déchelette. s. 415.)

Neolitik çağdan madenler çağının başlangıçlarına kadar tarihlendirilen dolmenlere uzak doğuda Japonya'da, Asya'da Hindistan'da, Kafkasya, Kırım, Suriye, Balkanlar, İtalya, Fransa, Portekiz, İskandinavya, Danimarka, İngiltere, İrlanda, Kuzey Afrika'da raslanmıştır.

Kaynağı hâlâ tartışma konusu olmakla beraber Asya'dan batı Avrupa'ya doğru yayıldığı anlaşılmaktadır. (Jacques de Morgan, (Humanité Préhistorique. p. 252-256 Paris 1924.-Gordon Childe-The down of European civilization, Megalith Builders. p. 208-224. London 1947). Kanaatimize göre Edirne'deki Lalapaşa-Büyünlü dolmenleri Trakya'daki tümölüslerden önce bir tarihe aittirler. Ancak kesin sonuç Trakya dolmenlerinde yapılacak sondaj-kazılarla alınacaktır.

NOTE PRÉLIMINAIRE SUR LES DOLMEN DE LALAPAŞA - BÜYÜNLÜ À EDİRNE

par le Prof. Ord. Dr. ŞEVKET AZİZ KANSU

Profitant d'un voyage fait à Edirne pour participer au séminaire organisé par la Société d'Histoire Turque, du 9 au 11 Septembre 1963, à l'occasion du 600e anniversaire de la conquête de cette ville, nous avons accompli, le 10 Septembre, avec l'aide aimable de Monsieur le Gouverneur Sadri Sarptır et en compagnie de Monsieur Ruhî Esin, sous-directeur en retraite de l'Education Nationale, une reconnaissance dans la région de Lalapaşa, où Monsieur Ruhî Esin nous avait signalé en 1960 l'existence probable des dolmen.

A 300 m. au Nord du village Büyünlü (sous-préfecture Lalapaşa), se trouvent en effet des dolmen typiques que les villageois appellent "kapaklı kaya" (roc dallé) ou "Peri kızı evi" (maison de fée). Nous y avons constaté un groupe de quatre, entouré de frênes (fig. 1, 2, 3, 4), plus un dans les vignes à l'est dudit groupe (on a bâti sur ce dernier une cabane de veilleur des vignes) (fig. 5) et un autre sur la route menant à Lalapaşa, dans un champ labouré, à 300 m. à l'Ouest du lieu dit Dikilitaş.- donc en tout six dolmen.

Dans le groupe de quatre, un dolmen est entièrement et un autre partiellement détruit.

Tous sont faits de grossiers blocs. Leur direction indique le Nord-Ouest. Ainsi que nous le voyons sur la figure 1, tous portent sur le bloc tourné vers le Sud, près du sol, un trou en forme ovale (dalle-hublot) typique.

Le groupe des dolmen repose sur une petite éminence circulaire.

A part ces dolmen, il en existe encore, au dire de Monsieur Ruhî Esin, aux lieux situés entre Hanlıyenice et Donköy, entre Tatarlar et Süleyman Danişment, ainsi que sur la prairie de Hacıdanişment. Monsieur Hüseyin Gencan, instituteur au village de Hanlıyenice nous déclare avoir vu des dolmen formant série (allée couverte?) entre Danişment et Çeşmeköy. Il est en outre probable, d'après les renseignements donnés par Monsieur Ruhî Esin, qu'il existe encore des dolmen et des menhir (?) entre Tatarlar et Keremedenler.

Se référant aux travaux des frères Skorfil, publiés en 1888, J. Déchelette souligne le fait suivant: Quoique l'on n'ait pas vu de dolmen en Europe centrale, en Allemagne méridionale, en Bohême, en Hongrie, ni en Grèce, on trouve une très grande quantité de restes (environ 60) en Bulgarie, au Nord d'Edirne. (J. Déchelette, *Manuel d'Archéologie Préhistorique Celtique et Gallo-Romaine* : "Les Monuments de la Bulgarie 1er Vol. 1ère Partie: La Thrace, Sofia 1888, p. 285. Bontschef, *Dolmen in Südlichen Bulgarien*, 1896", in: Déchelette, p. 415).

Nous pensons que les dolmen de Lalapaşa-Büyünlü sont de date plus ancienne que les tumuli de Thrace. C'est toutefois à la suite de fouilles-sondages à faire sur ceux-ci qu'une conclusion définitive peut être tirée à ce sujet.

Res. 1 — Edirne - Lalapaşa Büyünlü dörtlü Küme Dolmenleri. Zemine yakın ve Güneye bakan oval menhez çok güzel görülmektedir.

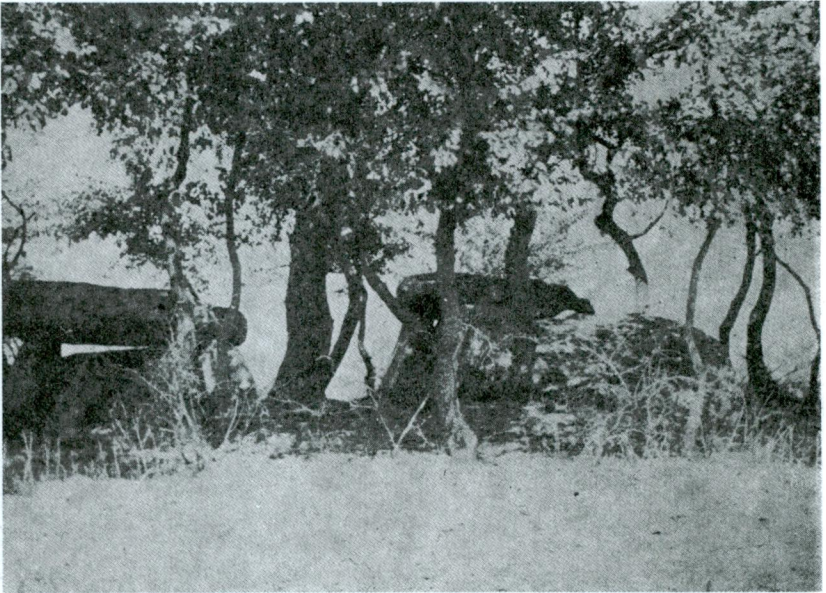
Foto Ş. A. Kansu

Res. 2 — Büyünlü dörtlü Küme Dolmenlerinden (Kuzey-Güney) görünüş.

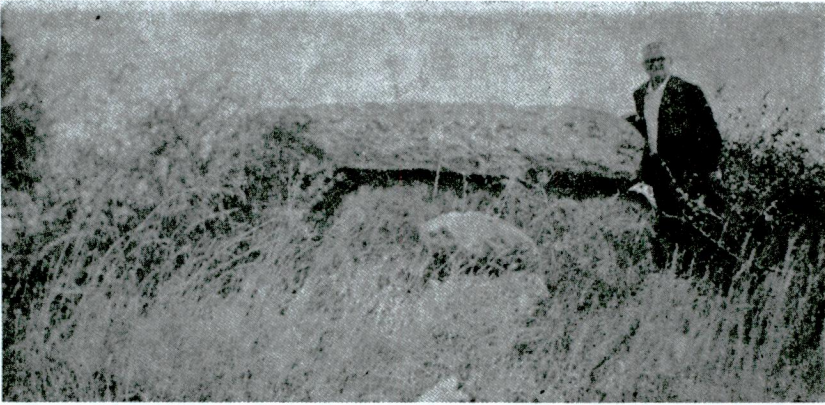
Res. 3 — Büyünlü dörtlü Küme Dolmenlerinden. (Resimdeki B. Ruhi Esinedir.)

Res. 4 — Büyünlü dörtlü Kümede Dolmenlerin başka bir görünüşü.

Res. 5 — Büyünlü - Bağlar içindeki üzerine bağ bekçisi kulubesi yapılmış Dolmen.

Res. 6 — Büyünlüden Lalapaşa'ya giden yol üzerinde Dikilitaş mevkiinde tarla içindeki Dolmen. Dolmenin bulunduğu tarla sürülmekte, fakat Dolmenin etrafında yetişen çalılıklar muhafaza olunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

E. AKURGAL, *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. XI + 350 s., 265 res., 28 fig., 12 renkli levha, bir kapak haritası. 4°. Walter de Gruyter u. Co. Berlin 1961.

Anadolu'nun İlkçağ sanatı, taşıdığı bütün öneme rağmen, daha henüz toplu olarak ele alınmış değildir. Vaki Fransız arkeologlarından G. Perrot ve arkeolog mimarlarından Ch. Chipiez müştereken hazırlamış oldukları İlkçağ sanatı tarihinin (*Histoire de l'Art dans l'Antiquité*, 10 cilt) 4. cildinin (1887) bazı fasıllarını ve 5. cildinin (1890) tamamını Anadolu'ya tahsis etmişlerdi. Fakat o zamandanberi bir hayli kazı ve araştırma yapıldığı ve yeni birçok malzeme elde edildiği halde bir sentez meydana getirmek, böylece Anadolu sanatının antik çağın sanat ve kültüründe işgal ettiği yeri tesbit etmek için ciddi hiçbir teşebbüs yapılmamıştı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde arkeoloji kürsüsünün başında bulunan Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal Yakınoğlu ve arkayık Yunan sanatları alanındaki geniş bilgisine ve idare etmiş olduğu Eski-İzmir (Bayraklı), Sinope (Sinop), Phokaia (Foça), Kyme (Değirmendere), Kyzikos (Belkıs), Daskylion (Ergili) ve Pitane (Çandarlı) kazılarında elde ettiği ve malzemeye sonuçlara dayanarak Doğu Yunan sanatının Yunan kültür dünyası içinde aldığı yeri, fakat aynı zamanda orijinallliğini ve yaratıcı kudretini açığa vurmak için Perrot-Chipiez'den 70 sene sonra Anadolu sanatını M. ö. 1200 ile 300 yılları arasında ele alan büyük eserini vücade getirmiştir. Müellif bu eserinde en çok arkayık devir üzerinde durmakla beraber, yalnız batı ve güney-batıda merkezlenen Aiolia-İonia değil, fakat bunlarla münasebetlerde bulunmuş olan Phrygia, Lydia ve Karia sanatlarını da ele almış, hattâ Urartu ve geç Hitit sanatlarını da inceleme çerçevesi dışında bırakmamağa çalışmıştır. Bu suretle meydana gelmiş olan büyük sentezin kısımlarını birer birer gözden geçirelim:

Ege göçü (Troia'nın tahribi ve Hitit devletinin yıkılışı) (s. 1-4) — Bu fasılada müellif "Ege göçleri" nin Ege, Anadolu ve Yakınoğlu dünyası için taşıdığı önem üzerinde durmakta, bu kavimler kaynaşması ve hareketinde Trak'lar, bunlarla akraba diğer birtakım kavimler ve M. ö. 16. yüzyıldan beri Anadolu'nun batı ve güney-batı kıyılarına yerleşmiş ve belki de Hitit metinlerinde geçen Ahhiyava krallığını kurmuş olan Yunanlı'ların (Ahhay'lar yahut Aka'lar) büyük rolü olduğuna işaret etmektedir. E. A. a göre VI. Troia şehri büyük bir ihtimalle Yunanlı'larla yakın akraba Trak'lar tarafından kurulmuştur ve bu şehrin ulaşmış olduğu yüksek kültür seviyesi Mykenai kültürünün etkileri olmaksızın tasavvur edilemez. Müellife göre Aka'ların tahrip ettikleri "Priamos şehri", bazan ileri sürüldüğü gibi, VII a şehri olmayıp VI. şehirdir. VI. şehir ilkönce M. ö. 1275 senesine doğru şiddetli bir deprem geçirmiş, ondan sonra da 1240 yılına doğru Aka'ların eline geçerek tahrip edilmiştir. VII a tabakası ancak bir kuşak devam etmiştir; VII b de ise Mykenai etkilerinin önemli rol oynamaması Aka istilâsının daha önce vukubulduğuna

işaret etmektedir. Vakıa VII a ile VII b tabakaları arasında bir kesilme vardır ve asıl büyük kültür değişikliği VII b de "Buckelkeramik" lerin ortaya çıkması ile kendini göstermektedir ki bu keramikleri o devirde Avrupa'dan Anadolu'ya geçen Trak'lara ve bunlarla akraba kavimlere (meselâ Muşki'ler, Phryg'ler) izafe etmek gerekir. Ancak M. ö. 9.-8. yüzyıllarda kuzey-batı ve batı Anadolu'yu tehdid eden İon'ların yayılması yüzünden bu Trak kavimlerinden bazıları Orta Anadolu'ya göçmek zorunda kalmışlar ve Kızılırmak kavsi içinde Phryg devletini kiral Midas'ın idaresinde kurmuşlardır ki bu devletin Asurlu'larla yaptığı harbler hakkında 9. ve 8. yüzyıl Asur yıllıkları bilgi vermektedirler. Yalnız E. A. ın Trak kavimleri gruna soktuğu ve hattâ Phryg'lerle aynı kavim olarak kabul ettiği Muşki'ler meselesi bana pek o kadar basit görünmüyor. Çünkü bazı bilginler bunları yerli bir Anadolu kavmi olarak kabul etmektedirler (meselâ K. Bittel, *Grundzüge der Vor-und Frühgeschichte Kleinasiens*, 2. tabı, s. 75).

Karanlık devir (s. 5-7) — M. ö. 1200 yılı göçleri Anadolu için o kadar yıkıcı olmuştur ki 1200 ile 750 yılları arasındaki devir, yapılan çeşitli tabaka kazılarına rağmen, halen karanlıklar içindedir. 2. binyıl kaynaklarında adları geçen Lykialı'lar ve Kariyalı'lar, arkeolojik eserleri bakımından, bizler için ancak 700 yılına doğru bir kavram olmağa başlamaktadırlar. Trak'lar hakkında ise yalnız Troia VII b 2 tabakasında bulunmuş olan eserler bazı ipuçları vermektedir. Phryg'lerin kültür eserleri de keza 750 yılına doğru ortaya çıkmağa başlamaktadır. Lydia-lıların eskiliği hakkında esaslı bir fikrimiz yoktur. Homeros bu bölgenin sakinleri olarak sadece Maion'ları bilmektedir. Binaenaleyh Anadolu'da 1200 ile 750 yılları arasındaki kültür kalıntıları hiçbir iz bırakmadan ortadan kalkmıştır. E. A. ın 1955 de yayınlanmış olan "*Phrygische Kunst*" adlı kitabında ortaya atılmış olan bu orijinal tez bugüne kadar çeşitli yerlerde, meselâ Hitit'lerin başkenti Hattuşa-Boğazköy'de yapılan tabaka araştırmaları sonuçlarına uymamaktadır; çünkü orada Phryg kültür tabakaları Hitit kültürünün sonuna işaret eden kalın kül tabakalarının üzerinde yer almakta, müellifin bir Phryg kavmi olarak kabullendiği Muşki'ler Tiglatpileser zamanında (M. ö. 1112-1074) Asur hudutlarında görünmektedir. Fakat E. A. buna rağmen Phryg sanatının 8. yüzyıldan daha eski olmadığı ve Orta Anadolu Hitit sanatı ile ilgili bulunmadığı noktası üzerinde ısrar etmekte, hattâ Orta Anadolu'da 1200 ile 750 yılları arasında yalnız Phryg'lerin değil, fakat başka hiçbir kavmin kültür eserlerine rastlanmadığını söylemektedir. Bu devirde bu bölgelerde şehirler ortadan kalkmıştı; Anadolu'nun eski halkı güney-doğuya göç etmiş ve oralarda birtakım merkezlerde (meselâ Cerablus, Malatya, Maraş, Zincirli) Hitit kültürünü devam ettirmiştir. Orta Anadolu'da ise sadece göçebe kavimlerin yaşamış olduğu kabul olunabilir. Bu tez ne dereceye kadar doğrudur, bu hususta zannederim önümüzdeki Eylül ayında Paris'te toplanacak olan VIII. Uluslararası Klâsik Arkeoloji Kongresinde daha kesin bir sonuca varmak mümkün olacaktır. Bahusus ki kongrenin "Anadolu seksiyonu" başlıca tartışma konusu olarak Phryg problemini kabul etmiştir.

Anadolu'da erken Yunan devri (M. ö. 1050-700) (s. 8-20) — Aiolia ve İonia adını taşıyan Anadolu'nun batı bölgelerindeki kültür ve sanat hakkında bilgi veren bu fasıl, E. A. ın İngiliz arkeologları (bilhassa J. Çook) ile müştereken yaptığı Bayraklı (Eski-İzmir) kazılarında elde edilen sonuçlara dayandığından, özel bir önem taşımaktadır. Çünkü bu çok enteresan kazılar J. Cook'un *Journal of Hellenic Studies*

1949-1952 de çıkan kısa raporları ve E. Akurgal'ın *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi'nde* (1950) yayınlanan bir makalesi hariç, son zamanlara kadar neşrolunmamıştı. İngilizler kendi hisselerine düşen kısımları etraflı bir surette "*Annals of the British School at Athens*, 1958/59, s. 1 v. dd." bilim dünyasına sunmuş olmakla beraber. E. A. bu hususta henüz bir faaliyet göstermemiştir.

Bir zamanlar İzmir körfezinde bir yarımada olduğu anlaşılan Bayraklı höyüğünde oturma yerleri katlar halinde araştırılmış, bu suretle erken Yunan kültür kalıntılarını emin bir surette incelemek, sınıflandırmak ve tarihlemek mümkün olmuştur. En eski kültür katlarında proto-geometrik keramiklere bol miktarda rastlanması İzmir'de Yunan kolonisinin bugüne kadar zannedildiğinden daha eski olduğunu ve M. ö. 11. yüzyıla dayandığını ispat etmiştir. Müellife göre Eusebios tarafından komşu Myrina şehrinin kuruluş tarihi olarak bildirilen 1046 yılı İzmir için de muteberdir; çünkü her iki şehir birbirine çok yakındır ve her ikisi de Yunanlı olmayan bir ad taşımaktadır. Demek ki Yunanlı'lardan önce mevcut olan bu şehirlere az sayıda giren Yunanlı'lar, 11. yüzyıldan itibaren buralarını daha geniş ölçüde iskân etmişler, yani bu iki şehri bir koloni haline getirmişlerdir. Proto-geometrik kat ile onun altındaki daha eski katlar arasındaki bariz farklar da (en çok keramiklerde) bu olaya işaret etseler gerektir.

Proto-geometrik katta keramiklerden başka oval bir kerpiç ev bulunmuştur ki M. ö. 900 senelerine tarihlenen bu ev halen bilinen en eski Yunan evidir. Plânı, inşa tarzı ve çatısı hakkında fig. 1 bir fikir vermektedir. — 9. yüzyıla tarihlenen erken geometrik katta bazı evler vardır ki bunlar tek, fakat geniş ve bir mekândan meydana gelmekte ve oldukça düzenli dörtgen bir plâna sahip bulunmaktadır. Bu evlerin bir yangın sonunda harap olduğuna dair bazı deliller elde edilmiştir. Enteresan olan husus bu iskân yerinin, alt kısımları taştan bir surla çevrilmiş olmasıdır ki M. ö. 9. yüzyıla tarihlenen bu sur, müellifin işaret ettiği gibi, halen bilinen en eski Yunan surudur. Müellife göre bu kasaba bir askerî istilâ sonunda yanmış ve harap olmuştur. Bu olay belki Herodot'un (I, 150) anlattığı bir olay, yani Kolophonlu'ların İzmir'e karşı yaptığı bir taarruzla ilgilidir.

Bu tahripten sonra, 8. yüzyıl ortalarına doğru, eski evlerin bir kısmı tâmir edilerek tekrar iskân edilmiştir. Bir kısmı ise tamamiyle ortadan kaldırılmış ve onların enkazı üzerinde yeni evler yapılmıştır. İki tali tabakaya ayrılan bu geometrik katta (770-670) dikdörtgen evlerin yanında oval ve apsid'li (mihraplı) evler de vardır; bunlardan bazıları oldukça büyük olmakla beraber, tek odalıdır. Bu evlerin yanında kısmen toprağa gömülü yuvarlak yapılar da bulunmuştur ki bunları Odysseia'da "tholos" adını taşıyan zahire ambarları olarak kabul edebiliriz. Bu katın ikinci devresinde çok sayıda bulunmuş olan keramikler Rodos, Kyklad'lar ve Sisam'da bulunmuş doğu Yunan keramikleri ile beraber gitmekte, bu devirde İzmir'in keramik alanında bir varlık göstermeğe başladığını açığa vurmaktadır. Müellif zengin keramik malzemesi arasında yedi telli bir rûbap tasvirini kapsayan bir vazo parçası üzerinde durmakta, bu rûbabın Yunanistan'daki tasvirler ile büyük bir yakınlık gösterdiğini kabullenerek yedi telli rûbabın, Lydia etkilerine rağmen, bir Yunan icadı olduğu fikrinde bulunmaktadır.

Anadolu'nun kültür ve sanat bakımından en önemli devirlerinden biri olan Homeros devri dünyası hakkında 670 yılına doğru sona eren Eski İzmir'in geometrik katı esaslı bilgi veren biricik Anadolu harabesidir; çünkü Miletos'ta olsun, Ephe-

sos'ta olsun bu devir katları su altında olduklarından bize açık bir fikir verebilecek durumda değildirler. Yalnız Sisam adasında Alman kazılarında bulunan yapılar ve tapınak kalıntıları (Hekatompedon I ve II) bir istisna teşkil ederler.

Eski İzmir, M. ö. 8. yüzyılda Yunanistan kültürünün etkisi altında bulunmakla beraber, edebiyat alanında büyük bir varlık göstermiş ve yiğitlik destanlarını ortaya koymuştur. Homeros adında bir şaire izafe olunan İlias 8. yüzyılın son yarısında, Aka ve doğu destanlarının etkisi altında, vücut bulmuştur. Müellifin Homeros devrindeki kültürel ve sosyal hayat hakkında yazdığı satırlar (s. 17 v. dd.) ciddi dikkat çekicidir. Bu kısımda şehirlerin nerelerde kurulduğu, bunların nasıl bir gelişme geçirdiği, şehirlerde aristokrasi ve feodal hayatın ne suretle teşekkül ettiği toplu, fakat canlı bir surette anlatılmakta ve arkeolojik belgelerin tarih için ne kadar önemli olabileceği hakkında güzel bir fikir vermektedir. E. A. bundan başka başlangıçta Anadolu kıyılarının düzenli bir şekilde kuzeyde Aiol'ler, güneyde ise İon'lar tarafından iskân edilmemiş olduğu noktası üzerinde durmakta, ilk zamanlar kabilelerin bu bölgelerde karışık olarak oturduğunu, ancak sonraları bunların Aiol ve İon olmak üzere iki gruba ayrıldığını, kültür hayatının ise zamanla güneye kaydığını, yani daha elverişli coğrafi mevkie sahip İonia'da merkezlendiğini açığa vurmaktadır.

Anadolu'da doğu sanat merkezleri (s. 21-22) — Yunanlı'lar 8. yüzyıl ortalarında kıyılarda kurdukları koloniler sayesinde Akdeniz ticaretini ellerine geçirince doğu dünyası ile temasa geçmişler ve bu dünyanın feyizli etkilerinde kalmakta gecikmemişlerdir. Bu etkiler müellife göre iki Anadolu kavmi, yani Urartulu'lar ve Geç Hitit'ler yoluyla Yunanlı'lara ulaşmıştır. Yunanlı'lar Kuzey Suriye'nin doğuya açılan bir kapısı olan El Mina'ya ayak basmak suretile doğu sanat eserleri ile temasa gelmişler ve bunları geniş ölçüde ülkelerine sokmuşlar, kara ticaretini ise Geç Hitit'ler ve Urartulu'lara bırakmışlardır. Bu durum Asur'un üstünlüğü tekrar elde ettiği 8. yüzyıl sonlarına kadar sürmüş, fakat o esnada birçok doğu sanat elemanları Yunan sanatına nüfuz ederek "şarkkâri" üslûp dediğimiz sanat üslûbunun meydana gelmesinde âmil olmuştur. Müellif Hitit ve geç Hitit sanatına dair çeşitli eserler yayınlamış olduğundan (*Späthethitische Bildkunst*, 1949. *Die Kunst der Hethiter*, 1961) bu kitabında ayrıca geç Hitit sanatı üzerinde durmamakta, fakat Urartu sanatını etraflı bir surette ele almaktadır.

Urartu sanatı (s. 23-69) — "*Anatolia*" dergisinde neşrettiği bir etüd ile (*Anatolia* IV, 1959, s. 77 v. dd.) Urartu sanatında da ihtisası olduğunu göstermiş olan E. A. M. ö. 900 ile 600 yılları arasında yaşamış olan Urartu krallığı hakkında genel bilgiler vermekte, Van kayalığı ve Toprakkale'de yapılan kazı ve araştırmaları kısaca zikretmektedir. Yalnız hemen şunu söyleyelim ki heybetli Van sitadeli ve içindeki tesislerin hiç olmazsa birkaç güzel fotoğraf ve plânlarını görmek isterdik. Halbuki Van'a ait sadece çivi yazılı bir kitabe dercolummakla yetinilmiştir. Bundan başka bu fasılda Tahsin Özgüç'ün Erzincan yöresinde Altıntepe'de, Afif Erzen ve arkadaşlarının Van yakınında Toprakkale ve Çavuştepe'de yaptıkları kazıları nazarı itibare almak mümkün olamadığından bu fasıl, hiç olmazsa ilk kısımlarında ve bilhassa mimarlık alanında, eskimiş ve noksan bir manzara göstermektedir.

Müellif, en çok Ruslar'ın Erivan yöresinde Karmir-Blur'da yaptıkları kazılarda bulunmuş olan kabartmalı iki miğfere dayanarak M.ö. 8. yüzyılda Urartu sanatının

kuvvetli bir Asur etkisi altında kaldığını söylemekte, fakat bu etkilere rağmen bu devirde orijinal bir Urartu üslubu bulunduğunu da ifade etmektedir ki bu üslup Sami çehrelerinden ayrılan bir çehreye sahip basık ve tıknaz insan figürlerinde, fakat bunlardan daha fazla aslan ve boğa figürlerinde kendini göstermektedir. E. A. haklı olarak hayvan heykelciklerinde Urartu sanatçılarının Asurlu'lardan daha çok başarı sağladıklarını yazmakta, bu hayvanların, Asur'dakilerin aksine olarak, aksiyon halinde gösterilmemesine karşılık bunların hatlarının ustaca çizilmiş ve vücut oranlarının iyi hesaplanmış olduğu noktası üzerinde durmakta, aslanların yelelerinde, alt dudaklarında ve ayaklarındaki halka halinde stilize edilmiş eğri hatlardan dolayı bu üslubu "halka üslubu" (Ringelstil) olarak vasıflandırmaktadır.

7. yüzyıl Urartu üslubu ise, 8. yüzyıl üslubuna nazaran, daha zenginleşmiş ve gelişmiştir. Bu devrede "halka üslubu" yaşamakta devam etmekte, fakat bunun yanında kabarık satırlar ve şekillere karşı bir eğilim de kendini göstermektedir ki bu noktalara en çok aslan kabartmalarının bıyıklarında yahut pençelerinde rastlamak mümkün oluyor. Bu özelliğe dayanarak müellif bu üslubu "Buckelstil" olarak adlandırmaktadır.

Urartu sanatı için karakteristik olan plâstik süslü tunç kazanlar müellifi bilhassa ilgilendirmektedir (s. 35 v. dd.). İnsan şeklindeki kazan apliklerinde E. A. Toprakkale'de bulunan bazı parçaların özelliklerini tesbit ederek (yumurta şeklinde baş, dışarıya taşkın iri gözler, eğri burun, balık kılıcı şeklinde çizgilerle gösterilen saçlar) Gordion'da bulunan kazan apliklerini, hattâ Etruria'da Praeneste ve Vetulonia'da meydana çıkan protom'ları Urartu eseri olarak kabullenmektedir. Bununla beraber Etruria, Olympia ve Gordion'da bulunan bazı sakallı erkek aplikler Hitit-Aram sanatının kavvetli etkisi altındadır. Keza Yunanistan ve Etruria'da (meselâ Praeneste'deki Barberini mazarı kazanı) bulunmuş olan aslan ve grifon şeklindeki aplikler de, kazanların ayaklarındaki süsler gibi, Hitit-Aram sanat çevresine girmektedir; bununla beraber bunların Urartu devletinin güney bölgelerinde yaşayan sanatçılar tarafından yapılmış olması muhtemeldir. Geç Hitit sanatını çok iyi bilen E. A. ın yaptığı üslup tahlilleri ve mukayeseleri bu tezi kuvvetlendirmekte ise de Urartu bölgesinde bu şekilde protom'ların daha henüz bulunmamış olması bu hususta dikkatli davranılması gerektiğine işaret etmektedir.

Phrygia sanatı (s. 70-121) — 1955 yılında "*Phrygische Kunst*" adlı değerli bir eser yayınlamış olan E. A. bu fasılda kendisini tam ihtisas sahasında hissetmekte ve son senelerde Gordion'daki Amerikan kazılarında elde edilen sonuçlardan faydalanmak suretile her bakımdan ilgi çekici bir etüd vücade getirmiş bulunmaktadır. Müellif Phrygia tarihine dair elimizde bulunan az ve noksan bilgileri kısaca gözden geçirdikten sonra son senelerde kazılmış olan Gordion'daki en büyük yığma tepenin (yüksekliği 53 m yi bulmaktadır) içinde yatan şahsın kiral Midas olabileceği ihtimali üzerinde durmakta, ondan sonra Phrygia bölgesinde yapılan kazılar ve araştırmaları kısaca gözden geçirmektedir.

Phryg'lerin M. ö. 8. yüzyıldan daha öteye gitmeyen (bk. s. 5 v. dd.) kültür eserleri arasında keramikler önemli bir yer alır. Müellif bunları 1 - erken Phryg üslubu, 2 - intikal üslubu, 3 - olgun Phryg üslubu keramikleri olmak üzere üç büyük grup halinde incelemekte, Yunan keramikleri ile yaptığı karşılaştırmalarla birinci grubu M. ö. 775-730, ikinciyi 8. yüzyılın üçüncü çeyreğine, üçüncüyü ise

725-675 yıllarına tarihlenmektedir. Bu fasılda Phryg keramiklerinin Yunan keramikleri ile olan ilgisi üzerinde fazla durulduğu, buna karşılık doğu etkilerinin gereği gibi incelenmediği kanaatindeyiz. Çünkü Anadolu'da çeşitli devirlerde boyalı ve nakışlı keramikler (Tel Halaf ve Kapadokya keramikleri) meydana getirmiş bir yahut birkaç merkezin (bu merkez belki güney-doğuda idi) Phryg boyalı keramiklerinin meydana gelişinde ne dereceye kadar âmil olduğu meselesi üzerinde durulması gereken bir problem olsa gerektir. Bahusus ki Phryg'lerin geldikleri Trakya'da bu devirde boyalı keramikler bulunmamakta, diğer taraftan bütün doğu Akdeniz havzasında boyalı keramiklere karşı bir eğilim göze çarpmaktadır (bk. K. Bittel, *adı geçen eser*, s. 82).

Heykeltraşlık alanında kaya kabartmaları ön safta gelir. Müellif çeşitli gezilebilecek bunları yakından incelemek fırsatını bulmuş olduğundan bu kabartmaları tam salâhiyetle el almakta, kaya anıtlarının bir kısmının mezar (meselâ Aslantaş), bir kısmının ise kült anıtları (meselâ Aslankaya) olduğunu tebarüz ettirdikten sonra kabartmalardaki Anadolu-Hitit unsurlarını Yunan unsurlarından ayırtetmeğe çalışmakta, en çok Yunan etkilerini göz önünde bulundurmak suretile bunları tarihlenmektedir. Kırık aslanlı mezar hakkında, müellif tarafından yaptırılmış olan alçı kalıplar sayesinde, şimdiye kadar olduğundan daha esaslı bir fikir ediniyoruz: bu kabartmalarda bir Gorgo'yu öldüren karşı karşıya iki muharip tasvir edilmiştir (şekil 19); bunlar Yunan üslûbunda olup 6. yüzyılın ortalarına tarihlenmektedir.

Boğazköy hâfiri K. Bittel tarafından Boğazköy'de bulunmuş olan Kybele heykel grubu güzel fotoğraflarla takdim olunmakta (res. 55-59), bu eserin kuvvetli Yunan etkileri gösterdiği ve M. ö. 6. yüzyılın son yarısına ait olduğu tebarüz ettirildikten sonra bu dikkate değer eserle motif ve üslûp bakımından beraber giden iki Kybele kabartması da güzel resimlerle tanıtılmaktadır ki bunlardan bir tanesi Ankara'da, diğeri Gordion'da bulunmuş olup R. Temizer tarafından neşredilmiştir (*Anatolia IV*, 1959, s. 183 v. dd.). Müellif bu plâstik eserlere doğu Yunan eserlerinin örnek teşkil ettiğini kabul etmekle beraber bunlarda az yahut çok yerli Phryg hatları da bulunduğu noktası üzerinde durmaktadır. Başka Phryg plâstik eserleri arasında Gordion'da bulunan aslanlar ve büyük heykeltraşlık sanatı ile aynı zamanda ortaya çıktığı anlaşılan toprak kaplama levhaları yalnız bir kaç cümle ile zikrolunmaktadır. Bu sonuncular üzerinde biraz daha fazla durmak zannımıza göre faydalı olurdu.

Phryg'lerin maden ve bilhassa tunç işçiliğinde çok usta olduklarını Gordion tümülüsünde bulunan tunç kapkaçak (kazanlar, taslar, göbekli kâseler, süzgeçler, kepeçler ilâh.) ve fibula'lar (raptiye iğneleri), iğneler ve kemer tokaları ispat etmektedir. Müellife göre halka kulplu taslar ve yay şeklinde fibula'lar tipik yerli Phryg eserleridir. Gordion'da yalnız bir tümülüste çeşitli büyüklük ve biçimde 175 fibula ve 169 tunç kap bulunmuş olması bunların Gordion'da yapılmış olduklarına işaret etse gerektir. Phryg'lerin tahta işçiliğinde de usta olduklarını yine Gordion tümülüslerinde bulunan tahta mobilya parçaları, bilhassa masalar, iskemleler ve levhalar göstermektedir. Bu mobilyalar üzerindeki bezemeler kaya fasadları (meselâ Midas anıtı), yahut Gordion'da büyük "megaron" ların zemin mozayikleri ile dikkate değer benzerlikler göstermekte ve Phryg sanatının "büyüklük ve olgunluğuna" işaret etmektedir.

Phryg'lerin mimarlığı bahsinde (s. 105-106) Gordion'da bulunmuş olan şehir surları, anıtsal şehir kapısı ve surun içinde bir avluya açılan iki bina tarif edilmekte, bunların bir dehliz ve ortasında ocak bulunan dikdörtgen bir salondan ibaret "megaron" lar olduğu tebarüz ettirilmekte, duvar ve çatı konstrüksiyonu anlatılmaktadır. Yalnız müellifin Gordion megaron'larının üçgen alınlıklarına analogi olarak gösterdiği Urartu ülkesinde Muşasir mabedi fasadında bir alınlık değil, fakat kare plân üzerinde basık piramidal bir çatı tasvir edilmiştir (bk. A. Erzen, *Archäologischer Anzeiger* 1962, s. 403/04). Yalnız bu kısımda yeter derecede plân ve kesitler mevcut olmadığından müellifin derli toplu tariflerine rağmen açık bir fikir edinmek mümkün olmuyor. Çok arzu edilirdi ki "figürler" levhalarında birkaç plân ve bazı inşai özellikler ortaya konsun. Bundan başka Alişar, Boğazköy ve Midas şehrinde (Yazılıkaya) bulunan surlar ve yapıların zikredilmesi ve normal bir Phryg kasabası ile bir kiralık merkezi olan Gordion'daki yapılar arasındaki farkların ortaya konması faydalı olurdu kanaatindeyiz. Bu eserde tipik bir müstahkem şehir olan Midas şehrine ait birkaç resim görmeği de çok isterdik.

E. A. 1 kaya mimarlığı çok ilgilendirmektedir. Çünkü yukarıda söylediğimiz gibi bunlar üzerinde bizzat çalışmıştır. Müellife göre kaya anıtları en eski Phryg merkezlerinde, meselâ Kızılırmak kavsı içinde yahut Ankara ile Gordion arasındaki alanda yoktur. Afyon ile Eskişehir arasındaki anıtların ise M. ö. 6. yüzyıldan daha eski olmayışı Phryg'lerin kayaları işleme sanatını geç bir devirde, kültür merkezlerinin Midas şehri yöresine kaydığı bir zamanda, öğrenmiş ve tatbik etmiş olduklarını gösterir. Müellife göre Phryg'ler bu sanatı Lykia'dan almışlardır. Fakat Lykia'da halen bilinen kaya mezarlarından hiç birisinin 6. yüzyıldan daha öteye gitmemesi etkilerin kuzeyden güneye mi, yoksa aksi istikamette mi gelişmiş olduğu meselesini zannımıza göre açık bırakmaktadır.

Mezar ve kült anıtları olan kaya fasadları 1 - düz çatılı yapılar, 2 - semer-dam çatılı yapılar ve 3 - Yunan mimarlık unsurlarını kapsayan yapılar olmak üzere üç gruba ayrılmakta ve eserde her gruba ait karakteristik birkaç örnek güzel resimlerle izah olunmaktadır. Ayrıca başlı başına sanat eserleri olan kademeli sunaklara da temas edilmektedir.

Tümülüs mezarları bahsinde 1957 de açılmış olan Gordion'daki 53 m yüksekliğindeki en büyük yığma tepe üzerinde haklı olarak durulmaktadır. Amerikalı'lar tepeden yapılan sondajlarla mezarın yerini tesbit ettikten sonra tepenin dış şeklini bozmaksızın 70 m uzunluğunda bir tünel vasıtasile tepenin içine girmişler, yanları tahta duvarlar, üzeri ise semerdam şeklinde bir tahta çatı ile örtülü mezar odasını içindeki bütün adak eserleri ve mobilyası ile birlikte keşfetmişlerdir. Müellife göre mezarın içinde altın ve gümüş eserlerin bulunmaması Kimmer'lerin Phryg ülkesini istilası ile ilgilidir. Phryg tümülüsleri esas itibarile M. ö. 8. ve 7. yüzyıllara aittir. Bunlar, içerlerinde bir taş oda ve bir koridor ihtiva eden batı Anadolu tümülüslerinden ayrılmakta ve büyük bir ihtimale göre Balkan'lardaki tümülüslerin devamını teşkil etmektedir. —Son kısımda Phryg sanatının kronolojik bir tablosu dört esas safha halinde çizilmekte ve böylece bu tertip tanzim ve tasnif edici fasla son verilmektedir.

Lykia sanatı (s. 122-149) —"Lykia sanatı eski Anadolu sanatlarının en orijinallerinden biridir" diye söze başlayan müellif Lykialı'ların menşe' meselesine kısaca

temas etmekte, Lykia sanatı için elde bulunan malzemenin Phrygia'ninkinden daha az ve daha noksan olduğunu, bu malzemenin M. ö. 6. yüzyıldan daha yukarı çıkmadığını, şimdiye kadar Lykia'ya mahsus keramikler bulunmadığını söylemekte ve Lykia'nın kültür kalıntılarının esas itibarıyla mezar anıtları ve kabartmalarına inhisar ettiğini göz önünde bulundurarak incelemelerine başlamaktadır.

Lykia kaya anıtları 1 – düz damlı 2 – semerdamlı olmak üzere ki gruba ayrılmaktadır. Birinci gruba kule şeklindeki mezarlar girmektedir ki bunlara dair Xanthos hâfiri P. Demargne'in çok esash bir etüdü (*Fouilles de Xanthos I. Les stèles funéraires*) müellife ana kaynak vazifesini görmüştür. Harpiy'ler anıtının restorasyondan sonra çekilmiş bir renkli fotoğrafını eserinde bulmak bizi memnun etmiştir.— İkinci grup anıtları üçgen yahut sivri kemer şeklinde alınlıklı anıtlardır ki bunlar arasında Sidon nekropolünden çıkan "Lykia lâhti", yahut Xanthos ve yahut diğer Lykia şehirlerinde yüksek kaideler üzerinde duran lâhitler ve bunları takliden meydana getirilmiş fesadlara sahip kaya mezarları gösterilebilir. Bunların esasının tahta binalara dayandığı ötedenberi bilinen bir gerçektir.

Ne yazık ki Yunan etkileri altında bulunan mezar anıtlarının en önemlisi olan Xanthos'taki "Nereid'ler anıtı" na bu bahiste hiç temas edilmemektedir. Müellif pek tabii olarak Demargne tarafından yapılmış araştırmaları neşredemezdi. Fakat hiç olmazsa Krischen'in çalışmalarını (en son olarak bk. F. Krischen, *Weltwunder der Baukunst in Babylonien und Jonien*, s. 102 v. dd., lev. 31) zikredebilir ve figürlü levhalara bu anıtın eski halini canlandıran bir resim ekliyebilirdi. Bu suretle hem bu anıtlara "kule mezarları" arasında bir bağ bulunup bulunmadığı, hem de Halikarnassos'taki "Mavsoleum" un prototipleri meselesini bir dereceye kadar aydınlatmış olurdu.

Lykia plâstigi bahsinde hepsi mezarlara ait olan kabartmalar arkayik devirden itibaren ele alınmakta ve açık bir surette tarif edilmektedir. Fakat müellifin içinde kabartmalarına dair kitap halinde yayınlanmış bir doktora tezi bulunmasına rağmen (E. Akurgal, *Griechische Reliefs in Lykien*, 1942), bu kabartmalara dair eserinde bir tek resim bulunmayışı şayanı teessüftür. Keza Nereid'ler anıtına ait sadece bir resimle (res. 95) yetinilmiştir. Halbuki bugüne kadar elkitaplarına dahi girmiş olan resimlerden başka Londra'da bulunan ve bugüne kadar fotoğraf halinde neşredilmemiş olan birçok friz parçası bulunduğuna göre hiç olmazsa bunlardan birkaç tanesinin iyi resimlerini görmek isterdik. Trysa-Gölbaşı anıtının da keza kısa bir tarifi yapılmakta, fakat yine hiçbir resmi dercolummamaktadır. Halbuki Benndorf ve Niemann'ın eserindeki (*Das Heroon von Gölbaschi-Trysa*, 1889) resimler artık demode olduğundan ve Eichler'in küçük, fakat özlü eserindeki (*Die Reliefs des Heroon von Gölbaschi-Trysa*, 1950) fotoğraflar pek iyi olmadığından hiç olmazsa bu kabartmaların üslubu hakkında bir fikir verebilecek güzel fotoğraflar bekliyebilirdik. İsmine ve Trysa kabartmalarının aşınmış olmaları bu hususta bir rol oynamamış olsa gerektir. Çünkü arkeoloji ilmi sadece iyi muhafaza edilmiş birinci sınıf eserlerin resimleri ile yapılamaz.

Lydia sanatı (s. 150-159) — Halen Hanfmann ve Detweiler'in idaresinde Lydia'nın başkenti Sardes'te yapılan kazılar yüzünden çok çabuk eskimeğe mahkûm olan bu fasıl bilhassa mimarlık bahsinde bana yetersiz göründü. Her ne kadar Lydia mimarlığına dair elimizde fazla malzeme yoksa da Amerikalı'ların birinci dünya

harbinden önce meydana çıkarmış oldukları tümülüs mezarları, yahut Artemis tapınağı altındaki Lydia devri kalıntıları üzerinde durulabilir ve bugün kısmen ayakta duran tapınağın altında İonia dipteros'ları şeklinde bir tapınak bulunup bulunmadığı, yahut etrafları yüksek duvarlarla çevrili kutsal alanların ve yahut gövdelerinin alt kısmı kabartmalı sütunların Lydialı'larda mevcut olup olmadığı gibi enteresan meselelere temas edilebilirdi (bk. C. Weickert, *Typen der archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien*, s. 161 v. dd.).—Bundan başka yüksekliği 69 m yi bulan Alyattes tümülüsünün iyi bir resmini görmek isterdik. Bintepe nekropolündeki tümülüsaltı mezarları, taş mezar odaları ve onlara ulaştıran taş koridorlarından dolayı, Phryg tümülüslerinden ayrılmaktadır.

Bu bahiste en çok Lydia keramikleri üzerinde durulmakta, bunların şekil ve bezeme bakımından bir taraftan Phrygia, diğer taraftan Yunan keramiklerinin etkisi altında bulunduğu, fakat bazı yerli özelliklere de sahip olduğu açığa vurulmaktadır. Lydialı'ların maden işçiliği, bilhassa altın eserleri hakkında ise geç devre ait birkaç eserden esaslı bir fikir edinmeğe imkân yoktur. Müellif haklı olarak Lydialı'larda gelişmiş bir heykeltraşlık bulunduğu noktası üzerinde durmakta ve halen İstanbul Arkeoloji Müzesinde saklanan bir fildişi kadın başını tarif etmektedir (lev. VII a-b). Heykeltraşlığın yanında figürlü pişmiş toprak levhalar endüstrisinin Lydia'da gelişmiş olduğu da kabul olunabilir. Eserde iki büyük resim halinde verilen ve Ephesos'ta bulunmuş olan Roma İmparatorluk devrine ait Artemis Ephesia heykelinin (M. s. 2. yüzyıl) Lydia ile ne dereceye kadar ilgili olduğunu tesbit edemedim.

Karia sanatı (s. 160-166) — Bu fasıl diğerlerine nazaran daha kısa tutulmuştur. Bunun sebebi herhalde Karia topraklarında bir hayli kazı ve araştırma yapılmış olmakla beraber Karia sanatına dair elimizde fazla malzeme bulunmayışıdır. Müellif bu faslın başında Kariyalı'lar ve Karia tarihine dair kısa bilgiler verdikten sonra Asarlık nekropolünden kısaca bahsetmekte, oradaki tümülüsaltı mezar yapılarının bindirme tekniğinde yapılmış kubbelerinin Mykenai kubbeli mezarları ile benzerlik gösterdiğini haklı olarak ileri sürmektedir. Fakat Karia'da üzerleri bindirme tekniğinde yapılmış diğer bazı anıtlar, meselâ mahiyetleri bugüne kadar bilinmeyen Göğçeler'deki yuvarlak binalara (bk. Arif Müfid Mansel, *Trakya-Kırklareli kubbeli mezarları*, 1943, s. 22/23) dair müellifin fikrini öğrenmeği arzu ederdik. Yalnız Karia'nın değil, fakat antik çağların en önemli binalarından olan Halikarnassos'taki Mavsoleum'a sadece birkaç satır ayrılmış olmasını bir noksan addediyoruz. Bu binaya dair bugüne kadar yapılan çalışmalar ve restitüsyon denemelerine dair bilgi edinmek ve bunların en önemlilerinden birisi olan Krischen'in restitüsyon resimlerini (Krischen, *adı geçen eser*, s. 69 v. dd., 96 v. dd. lev. 25/26) görmek isterdik. Çünkü ancak bu suretle Lykia kule mezarlarından ve Xanthos'taki Nereid'ler anıtından Belevi ve Milâs'taki Gümüşkesen mezarına kadar gelen gelişme hakkında açık bir fikir edinmek mümkün olurdu. Keza İsvaçlı'ların Labranda'da yaptıkları kazılara ait hiçbir resim bulunmaması bizi üzüyor. Her ne kadar bu kazılar daha esaslı bir şekilde neşredilmemiş iseler de yapı teraslarının ve "andron" tâbir olunan binalardan bazılarının fotoğraflarını dercetmek zannımıza göre faydalı olurdu.

Anadolu'da Pers sanatı (s. 167-174) — Pers hâkimiyeti zamanındaki Anadolu sanatı şu bakımdan önem taşımaktadır ki müellif Manyas gölü kenarında Ergili'de yaptığı kazılarda burasının satraplık merkezi Daskylion'a tekabül ettiğini, Aha-

menid'ler devrine ait yüzlerce "bulla" bulmak suretile, tesbit etmiştir. Bu kazılarda vakia satrap sarayı bulunamamıştır amma bu saraya ait olması muhtemel birçok mimarî parçalar ve enteresan bir kabartmalı levha geç devir surları içinde bulunmuş, bu suretle bu devir sanatında bazı Pers unsurlarının yanında Yunan sanat elemanlarının önemli bir rol oynadığını tesbit etmek mümkün olmuştur. Bu fasılda Sardes'te bulunmuş Pers üslûbunda altın levhalar, Çavuşköy mezar steli ve Bünyan ateş su-nağının iyi resimlerini buluyor, bilhassa Daskylion bulla'larından bazılarının güzel fotoğraflarını zevkle seyrediyoruz.

Yunan subgeometri üslûbu (M. ö. 700-600) (s. 175-177) — Geometrik üslûbun en çok Yunanistan'da Attika'da gelişmiş ve Dipylon vazoları ile sırf geometrik motiflerin yanında insan figürlerinden müteşekkil büyük kompozisyonlar da vücade getirmiş olduğu bir gerçektir. Anadolu ise bu devirde Yunanistan'la olan münasebetini kaybetmiş olduğundan vazolar tezyinî mahiyetteki bezemelerini korumakta, insan figürleri tasvir ettikleri hallerde bunların oransız ve beceriksiz yapıldığı göze çarpmaktadır. Siyasal olaylarla ilgili olduğu anlaşılan kültür ve sanat hayatındaki bu gerilemeye rağmen doğu Yunan dünyası 7. yüzyıl ortalarında "kuşlu vazolar" olarak gösterilen keramikleri meydana getirmiştir ki bunlar geometrik dekor içinde kuş tasvirleri ihtiva etmekte ve yüksek bir sanat seviyesine erişmiş bulunmaktadır.

Yunan şarkkâri üslûbu (M. ö. 650-560) (s. 178-181) — 7. yüzyıl doğu Yunan sanatının kalkındığına kuşlu vazolardan başka şarkkâri üslûpta bezenmiş vazolar da işaret etmektedir. Bunlar bütün vazounun dış sathını kaplayan frizlere ve bu frizler üzerinde arka arkaya sıralanmış hayvanlara (aslanlar, geyikler, karacalar ve saire) sahip bulunmaktadır. Hayvan motiflerinin Urartu ve geç Hitit hayvan motifleri ile olan ilgisine E. A. işaret etmektedir. Fakat bu doğu etkilerine rağmen doğu Yunan vazo ressamlarının orijinal "hayvan frizleri" meydana getirdikleri ve Buschor'un söylediği gibi "sathı büyülemesini" bildikleri de bir gerçektir.

Anadolu'da Yunan arkayik üslûbu (M. ö. 600-480) (s. 182-297) — Bu son büyük fasılda müellif ilk önce Anadolu'nun kültür hayatının kalkınmasına en büyük delil olarak Bayraklı'nın arkayik tabakasını göstermekte, bu tabakada üst kısmı bize kadar gelmemiş olan podium'lu bir tapınak ve ona ait bir başlıktan bahsetmektedir ki pylon'lu ve dolambaçlı bir koridordan geçmek suretile bu tapınağa ulaşılyordu. Evler ise bu tabakada eskilerinden daha büyüktür. Müellif arka arkaya sıralanmış üç mekândan ibaret büyük bir megarona işaret etmektedir ki duvarları 2 m yükseklikte muhafaza edilmiş olan bu megaron erken Yunan kültürünün en iyi korunmuş ve en iyi tarihlenmiş bir yapısıdır. Diğer bir evde toprak bir banyo bulunmuştur. Oldukça düzenli bir plâna sahip olduğu anlaşılan bu tabakanın şehri itinalı poligonal teknikte yapılmış bir surla çevrilmişti ki bu surun güzel bir resmini kitapta (res. 136) buluyoruz. Bu şehir büyük bir ihtimale göre 600 senesine doğru Lydia kralı Alyattes tarafından tahrip edilmiştir. — E. A. bundan sonra bu tabakadaki küçük buluntulara işaret etmekte, bilhassa bir tunç erkek heykelciği ve bir fildişi aslan heykeli üzerinde durmaktadır. Bu eserlerin kitaptaki resimleri şu bakımdan önemlidir ki her iki eser de bir müddet önce bulundukları yerlerden çalınmışlardır.

Bu faslın en önemli eserleri olarak Ephesos'ta Artemis tapınağının ilk sunak kaidelerinden birinin içinde bulunmuş olan fildişi heykelcikler gösterilebilir. Yalnız bu "tapınak definesi" nin ne suretle teşekkül ettiği, nerede ve ne şekilde bulunduğu

hakkında bize bilgi verilmemekte, buna karşılık bu eserlerin çeşitli yönlerden çekilmiş güzel fotoğrafları dercolumaktadır. Yalnız bu fotoğraflar fazla büyütülmüş olmayup tabii cesamette yapılmış olsalardı zannıma göre bu eserler hakkında daha doğru bir fikir edinmiş olurduk. Müellif bu eserlerin etraflı tarifini yapmakta, bunların vücut gelmesinde rol oynayan doğu ve batı etkilerini incelemekte, bütün bu heykellerin Sisam heykeltraşlık ekolü heykellerinden birçok hususlarda ayrıldıklarını ve başlı başına bir üslûba sahip olduklarını açığa vurmaktadır. Bu heykelcikler M. ö. 7. yüzyılın son yarısından 6. yüzyılın ilk yarısına kadar gelen bir devre içine konulmaktadır ki bu tarihlleme zannımıza göre isabetlidir. Bu fasıl Anadolu arkayik heykeltraşlığına dair yapılmış etüdler arasında herhalde önemli bir yer alacaktır.

İonia anıtsal plâstîği bahsinde (s. 218 v. dd.) E. A. büyük heykellerin İonia'da diğer komşu sanat merkezlerine nazaran daha geç, yani M. ö. 6. yüzyıl başlarında ortaya çıktığı noktası üzerinde durmakta, bu devirde Milet'in Sisam'ın yanında önemli bir heykeltraşlık merkezi olduğunu belirtmektedir. Kutsal yol kenarında durmuş olan "Brankhid" heykellerinin gelişimi güzel fotoğraflarla gösterilmekte, bunların taşıdıkları elbiselerin, bazı doğu etkilerine rağmen, orijinal motiflere sahip olduğu, bilhassa yeni bir kıvrım sistemi ortaya koyduğu tebarüz ettirilmekte, elbise ile vücut arasındaki münasebetler isabetli bir surette anlatılmaktadır. Ayrıca bazı kadın ve erkek başları ele alınmak suretile İonia saç biçimleri (s. 243/44), yüz yapısı ve ifadesi (s. 244 v. dd.) üzerinde durulmakta ve bunların özellikleri ortaya konmaktadır. Yalnız İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan ve Rodos'tan geldiği bildirilen erkek başının (res. 216/17) Sisam'da parça halinde bulunmuş bir heykele ait olduğu bugün tesbit edilmiş bulunmaktadır (bk. *Antike Plastik* hrsgb. v. W.-H. Schuchhardt, Lieferung 1, s. 47 v. dd.).

Müellif bütün bu bahislerde Milet ekolü heykelleri ile Sisam heykelleri arasında enteresan mukayeseler yapmakta, bu iki grup arasındaki benzerlikler ve farklar üzerinde durmaktadır. Bu fasılda Pitane' (Çandarlı) de bulunmuş olan erkek heykeli ilk defa neşrolunmakta (res. 195/97) ve zannımıza göre doğru olarak M. ö. 530/20 senelerine tarihlenmektedir. Keza müellif tarafından Kyzikos'ta bulunmuş olan yuvarlak kaide (sütun gövdesi?) de ilk defa iyi resimlerle tanıtılmakta (res. 200, 220), bu eserin M. ö. 540 senesine doğru yapıldığı ileri sürülmektedir. Aynı yerde Kermos'ta bulunmuş olan erkek başının cepheden ve profilden çekilmiş iyi fotoğraflarını buluyoruz.

Milet'in M. ö. 494 yılında Persler tarafından tahribinden sonra İonia heykeltraşlık ekollerinde bir gerileme başgöstermektedir. Vakıa geç arkayik üslûp yaşamakta devam etmektedir ve etkilerini çeşitli alanlarda göstermektedir. Bu noktaya bir delil olmak üzere müellif kendisinin neşrettiği iki Sinop mezar stelinini göstermektedir (111. *Winckelmannsprogramm Berlin*, 1955). Bundan başka aynı yerde mezar stellerinin Anadolu'da M. ö. 5. yüzyıldak gelişmesi üzerinde durulmakta ve Taşoz stelinin (res. 240) bu seriyi 5. yüzyıl ortalarına kadar devam ettirdiği belirtilmektedir.

Anadolu'da her devirde mezar anıtları ile ilgili olarak yapılmış olan aslan heykellerini de müellif ihmal etmemekte (s. 276 v. dd.), bunların Mısır aslan şemasına

göre İonia'da (belki Milet'te) vücut bulduğuna işaret etmekte, incelemelerini Didyma aslanından (res. 242/43) Ankara'da bir sütun üzerinde duran aslana kadar (res. 249) getirmekte, bu suretle arkayık İon heykeltraşlığının gelişme safhalarının aslan heykelleri sayesinde de incelenebileceğini açığa vurmaktadır.

Boyalı vazo resimleri (s. 280 v. dd.) faslı, diğer fasıllara nazaran, kısa tutulmuş olup sadece doğu Yunan vazo grupları ve bunların resim tekniği hakkında toplu bilgiyi kapsamaktadır. Bu fasılda müellifin bizzat Pitane'de (Çandarlı) keşfettiği keramiklerden yahut orijinal bir grup teşkil eden Klazomenai lâhitlerinden bazı resimler görmek isterdik.

Mimarlık bahsinde (s. 284 v. dd.) E. A. Aiol ve İon başlıkları yahut sadece yapraklarla süslü kaval başlıklar (res. 251) üzerinde durmakta, Aiol başlıklarının husule gelmesinde doğu etkilerini kabul etmekte, fakat İon başlıklarının, doğunun etkisi olmaksızın, Aiol başlığından neş'et etmiş olduğu noktası üzerinde durmaktadır ki bu faraziye müellif *Anatolia V*, 1960 s. 1 v. dd. da çıkan bir makalesinde de ileri sürmüştü. Fakat doğu, bilhassa geç Hitit, Asur Fenike ve Kıbrıs mimarlığında yatay kıvrımlı başlıklar mevcut olduğuna göre (meselâ bk. E. u. R. Wurz, *Die Entstehung der Säulenbasen des Altertums unter Berücksichtigung verwandter Kapitelle*, 1925, res. 66, 230 a-d, 243 [Hitit], 57 [Asur], 60 [Kıbrıs], 61 [Fenike]) İon başlığının ortaya çıkışında doğuyu bir tarafa bırakmak bize pek doğru değil gibi geliyor. Halen Yunan mimarisini en iyi bilenlerden R. Martin'in bir etüdüne dayanarak (*Annales, de l'Est, Faculté des Lettres de Nancy, Études d'Archéologie Classique I*, 1955/56, s. 119 v. dd.) şu hususları ileri sürebiliriz: Her iki başlığın menşe'ini tahta mimaride kullanılan unsurlarda, yani saçaklık ağırlığını daha denk bir surette taşıyabilmesi için, tahta direklerin üzerine oturtulan yatay levha (başlık), yahut direklerin her iki tarafına çakılan meyilli tahta desteklerde aramak lâzımdır. Bunlara sanatkârane şekiller verilerek istenildikte bu ara parçaların üzerine kıvrımlar ve yaprak dizileri resmedilmiştir ki bu dekoratif motifler hususunda gerek Aioliyalı, gerek İonialı mimarlar doğu sanatlarında zengin bir repertuvar bulmuşlardır. Yalnız Yunan mimarlarının özelliği bu arşitektonik unsurları dekoratif elemanlarla ahenkli bir surette birleştirerek bugün dahi hayranı olduğumuz Aiol ve İon başlıklarını vücuda getirmiş olmalarındadır.

Diğer mimarlık bahislerinde de söylediğimiz gibi bu bahiste birçok noksanlar olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü M. ö. 6. yüzyılda İonia'da meydana gelen anıtsal mimarlık, meselâ Ephesos'taki Artemis, Didyma'daki Apollon ve Sisam'daki Hera mabetlerinden sadece birkaç cümle ile bahsedilmiş, bunların plân ve konstrüksiyon özelliklerine ait hiçbir bilgi verilmemiştir. Keza İon mimarlığının ikinci büyük gelişme devri olan M. ö. 4. yüzyıldaki binalar, meselâ Sardes'teki Artemis, Priene'deki Athena ve Halikarnassos'taki Mavsoleum'a dair hiçbir resim ve izah bulamıyoruz.

Böylece bu büyük eseri gözden geçirmiş olduk. Zannımıza göre eserin en önemli ve en enteresan tarafı müellifin bizzat idare ettiği kazılarda bulunan eserlerin toplu bir şekilde ve iyi resimlerle neşredilmiş olmasıdır. Nitekim Eski-İzmir, Sinope, Phokaia, Kyme, Kyzikos, Daskylion ve Pitane'ye dair yazılmış sayfaları büyük bir ilgi ile okuyor ve bunların arkayık Anadolu kültürü ve sanatı için taşıdığı önem hakkında canlı bir fikir ediniyoruz. Bununla beraber diğer birçok bahislerde yalnız

iyi muhafaza edilmiş “spectaculaire” eserler üzerinde durulmuş, fakat kültür ve sanat bakımından bazan çok önemli olabilen ikinci derecede eserlerin göz önünde bulundurulmamış olması, müellifin pek ilgisini çekmediği anlaşılan mimarlık bahislerinin umumiyetle kısa ve noksan oluşu, meselâ M. ö. 1200 den 300 yılına kadar gelen devreye ait bir tek mâbet plânı yahut kesitine rastlanmaması burada tam bir “Anadolu sanatı tarihi” bahis mevzuu olamayacağını göstermektedir. Fakat bu anıtsal eserin umumî heyetine nazaran fazla büyütülmemesi gereken bu noksanlarına rağmen son araştırmalara başvurmak suretile açık bir üslûpta yazılmış ve Almanya’nın en büyük basımevlerinden Walter de Gruyter u. Co. da nefis bir surette basılmış olan bu eserinden dolayı E. A’ı tebrik etmek isteriz. Ben son zamanlarda moda olan bol ve büyük resimli, popüler metinli arkeoloji eserlerinden pek hoşlanmıyorum. Fakat hemen şunu ilâve edeyim ki dostumuz E. A.’ın kitabı bu serinin dışında kalmakta, büyük bir vukuf la yazılmış metni ve iyi seçilmiş resimleri ile yalnız arkeologların değil, fakat Anadolu sanatını sevenlerin de ilgi ve fayda ile okuyabilecekleri bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan biz hocaların derslerimizde de geniş ölçüde faydalanacağımız aşîkârdır. Diğer taraftan bir Türk arkeologunun ve Türk çalışmalarının dünyada geniş çevrelere tanıtılması bakımından da bu eser büyük rol oynayacaktır.

Ord. Prof. Dr. ARİF MÜFİD MANSEL

JEAN SAUVAGET: İslâm dünyası, kısa Kronoloji. Türkçeye çeviren ve genişletenler: Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin ve Faik Reşit Unat. 2. basım. Ankara 1963, 140 S. 2 cetv. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları. No. XLIV.

Tarih araştırma ve incelemelerinde faydalanılan yardımcı kitaplar arasında, bilhassa öğrenim döneminde bulunan başlayıcılar için, kronoloji ve jenaoloji el kitaplarının büyük fayda sağladığı bir gerçektir. Fakat bu bakımdan tarih kütüphanemiz pek talihli olamamıştır. Eskilerin çok önem verdikleri bu alanla son yıllarda yeteri kadar ilgilenilmediği ve ortaya kitaplıklarımızın başlıca müracaat kitapları arasında daima yer alacak değerde pek az eser konulduğu görülmektedir.

Orta ve Yeni Çağlar Tarihinin büyük bir bölümünü kapsayan İslâm âleminin dünya kültür ve medeniyet tarihindeki izlerini ve Batı dünyasıyla temaslarını aydınlatmak ve bugüne kadar bu âlemin genel tarih olayları ve medeniyet ilerlemeleri karşındaki durumunu göstermek bakımından önemli bulunan ve tanınmış Şarkiyatçı Jean Sauvaget'nin, Paris Üniversitesi İslâm Etüdleri Enstitüsünün patronajı altında yayımlanmakta bulunan "Initiation à L'Islam" serisinin VI ncı numarasını teşkil etmek üzere, ölümünden sonra bastırılan küçük bir el kitabının¹ tercümesi, Ankara Üniversitesi Rektörü Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin ile Türk Tarih Kurumu üyelerinden Faik Reşit Unat tarafından bazı noktaları düzeltilmek ve tamamlanmak suretiyle yukarıdaki ad altında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayımlarının 1 numarasını teşkil etmek üzere 1952 de yayımlanmıştır.

1950 başlarında ve genç sayılacak bir yaşta ölen ve son görevi l'Ecole des Hautes Etudes'de Doğu Müslüman Tarihi Bölümü Müdürlüğü olan Jean Sauvaget, bilindiği gibi Orta Şark Türk Müslüman Tarihi ile ilgili konularda değerli incelemeler yapmış ve yayımlanmış bir ilim adamı sıfatıyla, bu eserine de İslâm Tarihi araştırmaları için pratik ve güvenilir bir el kitabı niteliği vermiştir.

Yetkin ve Unat'ın tarihimiz açısından eksiklerini tamamlamak suretiyle Tarih kütüphanemize kazandırdıkları bu eserin, birinci baskısı memleket içinde ve dışında ilgi ile karşılanmış ve kısa zaman içinde tamamen tükenmiştir. İlk baskı hakkında ünlü Şarkiyatçı Ord. Prof. Bertold Spuler'in Şark Tetkikleri Cemiyeti tarafından yayımlanmakta bulunan *Orient* Dergisinin 30 Haziran 1953 tarihli nüshasında (C.VI, No.1) yaptığı eleştirmenin sonunda "bu eser çok işe yarayacak bir müracaat kitabıdır. Özellikle Karl Ploetz'ün *Auszug aus der Geschichte* (Bielfeld 1951, 24 üncü basım)sinde İslâm Tarihi kısmı maalesef bir mütehassıs tarafından incelenmediği ve bu sebeple de bir çok noktalarda itimada şayan olmadığı cihetle, bu eser bir kat daha kıymet kazanmaktadır" demekte ve böylece eserin Türkçe tercümesinin, doldurduğu bir boşluğu işaret ettiği memnurlukla görülmektedir.

¹ Memento Chronologique d'Histoire Musulmane, Lib. D'Amérique et d'Orient, Paris 1950.

Bu defa İlahiyat Fakültesi, sözü geçen eserin ikinci baskısını da yapmış ve mütercimler tarafından yeni ekleme ve düzeltmelerle genişletilen yeni basım 44 sahife tutan ilkinde nisbetle hemen üç misli genişletilmiş ve çeşitli eklerle, özellikle bir kısım önemli İslâm devletlerine ait jenealoji cetvelleriyle zenginleştirilerek İslâm Tarihi üzerinde çalışanların bir çok bakımdan ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir niteliğe ve zaman bakımından da 1962 yılı sonuna kadar getirilmiştir.

Kitabın esasını (s. 9-91) yine birinci baskıda olduğu gibi kronoloji sırasına göre başlıca olaylar teşkil etmekte, bu defa adı geçen tarihî kişilerin bir çoklarının doğum ve ölüm tarihleri de adları yanında parantez içinde gösterilmek suretiyle yaşadıkları ve tesir yaptıkları devirlerin tarihî sınırları daha esaslı belirtilmektedir.

Batı tarihi ile ilgili sütun da Şarkiyat ve İslâm Tarihi yönünden ve çağdaş uygarlığı geliştiren olaylar açısından oldukça genişletilmiş ve çeşitli yönden Doğu-Batı kültür münasebetlerinin karşılıklı mütalâasına imkân sağlanmıştır.

Ekler arasında yer alan İslâm Devletleri cetvel (s. 95-101) İslâmîlığın zuhurundan zamanımıza kadar kurulmuş ve ortadan kalkmış hemen büyük küçük bütün İslâm Devletlerini kuruluş tarihlerine göre sıralanmış olarak bir arada göstermektedir ki, böyle bir cetvelin el altında bulunmasının zaman zaman duyulan çeşitli ihtiyaçlar karşısında cilt cilt kitaplar karıştırmaktan araştırmacıyı kurtaracağı şüphesizdir. Bunu takip eden sekiz jenealoji (soy kütüğü) cetvelinin de esaslarını ilk bakışta Lane Poole'den "*Düvel-i İslâmiye Tarihi*" kitabında rahmetli Halil Ethem Eldem'-in dilimize aktardığı cetveller teşkil ediyor gözükmekte ise de, ufak bir inceleme bunlar üzerinde de çalışılarak son bilgilere uygun bir çok düzeltme ve eklemeler yapıldığını göstermektedir. İkisi kitabın metnine, birisi metin dışı olarak sonuna konulan sinkronolojik cetveller de bir çok tereddütleri bir bakışta çözmeğe, veya devirleri ve olayları bir bütünün içinde görüp kavramaya imkân sağlamaları bakımından kitabın değerini arttırmaktadırlar. Bu baskıya konulan tasnifli endeksler de, bu bünyede bir eser için fazla geniş sayılabilirse de, İslâm Tarihi olayları, müesseseleri ve kişileri için bu neviden bir repertuarın bu vesile ile ortaya çıkmış olması da ileride bu alanda yapılacak çalışmalara bir hazırlık teşkil etmesi bakımından ayrı bir kazanç sayılabilir. Bu endekslerin bir faydası da tarihî adların imlâlarını belli ve kolay okunur esaslarla birleştirmek için ilgililerin elbirliğiyle gerçekleştirebilecek ayrı bir çalışmaya da ihtiyaç bulunduğunu göstermiş bulunmasıdır denebilir.

K İ T A P L A R D A N H A B E R

BOYER, Martha : *Mongol Jewellery*; Nationalmuseets Skrifter Ethnografisk Roekke V. Kopenhag 1952. 223 sa.

Moğol bezeklerini ve kuyumculuk eşyasını inceleyen bu eserin bölümleri şunlardır: Önsöz. Moğol harflerinin transkripsiyonu. Giriş: Koleksiyonların menşei. Bölüm I: Bahis konusu kabilelerin kısa tarihçesi. Bölüm II: Serpuşların ve Kulak bezeklerinin tasviri. Bölüm III: Serpuşların ve kulak bezeklerinin analitik incelenmesi. Bölüm IV: Aksesuarın tasviri. Bölüm V: Aksesuarın analitik incelenmesi. Bölüm VI: Gümüş işleyen işçiler. Bölüm VII: Malzeme. Menşe. Ticaretle elde edilen mallar. Bölüm VIII: Teknik ve Yapma tarzları. Bölüm IX: Motifler. Bölüm X: Özet. Notlar. Bibliyografya. Eserin içine 121 resim, sonuna Moğolistanın 1 katlama haritası ve 2 renkli planı konmuştur.

ÇAĞDAŞ, Kemal, Doç. Dr. : *Devânâcarî Alfabeti ve Sanskrit -Türkçe küçük sözlük.*- Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları sayı: 141. Ankara Üniversitesi Basımevi. - 1963. 135 sa.

Bu eser, aslında küçük bir Sanskrit- Türkçe sözlüğüdür. Hindoloji için çok önemli olan bu yayın şu bakımdan da önem taşımaktadır: Bugün Hindistan'da Hindi dili en başta olmak üzere birçok diller bu kitapta gösterilen yazı şeklini kullanmaktadır. Milattan sonra onbirinci asırdan itibaren iyice gelişen bu alfabe, özellikle kuzey Hindistanın alfabesi olmuştur.

DIKAIOS, Porphyrios and STEWART, James R.: *The Swedish Cyprus Expedition*. Vol. IV. Part 1 A. Lund 1962 XLV + 401 sa.

İsveç Kıbrıs araştırma ve kazı seferinin raporlarının dördüncüsü ve bunun da birinci bölümü olan ve güzel papier couché üzerine basılmış bulunan bu kitabın içindekiler şunlardır: *Taş devri* (yazan P. Dikaïos) : Giriş, Khirokitia Troulli, Sotira, Kalavassos A. yeri, Erimi. Kalavasso; B. yeri, Ambelikou- Ayios Georghios, Philia B. yeri, Kyra-Alonia, Philia- Vasiliko, Kültür tabakalaşmasının özeti. Yabancı temaslar ve mutlak kronoloji. *Erken Kıbrıs Tunç çağı* (Yazan: J. R. Stewart): Önsöz, Giriş, Mimarlık, Çanak çömlek, Başka sanat ve zenaatlar, Nisbî kronoloji, Dış münasebetler, Günlük hayat, hayat, tarihsel özet, Kıbrıs bibliyografyası. 4 tane İndeks. Genel Bibliyografya. Genel İndeks. Eserin sonuna, güzel mat kâada basılmış 156 sayfa-dış levhada toplanmış çok resim konmuştur.

ERDER, DR. Necat : *Siyasî ilimlerde Teori ve Metot hakkında bazı genel düşünceler*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları No.

146 - 128. - İdarî İlimler Enstitüsü yayınları sayı 13. Ankara 1962. IV + 57 sa.

Bu özlü broşürün içindekiler şunlardır: *Bilimsel çalışmanın sınırlarını aşan meseleler*: Öğrenme veya faydalı olma kaygusu. Objektiflik ve değer hükümleri meselesi. Bilimsel çalışma ile ilgili meseleler. Toplum olaylarının müspet bilimle incelenmesine doğru. Dil meselesi. Tecrübe (expérimentation) imkânsızlığı. Bir durumda müessir olan değişkenlerin çokluğu. Adedî ve adedî olmıyan tahliller. Makro ve Mikro tahlil. Toplum bilimlerinin çeşitli dalları arasındaki münâsebet. Tarih metodu meselesi. *Siyasî ilimlerin bugünkü durumu*; *Siyasî olayların incelenmesinde konu ve tutum bakımından gelişme ve kullanılan başlıca kavramlar*. Siyasî ilimlerde yeni kavramlara doğru. Siyasî faaliyete katılma. Roller-Normlar- Sosyal baskı. Değerler. Siyasî Mythos, İdeoloji, Doktrin, Sembol, Propaganda. Haberleşme. Kişilik ve Karakter.

Ethnographical Studies.: National Museets Skrifter Etnografisk Roekke I. Kopenhag 1941. 250 sa.

Kopenhag Milli Müzesinde Etnografya bölümünün C.J. Thomsen tarafından 1841'de kuruluşunun 100'üncü yılını kutlamak münasebetiyle bir hatıra kitabı olarak yayımlanan bu eserin muhtevası şudur: *Victor Hermansen*: C.J. Thomsen ve Etnografya müzesinin kuruluşu. *Thomas Thomsen*: Milli Müzede Hindistandan gelme Brahmanist tapınak heykelleri. *C. G. Feilberg* Bazı Doğu Çarşı eşyasının tarihine bir "contribution". *Werner Jacobsen*: Çin-Sibiryaya hayvan bronzlarının menşeleri üstüne bazı düşünceler. *Carl Kjersmeier*: Ashanti Altın ağırlıkları. *Paul Bergsøe*: Eskimo'lar bakırlarını nereden alırlardı? *Kaj Birket-Smith*: Pasifik Eskimolarına ait eski koleksiyonlar. *Gudmund Hatt*: Batı Hind taş oymacılığının dinsel bir anlamı var mı? *Jens Yde*: Guatemala yerlileri kıyafetleri üstüne notlar. *Helge Larsen*: Batı ve Orta Polinezya'ya ait baszı eski tipler. Her yazının bibliyografyası ve resimler dizisi ayrıdır.

FEILBERG, C. G.: *Les Papis*. Nationalmuseets Skrifter. Etnografisk Roekke IV. Kopenhag 1952. XVII + 166 sa.

Papi'ler İran'ın Güney-batı bölgesinde yaşayan dağlı bir kabiledir. Eser, bu kabile üzerine etnografik bir incelemedir. İçindekiler şunlardır: Transkripsiyon ve Fonetik yazı— Giriş.— 1. Bölüm: Topografya ve fizik coğrafya. 2. Bölüm: Ekonomik hayat ve maddesel kültür. 3. Bölüm: Toplumsal ve Tinsel kültür. Bibliyografya. Zeyller. Söz İndeksi ve Madde İndeksi. Esere 140 resim konmuştur.

First International Congress of Turkish Arts. Ankara 19th - 24th October 1959. Communications presented to the Congress. Faculty of Theology of the University of Ankara. Institute of History of Turkish and Islamic Arts. Ankara 1961. XV + 381 sa.

1959 da Ankara'da toplanmış olan Birinci Türk Sanatları Kongresinin tebliğlerini ihtiva eden bu kitap İngilizce olarak basılmış, ancak tebliğlerin kendileri 3

dilde, yani Almanca, Fransızca ve İngilizce çıkmıştır. 61 tebliğin metni bulunmadır. Ord. Prof. S. K. Yetkin'in açılış nutku bu sayıya dahil değildir. Kitabın sonuna 294 levha resim ile 3 tane katlamalı resim konmuştur.

FISCHER, Sidney (ed.) : *The Military in the Middle East. Problems in Society and Government.* Ohio State University Columbus 1963 138 sa.

Birkaç yazarın kaleminden çıkmış olan bu kitabın, yazarlarıyla birlikte içindekiler şunlardır: Dankwart A. Rustow: *Orta doğu toplumunda ve siyasasında asker.* Sydney Nettleton Fisher: *Türkiye toplum ve hükümetinde askerin rolü.* Majid Khadduri: *Suriye'de toplum ve hükümette askerin rolü ve B.A.D. in teşekkülü.* George Kirk: *Mısırda toplum ve hükümette askerin rolü.* J.C. Hurewitz: *İsrail'de toplum ve hükümette askerin rolü.* John C. Campbell: *Orta doğu'da askerin rolü: Eski esaslar ve yeni istikametler.*— Zeyl: William R. Polk: *Dünya işlerinde önderliğe alıştırma.*— Yazarlar üstüne notlar. İndeks.

HANSEN, Henny Herald : *Mongol Costumes.* Nationalmuseets Skrifter. Etnografisk Roekke III. Kopenhag 1950. XX + 199 sa.

Moğol kıyafetleri üzerine, Danimarka Orta Asya seferlerinin birinci ve ikincisinde 1936 - 37 ve 1938 - 39 yıllarında yapılmış olan araştırmaların bir raporu olan eserde şu bölümler vardır: Libaslar, Serpuşlar, Ayakkapları Her bir bölümde, tasvirten sonra birer malzeme, biçme, ve türlü kabilelerde kullanma tarzı analizi yer almaktadır. Eser 175 resimle bezenmiştir. Ayrıca bir de, kitabın başında Moğolistanın bir haritası vardır.

HANSEN, Henny Harald : *Kurdish Woman's Life.* Nationalmuseets Skrifter. Etnografisk Roekke VII. Kopenhag 1961. XIV + 213 sa.

İkinci başlığı, *İrak'ta bir İslam toplumunda sahra (field) araştırması* olan bu kitabın muhtevası şudur: Önsöz, Transkripsiyon üzerine not. Giriş. Bölüm I. Araştırmanın alanı: Kürtlerin tarihçesi. Kürt kadını hakkında sözler v.b. Bölüm II: Maddî çevre. Bölüm III: Görünüş ve kıyafet. Bölüm IV: Hayatın seyri (doğum, evlenme, ölüm. . .) Bölüm V: İslamiyette dinsel hayatta kadının yeri. Sonuç: Kadının topluluğun içinde yeri. Bibliyografya. Kullanılmış olan Kürtçe terimlerin listesi (Profesör K. Barr tarafından gözden geçirilmiştir). Etnografik tiplerin listesi. Resimler: Esere 101 resim konmuştur.

İTİL, Abidin, Doç. DR.: *Sanskrit kılavuzu.* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayımları sayı 140. Ankara Üniversitesi Basımevi 1963. XII + 164 sa.

Sanskrit dili üstüne yazılmış nadir Türkçe eserlerden biri olan bu kitabın içindekiler şunlardır: Girişten sonra, Gramer: Yazı, fonetik, İsim ve Sıfatlar, Zarflar, Sayılar, Zamirler, Fiiller, Sözlerin kuruluşu, Birleşik kelimeler, Söz türlerinin cümle içerisindeki kullanılışları. Eserin başında bir kısaltmalar listesi, sonunda da bir İndeks bulunmaktadır.

KIRATLI, DR. Metin : *Üçüncü Kaymakamlar toplantısı.* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları No 145 - 127. İdarî ilimler Enstitüsü yayınları No 12 Ankara 1962 31 sa.

Siyasal Bilgiler Fakültesinin İçişleri Bakanlığı ile işbirliği ederek düzenlediği Kaymakamlar toplantısının Mayıs 1959'da yapılmış olan 3 üncüsü üstüne bilgi veren bu broşürde şu problemlerin açıklanmasını görüyoruz: *İdarenin başlıca iç meseleleri, Halkla münasebete ilişkin başlıca meseleler* : Personel seçimi, yetiştirilmesi ve denetlenmesi. İdare âmirleri için bir teftiş kılavuzunun hazırlanması. Kaymakamlık stajının ıslahı. Talî memurların yetiştirilmesi. Tahrirat kâtipliğinin bir meslek haline getirilmesi. Memurların en aşağı Lise mezunu olmaları şartı. İş tasnifi. Aydınların büyük şehirlere kaçması. Halkla temas. *Belediye idaresi; Köy İdaresi.* Son yıllarda Türkiye'de inşaat. v.b.

LABAT, René : *Elam. c. 1600 - 1200 - B. C.*— The Cambridge Ancient History. Revised Edition of Volumes I and II. Cambridge University Press 1963 41 sa.

Cambridge Büyük Tarihinin eskiçağ bölümünden ayrı basılmış bir parça (Cilt II, Bölüm XXIX) olan bu kitapçık, Elam'ın tarihini incelemektedir. Bölümleri şunlardır: I. Hanedanlar ve Olaylar. II. Mimarlık ve Sanatlar. III. Din. Sonda bir Bibliyografya ile Elam, Babil ve Asur'un karşılıklı zaman cetveli bulunmaktadır.

LEMAI, Richard : *Abu Ma'shar and Latin Aristotelianism in the twelfth Century.* The Recovery of Aristotles Natural Philosophy through Arabic Astrology.— Beirut 1962. XL + 468 sa.

Eserin muhtevası: Giriş: 12. yüzyıl Aristoteles'çiliği. Araştırmalara yeni bir yön vermek gerekir: Bu hususta astroloji (ilmî nücum) nin önemi. . *Birinci Bölüm* : Abu Ma'shar'ın Latinceye tercüme edilmiş olan Astronomi'ye giriş adlı eseri. Bunun Aristoteles'çi temeli. *Bölüm II* : Abu Ma'shar'ın eserinin 12. yüzyılın bazı tabiat filozofları üzerine etkisi. Sonuç. 4 tane zeyl. El-yazmaları ve edisyonlar üstüne Notlar. Kaynaklar. 4 İndeks. İlâveler.

MANSEL, Arif Müfid : *Die Ruinen von Side* Deutsches Archæologisches Institut. Abteilung İstanbul. Berlin 1963. 199 sa.

İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Ord. Profesörü Dr. Arif. Müfid Mansel'in çok güzel papier couché üzerine basılmış olan ve doğrudan doğruya Almanca yazılmış olan bu eserin muhtevası şudur: Side şehrinin yeri ve tarihi, şehrin planı, kale, liman, su tesisatı, Nymphaeum ve şehir içinde su tesisatı. tapınak, agora, Kayser salonlu bina, tiyatro, evler, Byzans binaları, Nekropol, Side harabelerinin araştırılması.— Bibliyografya. Eserde 157 resim, 1 harita ve 1 katlanabilir plan vardır.

MANTRAN, Robert : *Inventaire des Documents d'Archives turcs du Dar el-Bey (Tunis)*. Université de Tunis- Publications de la Faculté des Lettres, 5 e série: sources de l'Histoire Tunisienne - Volume No. 1. Presses Universitaires de France 1961 XLIV + 131 sa.

Tunus Türk arşivlerinde (Dar el-Bey'de) bulunan Belgelerin bir envanteri olan bu eserde şunlar vardır: *Giriş*: Dar el-Bey genel arşivleri. Türk ve Hüseyinî Tunusu. Dar el-Bey'deki Türk belgeleri. Türk-Tunus münasebetleri.— *Envanter*: Tarihsel yazıların koleksiyonu. Devlet Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı. Harbiye Bakanlığı. Dışişleri Bakanlığı. Fransa ile münasebetler. Osmanlı devleti. Tunus ve Türk misyonları. Osmanlı Devletinde türlü muhabereler. Büyük-Britanya. Sardanya kıralığı. Kişi adları ve has adlar İndeksi. Yer adları İndeksi. Türkçe ve Arapça kelimeler İndeksi.

MUMCU Ahmet Dr. : *Osmanlı Devletinde siyaseten Katil*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayınlarından No 180. Ajans-Türk Matbaası Ankara 1963. XXII + 260 sa.

Bir doktora tezi olan bu eserin içindekiler şunlardır: Önsöz, Kısaltmalar ve Bibliyografyadan sonra *Giriş*. *Birinci Bölüm*: Kurumun kökleri. İslâm devletinde siyaseten katle basamak olan gelişmeler. Kurumun yerleşmesi ve gelişmesi. İslâmlıktan önceki Türk Kamu hukukunun konumuz bakımından incelenmesi ve kurumun Türk-İslâm devletlerindeki gelişmesi. *İkinci Bölüm*: Osmanlı Kamu hukukunda Padişahın yetkilerinin gelişmesi ve bu gelişmenin İslâm Ceza Hukukunda ölüm cezası bakımından incelenmesi: Genel olarak Şeriat ve örfî hukuk. Osmanlı devletinde örfî hukukun gelişimi. Ölüm cezası bakımından Örfî hukuk-Ceza hukuku ilgileri. *Üçüncü Bölüm*: Siyaseten katlin Osmanlı devletlerindeki gelişiminin incelenmesi: Osmanlı devletinde teb'anın durumuna konumuz yönünden bir bakış. Askerî sınıfın siyaseten katilleri. Reayanın siyaseten katli. Siyaseten katilde af. Siyaseten katlin sonuçları. *Dördüncü Bölüm*: Osmanlı Devletinde siyaseten katil sebeplerinin sınırlandırılması ve bu kurumun hükümdarın keyfî yetkisine bağlı olmaktan çıkıp kanun içinde düzenlenmesi. Tanzimatın hazırlık devri. Tanzimat. *Beşinci Bölüm*: Osmanlı devletinde hanedan üyelerinin katilleri. Osmanlı devletinde hanedan üyelerinin katledilmelerinin sebebi. Fatih Kanunname'sinin uygulanması. *Sonuç*: Siyaseten katil hakkında değer hükmü. Siyaseten katlin Türk Kamu hukukunda etkisi.— Papier couché üzerine basılmış, 28 tane tam metinleri verilmiş belge. Belgelerin listesi. İndeksler.

THOMSON, Dorothy Burr : Troy, The Terracotta figurines of the Hellenistic Period (Supplementary Monograph 3) Published for the University of Cincinnati, by Princeton University Press 1963 + 160 sa.

Truva'da çıkan pişmiş topraktan Hellenistik heykelcikler üzerinde yazılmış bu eser, bir serinin 3. ilâvesidir.

Eserin muhtevası şudur: *Bölüm I.*: Tarihçe, Kaynaklar, Teknik, Üslup ve Kronoloji, Elbiseler, Kült (Din) *Bölüm II*: Dinsel konular, Laik konu-

lar, Türlü konular.— Tarihsel uygunluklar (concordance). Envanter numaraları ve katalog numaraları. Müzecilik İndeksi, Yunanca terimler indeksi, Resimler.

Kitabın sonunda papier couché'ye basılmış 63 sayfa-dışı levhada birçok resim toplanmıştır.— Eser, Carl Blegen'e 75 inci doğum günü münasebetiyle sunulmaktadır.

YETKİN, Suut Kemal : *L'architecture turque en Turquie*. Histoire du Monde de l'İslam, collection dirigée par Robert Brunschvicg, Professeur à la Sorbonne. Paris 1962, 173 sa.

Sanat tarihçimiz, Ankara Üniversitesi Rektörü Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin'in bu eseri, Türkiye'de Türk Mimarlığını ele almaktadır. Doğrudan doğruya Fransızca kaleme alınmış olan bu eserin bölümleri şunlardır: Profesör Rober Brunschvicg'in Önsözü. *Birinci Bölüm : Selçukluların Mimarlığı :* Dinsel Mimarlık. A. Camiler, B. Medreseler. C. Türbeler. *İkinci Bölüm : Anadolu beylikleri Mimarlığı :* Genel bakış. A. Camiler. B. Medrese ve Türbeler. *Beylikler zamanında Osmanlı Mimarlığı :* A. Camiler. B. Medreseler. C. Türbeler. *Osmanlı Devleti Mimarlığı :* Genel Bakış.— Dinsel Mimarlık. A. Camiler. B. Medreseler. C. Türbeler.— Eserin sonuna, Papier couché üzerine basılmış 104 levha konmuştur. Bunlarda, ele alınan devrelerin en önemli mimarlık eserlerinin resimleri bulunmaktadır. Metin içinde de ayrıca 48 tane plan yahut resim bulunmaktadır.

TÜRK TARİH KURUMU'NUN 1963 YILI GENEL KURUL TOPLANTISI

Türk Tarih Kurumu'nun 1963 yılı Genel Kurul toplantısı 27 Nisan 1963 cumartesi günü saat 15'de Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesindeki Kurum merkezinde yapıldı.

Saat 9,30'da Kurum üyeleri Kurumun Kurucusu Atatürk'ün Anıt Kabrini ziyaret ederek bir çelenk koydular ve saygı duruşunda bulundular. Anıt Kabrin şeref defterine Başkan Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu tarafından yazılan aşağıdaki and bütün üyeler tarafından imzalandı :

"Büyük Atatürk !

Bizler, Kurucusu olduğun Türk Tarih Kurumu'nun üyeleri bugün mânevi huzurunda senin fikirlerine bağlılığımızı ifadeye, şükranlarımızı, saygılarımızı, sevgilerimizi sunmaya geldik.

Sevgili Atatürk !

Ülküne inancımız, andımızdır."

Atatürk'ten sonra devrim şehitlerinin mezarları ziyaret edilerek bir buket kondu.

Saat 10,30'da Kurum merkezine dönüldü. Başkan Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu bu yılki konferansın Atatürk Yıllık konferansları içinde olmak üzere üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel tarafından "Pamphylia şehirleri surları ve şehir kapıları" konusunda verileceğini söyledi. Prof. Mansel projeksiyonlu konferansını kalabalık bir dinleyici topluluğu içinde verdi ve büyük ilgi ile dinlendi. Başkan, Genel Kurulun öğleden sonra saat 15'te toplanacağını söyleyerek oturumu kapattı.

Genel Kurul öğleden sonra saat 15'de toplandı. Başkan çoğunluğun bulunduğu nu, toplantıya 26 üyenin katılmış olduğunu söyledi ve şu konuşma ile oturumu açtı.

Muhterem Arkadaşlarım!

Yönetim Kurulumuzun bir yıllık çalışmaları sona ermiştir. Genel Kurulumuz, çalışma raporumuzu Genel Müdürümüzden dinliyecektir.

Göstermiş olduğunuz güvene dayanarak Kurucumuz ve Mânevi Koruyucumuz Büyük Atatürk'ün gayelerine sadık bir şekilde faaliyette bulunmağa değerli yardımlarınızla, elimizden geldiği kadar gayret sarfettik. Bu münasebetle Yönetim Kurulu üyesi arkadaşlarım ve şahsım adına teşekkürlerimizi yüksek kurula ve bu arada başta Genel Müdürümüz Sayın Uluğ İğdemir ve diğer idare mensuplarımıza da sunmak isterim.

Sevgili arkadaşlarım!

Evvelce kabul buyurduğunuz üye yönetmeliğinin âmir hükümlerinden birini bugün Anıt kabirde imzaladığımız andımızla, diğer bir hükmünü de şimdi sizlere

basımevimizde hazırlattığımız üye beratlarımızı sunmakla yerine getirmiş bulunuyoruz. Beratlarımız Kurumumuzun kuruluşundan bugüne kadar üyesi olmuş bütün arkadaşlarımızın adlarına tanzim edilmiştir. Beratlarımızı —bu lütfu bizlerden esirgememelerini kendilerinden rica edeceğim— Kurumumuzun kurucu üyelerinin en kıdemlilerinden Sayın Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın elinde alırken aramızdan ayrılmış üyelerimizin aziz hâtıralarını saygı ve sevgi ile anıyor, Atatürk ülküsüne, Kurumun gayesine sadakatimizi bir kere daha tazelediğimize inanıyoruz.

Beratlarımızın çerçevesi Ord. Prof. Dr. Sedat Alp tarafından Kurumumuz adına Konya-Karahöyük'te yapılan kazılardan I. tabakada bulunan ve İ.ö. 1750 ye tarihlenen ender bir damga mührün kenar motifinden yapılmıştır. Çiftbaşlı kartal Kurumun mührü olan çiftbaşlı Hitit kartalıdır. Gerek bu motifler ve gerekse çiftbaşlı kartal sonradan Selçuklularca da kullanılmıştır. Basımevimiz beratlarımızı ve mahfazalarını büyük bir itina ile hazırlamıştır. İlgililere teşekkür ederiz.”

Bundan sonra üye beratları, Kuruma üye oluş sırasına göre, Kurucu üyelerin en yaşlısı Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından üyelere verildi. Bu arada Ord. Prof. Hâmit Ongunsu ile Ord. Prof. Cavit Baysun'un rahatsızlıkları dolayısıyla Genel Kurula katılamadıkları anlaşıldığından kendilerine birer telgrafla sağlık dileğinde bulunulmasına karar verildi.

Prof. Dr. Âfet İnan, Anıt Kabirdeki şeref defterine yazılan andın beratların çerçevesi içine basılmış olarak üyelerce imzalanıp arşivimizde saklanmasını önerdi. Bu öneri de oybirliğiyle kabul edildi.

Bundan sonra Başkan gündemin üçüncü maddesine geçerek Genel Kurulu idare etmek üzere bir başkan, bir ikinci başkan ve iki sekreter seçilmesini istedi.

Başkanlığa Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, ikinci başkanlığı Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, sekreterliklere Prof. Tayyip Gökbilgin ve Prof. Dr. Bahadır Alkım seçildiler.

Başkanlık yerini alan Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal gündemin 4 üncü maddesi gereğince Yönetim Kurullarının 1962 yılı çalışma raporlarıyla Denetleme Kurulu raporunun okunacağını bildirdi. Raporlar Genel Müdür Uluğ İğdemir tarafından okundu. Başkan raporlar hakkında söz isteyen olup olmadığını sordu. İlk sözü Prof. Dr. Afet İnan aldı ve Kurumun 32 yıllık çalışmalarında devamlı bir gelişme olduğunu, Londra'da bulunduğu sırada Kurumun düzenli yayınları ve çalışmalarıyla ilmi hüviyetini ne kadar iyi şekilde dünyaya tanıttı kabul ettirdiğini bizzat müşahade ettiğini, çalışma raporunda görüldüğü gibi yayın ve kazı programlarının her yıl genişleyerek geliştiğini, konferansların ve kollukiumların da övülecek bir başarı kazandığını söyledi ve Yönetim Kuruluna teşekkür ederek aklanmasını istedi.

Daha sonra söz alan Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Kurum yayınlarının başarısını tebrik etti ve Atatürk konferanslarının çok faydalı olduğunu, bunları büyük bir ilgi ile izlediğini, konferansların basılma işinin çabuklaştırılmasını, kendi çalışmalarında bunlara ihtiyacı olduğunu, söyliyerek Kurumun yayın işlerini ötedenberi dirayet ve başarı ile yöneten Genel Müdürün bu konuda ne düşündüğünü sordu. Söz alan Genel Müdür Uluğ İğdemir, konferansların tartışmalarla birlikte hepsinin banda alındığını, bu itibarla bunların eksiksiz olarak basılacağını bildirdi.

Başka söz alan olmadığından Başkan raporları oya koydu. Raporlar kabul edilerek Kurum ve Basımevi Yönetim Kurulları 1962 yılı hesap ve işlemlerinden oybirliği ile aklandılar.

Başkan, gündemin 5 inci maddesi gereğince, 1963 yılı bütçe tasarısını inceleyecek komisyonun seçileceğini söyledi. Bütçe komisyonuna Bayan Fakihe Öymen, Bay Tahsin Öz ve Prof. Dr. Halil Demircioğlu oybirliği ile seçildiler.

Daha sonra gündemin 6-10 uncu maddelerindeki kurulların seçimine geçildi. Gizli oyla yapılan Yönetim Kurulu seçimlerini aldıkları oy sırasına göre Or. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Prof. Dr. Cemal Tukin, Prof. Dr. Halil İnalçık, Prof. Dr. Sedat Alp, Faik Reşit Unat ve Prof. Dr. Afet İnan kazandılar. Prof. Dr. Şinasi Altundağ, Prof. Tayyip Gökbilgin, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal Yönetim Kurulu yedek üyeliğine seçildiler.

Açık oyla yapılan Denetleme Kurulu üyeliklerine Bayan Fakihe Öymen, Prof. Dr. Halil Demircioğlu, Dr. Hâmit Koşay; Haysiyet Kuruluna Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Ord. Prof. Hâmit Ungunsu, Tahsin Öz, Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver; yedeklere Ord. Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen; Basımevi Yönetim Kuruluna Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Prof. Dr. Şinasi Altundağ, Prof. Abdülkadir İnan; yedeklere Ord. Prof. Hikmet Bayur, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı; Kitaplık Komisyonuna Prof. Dr. Afet İnan, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Dr. Hâmit Koşay oybirliği ile seçildiler.

1963 bütçe tasarısını inceleyen komisyonun raporu henüz gelmediğinden gündemin 12 nci maddesine geçilerek Yönetim Kurulu ile kollardan gelen önerilerin görüşülmesine başlandı ve bu görüşmeler sonunda şunlara karar verildi :

1 — Dört kişilik bir kurulca hazırlanmış olup daha önce bütün üyelere gönderilmiş bulunan “İlmî araştırmalar yönetmeliği”, üzerinde yapılan küçük değişikliklerle aşağıdaki şekilde kabul edildi :

TÜRK TARİH KURUMU İLMÎ ARAŞTIRMALARA YARDIM YÖNETMELİĞİ

Türk Tarih Kurumu Kollarının çalışmaları hakkındaki yönetmeliğin 12 nc maddesi gereğince üyelere ilmî araştırmalar için yapılacak yardımlar aşağıdaki esaslara göre uygulanır :

Kollar tarafından incelenmesi, hazırlanması üyelere havale edilen yahut üyeler tarafından teklif edilip Kollarca uygun görülen konular için aşağıdaki şartlarla yardım yapılır :

I. Böyle bir yardımı isteyen Üye :

- a) Yapacağı araştırmanın konusunu ve gerekçesini,
- b) Bu araştırmanın konuyu ne bakımdan aydınlatacağını,
- c) Elindeki malzemenin mahiyetini,
- d) Bu araştırma için lâzım olan araçların (kitap, mikrofilm, para ve saire) cins ve miktarını,
- e) Kurumdan istediği yardımın, şekil, mahiyet ve miktarını,
- f) Araştırmanın yapılacağı yeri,

- g) Araştırmanın ne kadar zaman süreceğini,
 h) Bu konu için başka yerden yardım alıp almadığını, aldığı takdirde yardımın kaynağı ile miktarını,
 örneğine uygun bir yazı ile ve iki nüsha olarak Kol Başkanlığına bildirir.
- II. Kol bu talebi inceler ve karara bağlar. Gerekliği takdirde bir komisyon kurarak mütalâasını alır. Kolun kararı ve yardımın maktu olarak miktarı ve ödeme şekli Kurum Başkanlığına en geç yardımın uygulanacağı bütçe yılı başına kadar bildirilir.
- III. Başkanlık bu teklifi ilk Yönetim Kurulu toplantısında müzakere konusu yaparak bütçe teklifinde gözönüne alır ve yardım istekleri hakkındaki önerileri bir rapor halinde bütçe tasarısına bağlar. Yardım istekleri Genel Kurulca kabul edilen yardım ödeneğine göre Yönetim Kurulunca karşılanır.
- IV. Araştırmacı yapılacak araştırmanın mahiyetine göre en geç altı ayda bir aldığı sonuçları bir raporla Kurum Başkanlığına bildirmeye mecburdur.
- V. Araştırmacı araştırmanın sona ermesinden itibaren en çok iki yıl içinde sonucunu Kuruma bildirir. Araştırmanın sonucu yayınlanabilecek olgunlukta ise ya Belleten'de veya Kurum yayınları arasında yayınlanır ve araştırmacıya ayrıca telif hakkı ödenir.
- VI. Araştırmanın sonucu Kurum tarafından üç yıl içinde yayınlanmadığı takdirde araştırmacı eserini başka bir yerde yayınlıyabilir.
- VII. Yukarıdaki şartlara riayet etmeyen araştırmacılara başka bir araştırma için yardım yapılmaz.
- VIII. Bu yönetmelik 1 Ocak 1964 tarihinde yürürlüğe girer.
- 2 — Bütçe komisyonu raporu geldiğinden Başkan raporu ve eklerini okuttu. Bütçe üzerinde yapılan görüşmelerden sonra oya kondu ve Kurum'un 1963 yılı gelir ve gider bütçeleriyle kadroları ve bütçe yönetmeliği oybirliği ile onaylandı.
- 3 — 1948'den 1959 yılına kadar Devlet Malzeme Ofisinden satın alınan gereçler için ofise ödenmiş olan avanslardan Kurumun alacağı 47 lira 48 kuruşu Devlet Malzeme Ofisi -hesaplarında böyle bir alacak bulunmadığı gerekçesiyle- ödemediğinden bu paranın Kurum alacaklı hesaplarından çıkarılmasını öneren Başkanlık yazısı okundu: 47 lira 48 kuruşun Kurum hesaplarından çıkarılmasına oybirliği ile karar verildi.
- 4 — UNESCO Türkiye Millî Komisyonu VIII. devre genel kurulunda Kurumumuzu üyelerimizden Prof. Dr. Afet İnan'ın temsil etmesine oybirliği ile karar verildi.
- 5 — Yönetim Kurulunca hazırlanan "Akademik Çalışmalar" hakkındaki tasarısı ile yine Yönetim Kurulunca önerilen ve yabancı bilim kurullarıyla birlikte kollokiumlar düzenlenmesine dair bulunan öneri -ödül konusu hariç olmak üzere- oybirliği ile kabul edildi.
- 6 — 3 aydan fazla bir süre ile yurt dışına çıkan veya toplantılara katılmıyan Yönetim Kurulu üyelerinin Yönetim Kurulu üyeliğinden çekilmiş sayılmasına ve yerine yedek üyenin çağırılmasına oybirliği ile karar verildi.

Bu sırada Başkanlık yerine ikinci Başkan Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal geçti, görüşmelere devam edildi.

7 — Kurum tüzüğünün birçok bakımlardan yetersiz olduğu, onun için Yönetim Kurulunun gelecek Genel Kurula bugünkü şartlara uygun yeni bir tüzük tasarısı hazırlayarak getirmesi kabul edildi.

8 — Side kazısına yaptıkları yardımdan ve Side müzesini yüzbin liradan fazla para vererek ve inşaatına bizzat nezaret ederek restore etmiş bulunmasından dolayı Yüksek mühendis Ragıp Devres'le eşi Selma Devres'e tüzüğün 8 inci maddesi uyarınca Şeref Üyeliği pâyesinin verilmesine karar verildi.

Başkanlık yerini tekrar Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal işgal etti.

9 — Yayınlarıyla Türk tarihine büyük hizmeti geçen Macar İlimler Akademisi üyesi Prof. Dr. Fekete Layoş'a tüzüğün 8 inci maddesi uyarınca Şeref Üyeliği pâyesinin verilmesine karar verildi.

10 — Genel Kurulun 27 Nisan 1960 tarihli toplantısında kendisine Kurum'un şeref üyeliği pâyesinin verilmesi önerilen ve seçimi yönetmeliğin kabulüne bırakılan Rahmetli Osman Nuri Erkin'e Türk tarihine yaptığı büyük hizmetler gözönüne alınarak Şeref Üyeliği pâyesinin verilmesine karar verildi.

11 — Açık bulunan Kurum Asli Üyeliğine Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Profesörü Dr. Adnan Erzi'nin seçilmesine karar verildi.

12 — Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi tarih doçentlerinden Dr. Şerafettin Turan'ın Kurum Muhabir Üyeliğine seçilmesine karar verildi.

13 — 1963 yılının haziranında konferanslar vermek üzere İngiltere'ye çağırılmış olan üyelerimizden Prof. Dr. Tahsin Özgüç'e 7 günlük ikamet yevmiyesi verilerek 1-4 Temmuz 1963'de Londra'da toplanacak olan Milletlerarası XII. Assirioloji kongresine katılmasının sağlanmasına karar verildi.

14 — 3-13 Eylül 1963'de Paris'te toplanacak olan Milletlerarası VIII. Klâsik Arkeoloji kongresine Kurumumuz adına üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'le Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın katılmalarına karar verildi.

15 — Bu yıl yapacakları ilmi araştırmalar için Yeni Çağ Kolunca 8 üyemize ayrılan 11.000 liralık ilmi araştırma ödeneği kabul edildi.

16 — 27-31 Ağustos 1963'de Holanda'nın Amsterdam şehrinde toplanacak olan VIII. Onomastik İlimler Kongresine üyelerimizden Bay Faik Reşit Unat'ın Kurum adına katılmasına karar verildi.

17 — Tilmen ve Yesemek kazıları nihaî raporlarını hazırlayabilmek için Kazı Direktörü Prof. Dr. Bahadır Alkım'ın Londra'da Biritish Museum'da araştırmalar yapmasına ve kendisine 4000 liralık ilmi araştırma ödeneği ayrılmasına karar verildi.

18 — Bu yıl İstanbul arşiv ve kitaplıklarında yapacağı ilmi araştırmalar için üyelerimizden Prof. Dr. Osman Turan'a 1500 lira ilmi araştırma yardımı yapılmasına karar verildi.

TÜRK TARİH KURUM YÖNETİM KURULU ÜYELERİ ARASINDA İŞ BÖLÜMÜ

Genel Kurulca Türk Tarih Kurumu Yönetim Kuruluna seçilmiş olan üyeler 27 Nisan 1963 cumartesi saat 20,30'da toplanarak başkanlığa Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'yu, Asbaşkanlıklara Prof. Dr. Âfet İnan ve Prof. Dr. Cemal Tükin'i, Genel Sekreterliğe Ord. Prof. Dr. Sedat Alp'i, saymanlığa Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ü oybirliği ile seçtiler.

TÜRK TARİH KURUMU YÖNETİM KURULU'NUN 1962 ÇALIŞMA YILI RAPORU

Genel Kurulun Sayın Üyeleri,
Yönetim Kurulunuzun 1962 çalışma yılı raporunu yüksek katınıza sunuyoruz.

Bütçe Durumu

Kurumumuzun 1962 yılı gelir ve giderleri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir :

A) GELİRLER

<i>Bölüm</i>	<i>Gelirin çeşidi</i>	<i>Bütçeye konan</i>	<i>Tahsil olunan</i>
		<i>Lira K.</i>	<i>Lira K.</i>
I	Kurum arttırmında	348.660 —	468.700 —
II	Hükümet yardımı	200.000 —	200.000 —
III	Atatürk Tesisi geliri	900.000 —	971.340, 77
IV	Üye aidatı	300 —	225 —
V	Yayın gelirleri	70.000 —	96.265, 91
VI	Basımevi geliri	233.000 —	233.966, 06
VII	Türlü gelirler	28.000 —	27.833, 83
TOPLAM		1.779.960 —	1.998.331, 57

B) GİDERLER

<i>Bölüm</i>	<i>Giderlerin çeşidi</i>	<i>Bütçeye konan</i>	<i>Harcanan</i>
		<i>Lira K.</i>	<i>Lira K.</i>
I	Görevli giderleri	354.460 —	332.031, 05
II	İdarî giderler	24.000 —	21.760, 24
III	Bilimsel giderler	480.000 —	462.391, 77
IV	Yatırımlar ve yatırımla ilgili giderler	801.000 —	402.184, 17
V	Yayın zararları	120.500 —	146.695, 80
TOPLAM		1.779.960 —	1.365.063, 03

Bu tablolarda görüldüğü üzere Kurumumuzun 1962 yılı gelirleri bütçeye konmuş olandan 218.371 lira 37 kuruş fazla, giderleri ise 414.896 lira 97 kuruş eksiktir. Böylece arttırmış olduğumuz 633.268 lira 54 kuruş Kurum arttırımına alınmıştır.

Kurumumuzun 1962 yılı sonundaki mali durumunu gösteren bilanço bu raporumuzun sonuna eklenmiştir.

Yayın İşleri

Bu yıl içinde şu eserlerin basımı bitmiş ve yayınlanmıştır :

1. URFALI MATEOS : *Vekayinâme*.
2. ABÜ BAKR-i TİHRÂNİ, yayınlayanlar : NECATİ LUGAL - FARUK SÜMER *Kitab-ı Diyârbakriyya*, I. Cilt.
3. TAHSİN ÖZ : *İstanbul Camileri*, I. cilt.
4. ENVER BOSTANCI : *A Biometrical and Morphological study of the Astragalus and Calcaneus of the Roman people of Gordium in Anatolia*
5. AYDIN SAYILI : *Abdülhamid İbn Türk'ün katışık denklemlerde mantıkî zaruretlar adlı yazısı ve zamanın cibri*.
6. BAHAEDDİN ÖGEL : *İslâmiyetten önce Türk Kültür Tarihi*.
7. FÜRÜZAN KINAL : *Eski Anadolu Tarihi*, I. cilt.
8. ENVER ZİYA KARAL : *Osmanlı Tarihi*, VIII. cilt.
9. MUSTAFA KEMAL, yayınlayan : ULUĞ İÇDEMİR : *Anafartalar Muharebatına ait Tarihçe*.
10. *Belleten* Sayı: 102 - 105.

Şu eserlerin baskıları bitmek üzeredir :

1. CEVDET PAŞA : *Tezâkir* 21 - 39.
2. ARIF MÜFİD MANSEL : *Ege ve Yunan Tarihi*, 2. baskı.

Bunlardan başka mevcudu tükenmiş olan II. cilt Osmanlı tarihi ile I. cilt Türk İnkılâbı Tarihinin ikinci baskılarına başlandığı gibi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Klâsik Filoloji Profesörü Dr. Suat Sinanoğlu'nun evvelce fransızca olarak yayınladığı "L'Humanisme à venir" adlı eserinin türkçe olarak Atatürk yayınları arasında basılması da kararlaştırılmıştır.

Ayrıca M. Brosset'nin gürcüceden fransızcaya çevirdiği "Gürcistan Tarihi" Orta Çağ Kolunun verdiği karar gereğince İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi okutmanlarından Hrand Andreasyan tarafından türkçeye çevrilmiş ve bu çeviri Kurumumuzca satın alınmıştır.

Rahmetli başkanlarımızdan Şemseddin Günaltay ve Tefvik Bıyıkhoğlu için çıkarmaya karar verdiğimiz armağan kitaplara yazı verme süresi 1963 Eylülünün sonuna kadar uzatılmıştır. Arkadaşlarımızın bu Hâtıra kitaplara birer yazı ile katılmalarını tekrar dileriz.

Atatürk'ün 25 inci Ölüm Yıldönümü için çalışmalar

UNESCO Genel Merkezi Atatürk'ün 25 inci ölüm yıldönümünün dünya ölçüsünde anılmasını karar altına almıştır. İnsanlığa büyük hizmetleri geçen devlet ve bilim adamlarının en az yüzüncü doğum yıllarının kutlanması aynı heyetçe bir ilke olarak kabul edildiği halde, yalnız Atatürk'ün 25 inci ölüm yılının anılmasına karar verilmesi bizim için iftihar edilecek bir olaydır. Bu itibarla onun kurduğu ve yaşaması için servetini bıraktığı Türk Tarih Kurumu'nun bu anma çalışmalarında

en büyük görevi alması kadar tabii bir şey olamazdı. Asbaşkanımız Faik Reşit Unat'ın bu karardan bizi haberdar etmesi üzerine üyelerimize 25 Haziran 1962 tarihinde bir genelge göndererek düşünce ve önerilerini rica ettik. Gelen cevapların ışığı altında Kurumumuzca yapılabilecek işleri düzene koymak üzere Prof. Dr. Afet İnan, Faik Reşit Unat ve Uluğ İğdemir'den kurulu üç kişilik bir komite seçtik. Bu komite çalışmalarına devam etmektedir. Esasen Kurumumuz yayın serileri arasında "Atatürk Yayınları" adını taşıyan bir seri bulunmaktadır. Çıkarılacak eserler bu seri içinde yayınlanacaktır. İlk eser olarak Atatürk'ün "*Anafartalar Muharebatına ait tarihçe*" adını taşıyan ve evvelce Uluğ İğdemir tarafından Belleten'de yayınlanmış olan hâtıralarını kitap halinde basmış ve yayınlamış bulunuyoruz. Bundan başka, Başkanımız Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun "Akademik Çalışmalar" hakkında hazırladığı tasarıda yer alan yıllık konferanslardan ilki Atatürk'ün kutsal adına atanarak 1963 başında bu konferanslara da başlanmıştır. 20 konferanstan ibaret olan bu seri konferansların sonuncusu 17 Mayısta verilecektir. Konferanslar bir kitap halinde Atatürk serisinde yayınlanacaktır.

Eski Çağ Kolumuz 8 Aralık 1963'de İstanbul'da yaptığı toplantıda kazılarımızın 1962 yılındaki sonuçlarını özetleyen ve her biri bir birbuçuk formayı geçmeyen türkçe ve bir yabancı dilde yazılmış kısa raporların, başına Atatürk'ün tarih görüşü ve tarih anlayışını açıklayan bir önsöz konarak, yayınlanmasını kararlaştırmış ve bu karar Kazı Direktörlerine bildirilmiştir. Bu eser de Atatürk'ün kutsal hâtırasına atanacaktır.

Bu münasebetle Millî Eğitim Bakanlığının ilk, orta ve yüksek okullar arasında tertiplelediği kompozisyon yarışmasında derece alacak olan öğrencilere Kurumumuz yayınlarından bazılarının armağan edilmesine karar verdiğimiz gibi, onarımı yapılmış olan Selânik'teki Atatürk evinin de yeni baştan tanzimi ve ziyaretçilere açılması için Millî Eğitim Bakanlığı nezdinde teşebbüse geçilmiş, Atatürk'ün Selânik'te okuduğu okulların plânları ve fotoğrafları, Türkiye İş Bankası'nın para yardımı ve Selânik Konsolosluğumuzun delâletiyle yaptırılmış, 1963 yılı içinde Atatürk için özel posta pulları çıkarılması Ulaştırma Bakanlığından rica edilmiştir.

Milletlerarası Kongreler

1962 yılı içinde Avrupa'da toplanan iki Milletlerarası kongre ile, Milletlerarası Tarih Bilimleri komitesinin Londra'da toplanan Genel Kuruluna katılmış bulunuyoruz.

XI. Assiriyoloji Kongresi :

23-29 Haziran 1962 tarihleri arasında Hollanda'nın Leiden şehrinde toplanan Milletlerarası XI. Assiriyoloji kongresine Genel Kurulumuzun verdiği karar gereğince Kurumumuz adına üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Sedat Alp katılmış ve kongreye "*Karahöyük'te bulunan silindir ve damga mühürler ve bunların eski Anadolu ve Önasya glipliğindeki önemi*" konosunda bir bildiri sunmuştur. Arkadaşımızın bize verdiği rapora göre kongreye dünyanın 14 memleketinden 131 ilim adamı katılmış, kongre Türkiye'ye ve Türk Tarih Kurumu'na karşı dostluk gösterilerine vesile olmuştur. Gerek Prof. Sedat Alp'ın ve gerekse İstanbul Üniversitesi adına kongreye katılmış

olan üyelerimizden Prof. Dr. Bahadır Alkım'ın bildirileri ilgi ile izlenmiş, söz alanlar bu bildirilerle sunulan malzemenin zenginlik ve çeşitliliğini övmüşlerdir. Temsilcimiz aynı zamanda 26 Haziran günü sabah oturumuna, yapılan teklif üzerine, başkanlık etmiştir.

VI. Prehistorya ve Proto-Historya İlimleri Kongresi :

29 Ağustos - 4 Eylül 1962 tarihleri arasında Roma'da toplanan Milletlerarası VI. Prehistorya ve Proto-Historya İlimleri Kongresine Genel Kurulumuzun kararı gereğince Kurumumuz adına üyelerimizden Dr. Hâmit Koşay katılmış, yolluğunu Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinden alarak kongreye katılmış olan Başkanımız Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, bu kongrede aynı zamanda Kurumumuzu temsil etmiştir.

Dr. Hâmit Koşay'ın Kurumumuza verdiği rapora göre, Kongreye çeşitli memleketlerden 800 kişi katılmış, arkadaşımız VI. bölümde "*Doğu Anadolu'da prehistorik araştırmalar : Pülür ve Tufanç (Güzelova) kazıları*" konusunda, Başkanımız Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu da II. bölümde "*Trakya'da Phrehistorik araştırmalar*" konusunda birer bildiri sunmuşlardır. Yapılan teklif üzerine Başkanımız II. bölümün bir toplantısına Başkanlık etmiştir.

Tarihî İlimler Komitesi Genel Kurulu :

1 — 4 Haziran 1962'de Londra'da toplanan Milletlerarası Tarihî İlimler Komitesi Genel Kuruluna Türkiye Millî Komitesini temsil etmek ve yollukları Kurumumuzca verilmek üzere üyelerimizden Genel Sekreterimiz ve Millî Komite Başkanı Prof. Dr. Şinasi Altundağ ile Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan katılmışlardır. Millî Komite başkanlığından aldığımız yazıda, bu toplantıda ilmi ve idarî birtakım meselelerin görüşülerek karara bağlandığı ve 29 Ağustos 1965'de Viyana'da toplanacak olan XII. Tarih Bilimleri Kongresinin programına esas olmak üzere Millî Komiteler tarafından teklif edilen konular incelenerek bir tasarı hazırlandığı bildirilmiştir. Bu tasarıda Türk tarihçilerini ilgilendiren konular şunlardır :

- a) İslamîliğin doğuşundan sonra Doğu ve Batı arasında kültürel münasebetler,
- b) Doğu memleketlerinde batılılaşma akımları.

Kurumumuzu yakından ilgilendiren bu konulardan birincisi Ord. Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün Başkanlığı altında Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Dr. Şinasi Altundağ, Prof. Dr. Halil İnalcık, Prof. Dr. Ahmet Ateş ve Prof. Dr. Adnan Erzi'den; ikincisi Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın Başkanlığında Prof. Dr. Afet İnan, Ord. Prof. Cavit Baysun, Prof. Dr. Cemal Tükin, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Faik Reşit Unat ve Uluğ İğdemir'den kurulu komisyonlarca incelenerek kongre için teklif projeleri hazırlanması komisyonca uygun görülmüştür. Millî Komitemizin bu kararı Paris'te bulunan Milletlerarası Komite Genel Sekreterliğine bildirilmiş, Komitenin bu yaz Varşova'da yapacağı toplantıda son şekli verilecek olan 1965 Viyana kongresi programının tesbitinde teklifimizin dikkate alınacağı cevabı alınmıştır.

İlmî Araştırmalara Yardım

Bu yıl da Genel Kurulun kararlarına uyularak üyelerimizden 8 kişiye ilmî araştırmaları için 12.500 lira yardım yapılmıştır.

Edirne'nin 600 üncü Fetih Yılı

Edirne'nin 600 üncü fetih yılı dolayısıyla yapılacak yayın ve törenleri düzenlemek üzere üyelerimizden Bay Tahsin Öz'ün Başkanlığında kurulan komisyonun hazırladığı Armağan kitaba girecek yazılar üyelerimizden Prof. Dr. Halil İnalçık tarafından incelenerek bir rapor verilmiştir. Bu raporda gösterilen eksikliklerin tamamlanması için yazılar komisyonca tekrar ele alınmıştır. Bu esere Rahmetli Rifat Osman'ın suluboya ile yaptığı eski Edirne evlerinden mürekkep bir albümün de eklenmesi uygun görülmüştür. Edirne'nin 600 üncü fetih yılı 1963 olarak saptandığından eser 1963 yılı içinde tamamlanmış olacaktır. Bu münasebetle PTT idaresi de Kurumumuzun önerisine uyarak Edirne için zengin bir pul serisini bu yıl çıkarmış bulunacaktır.

Genel kurul toplantısı vesilesile verilen İlmî Konferans

Her yıl Genel Kurul toplantısı vesilesiyle verilmesi gereken ilmî konferansı bu yıl üyelerimizden Prof. Dr. Halil İnalçık "*Fatih'in Reayaya ait Kanunnamesi*" konusunda vermiş ve konferans büyük bir ilgi ile izlenmiştir.

Akademik Çalışmalar Tasarısı

Başkanımız Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, 4 Mayıs 1962 tarihinde Yönetim Kuruluna "*Akademik Çalışmalar hakkında tasarı*" başlığı ile bir çalışma programı sunmuştur. Bu program iki esaslı konuyu kapsamaktadır.

- a) Akademik Genel Kurul toplantılarının düzenlenmesi,
- b) Yıllık konferanslar düzenlenmesi.

5. VII. 1962 tarih ve 8 sayılı genelgemizle bu tasarı üyelerimize gönderilmiş ve düşünceleri sorulmuştur. Tasarı Genel Kurulumuzun gündemine de alınmıştır. Tasarıda bahis konusu olan yıllık konferanslardan ilkinin 1963 yılı başında Atatürk'ün 25 inci ölüm yıldönümü dolayısıyla Atatürk'ün kutsal adına atanmasını uygun bulan Yönetim Kurulumuz bunu da üyelerimize duyurmuş, öneri büyük ilgi ile karşılanmış ve 20 konferanslık bir seri hazırlanarak 1963 yılı başından itibaren her cuma günü verilmeğe başlanmıştır. Zamanın darlığı dolayısıyla bu seride konferans vermek isteyen bazı arkadaşlarımızın arzuları üzüntü ile yerine getirilememiştir.

Tarih ve Arkeoloji Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü

Yerli ve yabancı bir çok bilim adamlarıyla tarih meraklılarının bize sık sık başvurmalarından dilimizde ilmî bir "Tarih ve Arkeoloji terimleri ve deyimleri sözlüğü"ne büyük ihtiyaç olduğu anlaşılmış bulunduğundan Yönetim Kurulumuz Kolların bu konuyu ele alarak Genel Kurula birer öneri ile gelmelerini istemiş, Eski Çağ Kolumuz 8 Aralık 1962'de İstanbul'da yaptığı toplantıda konuyu önemle ele alarak biri İstanbul'da, diğeri Ankara'da iki komisyon kurmuş ve derhal işe başlamıştır. Önerimiz Genel Kurulca da onaylandığı takdirde konunun bütün Kollarca ele alınarak kısa bir zamanda sözlüğün meydana gelmesini dilemekteyiz.

Akdeniz Memleketleriye İlgili Deneyler Üzerine Milletlerarası Kollokium

Fransız Büyük Elçiliği Kültür Ateşeliğinin Kurumumuzun önderliği ile Ankara'da Akdeniz memleketleriyle ilgili deneyler üzerine Milletlerarası bir Kollokium düzenlenmesi hakkındaki teklifi geçen yıl Genel Kurulumuza sunulmuş, Genel Kurul böyle bir çalışmaya Kurumumuzun katılmasını uygun bulmuştu. Konunun önemi gözönüne alınarak mesele Dışişleri Bakanlığımıza duyurulmuş ve Bakanlığın tensibiyle Ankara Üniversitesi Rektörünün Başkanlığında bir komite kurulmuştur. Aynı konuda Napoli'de düzenlenen bir toplantıya Kurumumuzun onursal ilmi danışmanı Prof. Nusret Hızır da çağırılarak kollokiumun düzenlenme şekli hakkında bir fikir edinmesi sağlanmıştır. Kollokium 1963 sonbaharında Ankara'da olacaktır. Ancak işin önderliği Üniversite Rektörünün Başkanlığındaki komiteye geçmiş olduğundan Kurumumuz kollokiumun sadece sekreterlik işlerini üzerine almış bulunmaktadır.

Kurum Binası

1962 yılı ilk baharında yapımına başlanmasını umduğumuz yeni binamızın inşasına bu yıl başlanamamıştır. Binaın yapımı için teklif veren üç firmanın teklifleri 3 Ağustos 1962 tarihli Yönetim Kurulunda proje mimarının da katılmasıyla incelenmiş, fakat hiç biri bizi tatmin etmemiştir. Bunun üzerine masraf artı kâr esası üzerine çalışan ve gerek İstanbul'da, gerekse Ankara'da yaptığı binaların betonarme işleri çok beğenilen Emek İnşaat şirketiyle temasa geçilmesi uygun görülmüştür. Ancak Emek İnşaat şirketiyle yapılan temasta binanın keşif bedelinden çok yüksek bir fiyata mal olacağı anlaşıldığından proje mimarlarımız İstanbul'da yeni bir firma aramışlar ve Salıpazarı gümrük antropolariyle Büyükada Anadolu Kulübünün plaj binalarını yapmakta olan, döktüğü çıplak betonlar projeye mimarlarınca beğenilen Ahmet Bakırcıoğlu firmasıyla görüşerek, binanın keşif bedeline uygun bir fiyatla yapımını sağlayabileceklerini bildirmişlerdir. Yönetim Kurulumuz bu firma ile müzakereye girişmeğe karar vermiştir. Binamızın karkas kısmının 1963 yılı içinde tamamlanmasına çalışılacaktır.

Side Müzesinin Açılışı

Üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in Başkanlığında Kurumumuz adına üzerinde 1947 denberi kazı yapılan Eski Side şehrinde meydana çıkan ve küçük bir müzeyi dolduracak kadar çoğalan eserlerin muhafazası bir mesele haline gelmiş bulunuyordu. Side kazisiyle yıllardanberi ilgilenmekte ve tiyatronun açılması için maddî yardımlarını kazı heyetinden esirgememekte olan hayırsever yurttaşımız Yüksek Mühendis Ragıp Devres ve eşleri sayın Selma Devres, Side'deki antik devre ait hamamın onarımını ve buranın bir müze haline getirilmesini üzerlerine almışlar ve bizzat inşaatın başında bulunmak, 100.000 lirayı aşan bir harcama yapmak suretiyle burasını güzel bir müze haline getirmişlerdir. Müzenin açılışı 14 Ekim 1962 pazar günü parlak bir törenle yapılmış ve bu törende Kurumumuzu Genel

Müdürümüz Uluğ İğdemir temsil etmiş ve Başkanımızın bir mesajını okumuştur. Müzeye ve bu törene ait geniş bilgi 105 sayılı Belleten'de yayınlanmıştır. Sayın Devres'lere Kurumumuzun şükranlarını sunmayı zevkli bir ödev sayarız.

Kol Çalışmaları

Kollar yönetmelik gereğince toplantılarını yapmışlar ve gerek Yönetim Kurulunca havale edilen, gerekse üyeler tarafından önerilen konuları inceleyerek kararlara bağlamışlardır.

Yunus Emre Anıtı etrafının düzenlenmesi

Eskişehir - Ankara Demiryolu üzerinde ve Yunus Emre istasyonu yanındaki Yunus Emre anıtı çevresinin Yunus Emre'nin büyüklüğüne yakıştıyacak bir durumda olduğunu gören Başkanımız, bunu Yönetim Kurulunda bahis konusu etmiş, Yönetim Kurulunuz İçişleri ve Millî Eğitim Bakanlıklarına birer yazı yazılarak anıt çevresinin bir düzene konmasının rica edilmesini kararlaştırmıştır. İçişleri Bakanlığından aldığımız yazıda konunun önemle ele alındığı ve Eskişehir Valiliğine yazılarak anıt alanının onarımı ve düzenlenmesi için İl bütçesine 34.000 lira ödenek konduğu ve Anıt çevresinin hazırlanacak projeye göre Yunus Emre'ye layık bir şekilde tanzim edileceği bildirilmiştir.

Kitaplık

Kurum kitaplığının 1962 yılı içindeki çalışma ve gelişmeleri şöyle olmuştur :

Yıl içinde 262'si satın alınmak, 1165'i armağan ve değiştirme yoluyla kitaplığa 1427 eser girmiş, bunların kayıtları ve fişleri tamamlanarak okuyucuların istifadesine konmuştur.

Yine yıl içinde 203'ü satın alınmak, 444'ü armağan ve değiştirme yoluyla kitaplığa 647 peridorik eserle 3153 tane günlük gazete gelmiştir. Ayrıca yurdumuzun Türk - İslâm Devri Kitabelerine ait 334 parça estampajla 4 mikrofilm, Osmanlı Mebusan Meclisi ile Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Bakanlar Kurulunun sicillerini içine alan 30 ciltlik yazma bir eser, 6 ciltlik yazma bir tarih sözlüğü satın alınmış, değiştirme yoluyla iki harita gelmiştir.

Rahmetli Asbaşkanlarımızdan Halil Edhem Eldem'in eşi tarafından Genel Müdürümüz Uluğ İğdemir'e armağan edilen rahmetlinin hususî dosyalarını Bay Uluğ İğdemir kitaplığımıza verdiğinden bunların da düzenlenme ve kayıt işi bu yıl ele alınmıştır. Bu çok değerli arşivin 254 şahsa ait mektupları içine alan kısmı 12 dosya içinde düzenlenmiştir, öteki kısımları üzerinde çalışılmaktadır.

Genel Kurmay Harp Tarihi Dairesince Kurumumuza armağan edilen 600 parça tarihî eser kayda hazır duruma getirilmiştir.

Tiyatro eleştiricisi Sayın Metin And, Bizans tarihine ait çeşitli dillerde yazılmış 38 cilt kıymetli eseri kitaplığımıza armağan etmiştir. Değerli yazara teşekkürü bir ödev sayarız.

Yine bu yıl kitaplığımıza Kodak marka son model bir mikrofilm okuma makinesi satın alınmıştır.

Bu yıl 561 parça kitap, 123 dergi ve 47 cilt gazete koleksiyonu ciltlenmiştir. Yıl sonunda kitaplarımızın sayısı - yazmalar, dergiler ve gazeteler hariç olmak üzere 41.784'e yükselmiştir.

Kitaplık Komisyonu, ihtiyaç oldukça toplanarak kitaplığa alınacak kitapları seçmiş, gerekli direktifleri vermiştir.

Kazılar

Bu yıl da Eski Çağ Kolunun kararıyla Trakya ve Marmara bölgesinde tarih-öncesi araştırmaları, Alacahöyük'te temizlik ve onarım işleri yapılmış, Kültepe, Altuntepe, Karahöyük, Tilmen, Toprakkale ve Çavuştepe, Karatepe ve Kadirli, Side, Çandarlı kazılarına devam edilmiştir.

Millî Eğitim Bakanlığı bu yıl da kazılarımıza para ve uzman vermek suretiyle yardımlarını devam ettirmiştir. Bakanlığın bu yakın ilgisine huzurunuzda teşekkürü bir ödev biliriz.

Yapılan kazı ve araştırmalar hakkında kazı direktörlerinden aldığımız kısa raporları olduğu gibi sunuyoruz :

I — Marmara ve Trakya Bölgesi Tarihöncesi Araştırmaları :

Türk Tarih Kurumu adına 1962 yılı yaz mevsiminde Marmara ve Trakya bölgesinde Prehistorik araştırmalar bakımından yapılan gezi ve istikşafıma ait rapor :

1) Beykoz - Polonez köy yönünde Mahmut Şevket Paşa deresi sekilerini gözden geçirdik. Bu alanda etraflı araştırmaların konumuz bakımından faydalı olacağı anımsındayım.

2) Silivri'nin takriben 10 kilometre kuzey doğusunda İstanbul - Edirne ve yeni açılan Tekirdağ kıyı asfaltlarının hemen kavşak noktasında bulunan ve 1961 yılında Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsünden D. H. French tarafından "geç kalkolitik" keramik bulunması sebebi ile haber verilen Kanallı köprü mevkiinde ve dolaylarında araştırma yaptım. Burası Kanallı veya halkın "Kınalı" adını verdiği eski bir taş köprü kalıntısının ve dereciğinin Edirne asfaltının doğusuna düşen, sahibi tarafından ekilen bir tarlanın üstünde çok düzleşmiş bir höyük'tür. Üstünde tarla sahibinin yaptırdığı bir kulübe vardır. Ekini kaldırılmış tarlada, satıhta daha çok klâsik devre ait keramik parçaları kolaylıkla bulunmaktadır. Höyüğün sahibi B. Akif Tunalı buradan elde ettiği bir miktar keramiği bizim topladıklarımıza ilâve olarak verdi. Bu keramikler içinde ilgiyi çeken French'in tesbit ettiğini yazdığı "geç kalkolitik" çağa ait olan çok tipik birkaç parçadır. Bunların içi ve dışı siyah renkli ve perdahlı, oldukça kaba hamurlu, dış yüzü geometrik oygu (çizgi) süslü piyeslerdir. Bunlardan başka Edirne Çardakaltı düz keramiklerine benzerlik gösteren (Bakır Çağı sonu ilk Tunç?) parçalar ve nihayet klâsik devir keramikleri vardır.

Kanallı Köprü höyüğü 1962 istikşafı buluntuları burada şimdiki halde kalkolitik çağdan itibaren birkaç seviyeli yerleşme katını sakladığına ait arkeolojik deliller vermiş bulunmaktadır.

Silivri Kanallı köprü höyüğü "geç kalkolitik" buluntularının önemi; doğu, orta ve batı Anadolu kalkolitik buluntuları ile yeni tesbit edilmeye başlanan Marmara-

ra ve Trakya bölgesi kalkolitik buluntuları arasında bir bağın kurulmasına imkân vermiş olmasıdır. Gerçekten Kanallı köprü höyüğü kalkolitik keramik piyesleri ile (French 1961 - Kansu 1962) Doğu ve Orta Anadolu'da Pulur, Güzelova (H. Z. Koşay 1960-61), Büyük Cüllücek (H. Z. Koşay - Akok 1948) Yazır höyüğü (Raci Temizer 1955) Fikirtepe (K. Bittel, A. M. Mansel H. Çambel 1952, Kansu 1960), Pendik (Ş. A. Kansu 1960-61) kalkolitik keramikleri arasında büyük yakınlık çok aşıkârdır.

Bu karşılaştırmaya Edirne Çardakaltı (Ş. A. Kansu 1959 - 60) buluntularını da eklemek kabil olacaktır.

Marmara ve Trakya bölgesinin prehistorik buluntuları artık yeni tetkiklerde yer almaktadır Bak: 1) D. H. French: Late Chalcolithic Pottery in North-West Turkey and the Aegean (Anatolian Studies vol. XI 1961 S. 99-141. 2) F. Schachermayer, Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur ägäischen Frühzeit 1957 - 1960 (Archäologischer Anzeiger Heft 1962 st. 105-382). Sonuncu müelliften konumuzla ilgili olduğu için şu satırları alıyoruz :

“Önasya Kültür bölgesinin doğu-batı kültür akımları başlangıçta daha çok göç yolu ile etkisini göstermiş gibi görünmektedir: Bu, Prekeramikum ve Hacılar ve Tesalya keramik sanatının girişinde böyledir. . . . Hacılar VI nın monokrom eşyası, çanak şekillerine göre belki Fikirtepe'nin keramiği ile münasebeti vardır. . . İkinci bir imkân da Fikirtepe, Hacılar VI'dan daha geç olabilir. Geç Kalkolitikum ve bilhassa Büyük Güllücek devrine tekabül edebilir” S. 319.

Bu kısa raporunda zikrettiğim bibliyografyaya ilgisi bakımından van Alojz Benec'in “Studien zur Stein und Kupferzeit im Nord-Westlichen Balkan (42. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Berlin 1961. s. 1-171)” değerli araştırmasını da eklemek isterim.

Bu bakımdan Kanallı köprü höyüğünün sistemli bir şekilde kazıya tâbi tutulması bize Trakya bölgesinin Prehistorik kültürleri ve kronolojisi üzerine bol ışık serpeceğe namzet görünmektedir. Kanallı köprü dolaylarında doğu ve batı yönlerinde de istikşafalarda bulunduk. Altın-tepe ile Cambaz-tepe adı verilen iki tümülüs dikkatimizi çekti. Yeni açılan İstanbul-Silivri-Tekirdağ kıyı asfaltı üzerinde Tekirdağ-Silivri yönünde, Tekirdağ'dan 4-5 kilometre mesafede (Papaztarla veya Değirmenaltı) mevkiinde asfalt yolun ikiye böldüğü büyük bir klâsik yerleşme yerinin çok zengin keramiklerinden topladık. (Heracum?) (H. Kiepert Atlas Antiquus 1902).

Tekirdağ dolaylarında 1959 istikşaflarındanberi tesbit ettiğimiz Ferhadanlı, Beşik-tepe, Hareket-tepe, Lalet-epe ve Seymenli'deki Höyük (?) üzerinde de durmak istiyoruz.

2 Şubat 1963

ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ KANSU

2 — Alacahöyük Kazı Alanının 1962 Yılında Turistik Tanzimi :

Türk Tarih Kurumu ALACA-HÖYÜK kazısı 1949 yılından beri tatil edilmiş durumdadır. Ancak 1962 yazı Ağustos ve Eylül aylarında Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Türk Tarih Kurumu'nun sağladığı ödenekle kazı alanı içinde bulunan moloz, taş ve topraklar tamamiyle temizlenmiş, yıkık duvarlar asıllarına uygun olarak tamir ve takviye edilmiştir. Kazı alanının

etrafı telle çevrilmiş ve turistlerin sahayı kolay gezebilmeleri için bazı takviye ve tanzimler yapılmıştır.

Bu çalışmaları kazı müdürü Dr. Hâmit Koşay ile Arkeolog Osman Aksoy idare etmişlerdir.

Alaca-Höyük 1940-1948 çalışmalarıyla ilgili son rapor da baskıya verilmiştir.

3 — Kültepe Kazıları :

Kültepe kazılarına Kurumumuz ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına Üyelerimizden Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün başkanlığında ve Prof. Dr. Nimet Özgüç, Prof. Dr. Kemal Balkan, Mimar Arkeolog Mahmut Akok, Dr. Kutlu Emre, Fotoğrafçı Selâhattin Öztartan ve mustahzır Abdullah Gök'ten kurulu heyet tarafından devam olunmuştur. Bu çalışmalara Üniversitenin sağladığı yardımla 4 arkeoloji öğrencisi de katılmak imkânını bulmuştur. Kültepe kazıları olmaksızın Anadolu tarihini yazmanın imkânsızlığı, yeni keşiflerin ışığında, daha iyi anlaşılmaktadır. Karum'da Asurlu tüccarların oturduğu kısımda çok iyi korunmuş durumda, zarflı ve zarfsız 2125 tablet bulunmuştur. Bu bugüne kadar yapılan keşiflerin en büyüğüdür. Bu, Kültepe'nin gelecekte ortaya koyabileceği eserlerin mânası bakımından önemlidir. Daha ziyade yerliler tarafından iskân edilen kısımdaki kazıda da Ib katına ait 40'a yakın yazılı ve mühürlü vesika bulundu. Bunlar, Anadolu'nun bu devir tarihi bakımından, birinci derecede değerli vesikalardandır. Kültepe'nin bu tabakaya ait vesikalarının miktarı Alishar ve Boğazköy'de bulunanların yekûnunu aşmaktadır. Kültepe, Boğazköy dahil, birçok önemli şehirlerin tabakalarının kontrolünü sağlamış ve gerçek yerlerinin tâyininde, birinci derecede, kıstas olmuştur. Ib, yani Hammurabi ile çağdaş safha, Beylerle temsil edilen muazzam bir devirdir. Bu iki kata ait eserlerin üslûbu, yazılı vesikaların da yardımı ile, bu devir sanatının kökünü, temsilcilerini öğrenmemizi ve bu gelişmede Eski Babil dünyasının büyük tesirini, mayanın esasını tâyin etmemizi mümkün kılmıştır. Bu vesikalar arasında şaşırtıcı diyemeyeceğim amma, beklenmeyenlerin miktarı az değildir. Pişmiş toprak, taş ve madenden yapılan eserler, bu kısa raporda tarifleri yapılamıyacak kadar bol ve çeşitlidir. Damga ve silindir mühürler, yeni kap şekilleri, kurşundan tanrı gruplarını çoğaltmağa yarayan taş kalıpların tipik örneği, hayvan şeklindeki içki kapları, çok iyi korunmuş büyük binalarda bulunmuştur. Pişirilmek üzere ocağın içine bırakılan bir tablet grubu yerinde elimize geçti. Bu yangının ne kadar âni başladığını göstermektedir.

Tepe'de kazı yapılan her yerde tablet bulunmuştur. Tepe, Koloni devrinin her iki safhasında da monümental binalarla kaplıdır. Bunların sarayların ikamete tahsis olunan kısımları, idarî bölümleri ve depoları olduğundan şüphe edilemez. Binaların plânlarından başka içlerinde bulunan vesikalar da bunu ispat etmektedir. Esasen kralî metinler bu muazzam binaların varlığına işaret etmektedir. Bunların plânları ve bünyeleri, Hitit İmparatorluğu devrinde gördüğümüz monümental binalarınki ile eşimsenmektedir.

Kültepe Eski Tunç Devrinde de zengin bir merkezdir. Bu devirde Kültepe ile K. Suriye ve Mezopotamya arasında, kuvvetli ticaret münasebetleri vardır. Bundan sonra Orta Anadolu'nun bütün eserlerini Kültepe'ye göre tarihlendirmek mümkün olacaktır. Kazılarımız, müstakil bir Alishar III medeniyeti olmadığını ve bu devrin yerini, şüpheye meydan bırakmıyacak şekilde, tâyin etmiştir. Eski Tunç devrinde

Anadolu'da boyalı seramik yerlidir ve Koloni Devri örnekleri (dışarıdan tesir alarak) bu örneklerden tekâmül etmiştir. Eski Tunç Devrinin eski ve orta safhalarına ait olan alabastar idollerin, heykel denilebilecek kadar, tabiileşmiş olan örnekleri, taş örülü, yuvarlak mezarların, hususî bölümlerinde, bulunmuştur. Ur kiral mezarlarında bulunanların benzerleri olan altın iri küpe ve süslü kurs, Eski Tunc devrinin orta safhasına ait bir mezarda bulunmuştur. Bunlar arkeolojik sinkronizm için çok mühim vesikalardır. Orta Anadolu daha, Üçüncü Binin son çeyreğinde Mezopotamya ve K. Suriye ile ticarî münasebete girişmiştir. Assur Kolonileri devri bu münasebetin yazılı ve en mükâmil bir safhasını temsil eder. Assurlu tüccarlar çok iyi bildikleri bir bölgeye gelmişlerdir.

4 — Altintepe Kazısı :

Aynı heyet tarafından idare edilmekte olan Altintepe kazılarımız da, hem tarih, hem de arkeoloji bakımından çok verimli olmuştur. Mâbet tam plânı ile açığa çıkarıldı. Cella, revaklı büyük avlunun ortasındadır. Mâbedin doğusunda, mâbet hizmetine ait Urartu üslûbundan kerpiç binalar meydana çıkarıldı. Kabul salonunun kazısı bitirilmek üzeredir. 45×26 metre ölçüsündeki bu salonun çatısını, kaide taşları yerinde duran, 18 ağaç ve kerpiç, sütun taşımaktadır. 3 metre kalınlığındaki duvarları ince kale duvarlarını hatırlatmaktadır. 1961'de keşfedilen freskli uzun duvarın karşısındaki de aynı motiflerle boyalıdır. Bunların da mühim bir kısmını kurtarmak ve müzeye getirmek mümkün oldu. Ankara Arkeoloji Müzesinden başka, hiçbir müze bu nevi Urartu fresklerine sahip değildir. Hiç şüphesizdir ki, Altintepe'deki Urartu sarayı, *apadana* tipi İran binalarının ilk örneğidir. İranlılar, Urartulardan çok şey öğrenmiş ve almışlardır. Urartuların mimarlık tarihine yaptıkları yardımın bilinenden çok daha fazla olduğunu Altintepe kazıları göstermiştir. Bu kavmin kendisine has bir mâbet ve saray tipi, mezar anıtları, açık hava mâbetleri mevcuttur. Bunların Assur veya Hitit sanatında benzerleri yoktur. Heyetimiz Urartu sanatını bu yeni malzemenin ışığında ve bilhassa mimarlık eserlerinin ortaya koyduğu yenilikler ve Urartu yapı katları muvacehesinde tetkik etmektedir. Sırtta, Karmir-Blur'dakilerin tam eşi olan depolardan biri keşfolunmuştur. Bir çok düzenli sıralar halinde tertiplenen 80-100 litrelik iri Urartu küplerinin boyunları üstünde küpün içindekini ve alabileceği miktarı gösteren Urartu hiyeroglif işaretleri mevcuttur. Bunlar sınır boylarındaki Urartu beylerinin tertibine, daima hazırlıklı hallerine çok uygundur. Önümüzdeki mevsimlerde, bu depoların çok değişik ve canlı örneklerini keşfedebileceğimizi umuyoruz.

Yalnız Altintepe kazıları, 4 kısa kazı mevsimi sonunda, Ankara Arkeoloji Müzesini Urartu eserleri bakımından da, dünyanın en zengin bir müzesi haline getirmiştir.

Urartu arkeolojisi ve tarihi dinamik bir terakki göstermektedir. Altintepe bu terakkinin bir kalkasını temsil eder.

5 — Karahöyük Kazısı :

Kurumumuz adına Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin ve Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün iştirakiyle yapılmakta olan Konya Karahöyük Kazılarına 1962 yılında da devam edilmiş ve kazı 25.7.1962 tarihinde başlayarak 11.10.1962 tarihinde sona ermiştir.

Ord. Prof. Dr. Sedat Alp'in başkanlığındaki kazı heyetine, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hititoloji Asistanı Yaşar Coşkun, aynı kürsü öğrencilerinden Sargon Erdem ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğrencilerinden Nural Onat, Işıl Gülsün ile resim öğretmeni Bn. Hikmet Tezcaner ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinden Müstahzır Osman Karakaya ile Müzeler Genel Müdürlüğünden Fotoğrafçı B. Selâhattin Öztartan katılmışlardır. Ayrıca Müzeler Genel Müdürlüğünden Mimar-Arkeolog B. Mahmut Akok höyüğün, evvelce kendisi tarafından hazırlanmış olan topografik haritasını şimdiki kazı durumuna göre düzeltmek üzere ve yine aynı Genel Müdürlükten Arkeolog Bayan Neriman Tezcan Ankara'ya nakli kabil olmayan bazı büyük kapların profillerini hazırlamak için kısa bir süre Karahöyük'te çalışmışlardır.

1962 kazı mevsiminde Karahöyük'te üç ayrı kısımda faaliyet gösterilmiştir :

1 — Güneyde, höyük dışında evvelki yıllarda açılmış olan P çukurunun güney kısmında hususî yapıların plânlarını veren sahada çalışmaya devam edilmiştir. 1961 yılında zengin buluntularıyla meydana çıkarılan dört odalı bir yapının sokakla irtibatı araştırılmıştır. Burada daha evvelki kazılarda meydana çıkarılmış olan yola paralel, çakılla döşenmiş bir yol bulunmuştur. Bu suretle iki paralel sokağa açılan sırt sırta dayanmış olan evlerden ibaret bir mahallenin plânı elde edilmiş bulunmaktadır. Bu yapı, sokağa açılan kapısı, muhtelif ocakları ihtiva eden avlusu ve birbiriyle irtibatı olan dört odasıyla birlikte bir Erken Hitit evinin tam plânını vermiş bulunmaktadır.

2 — Höyüğün kuzeyinde, harman yeri diye anılan yer ile ark arasında 35×5 m. eb'adında bir çukur açılarak iskân durumu tetkik edilmiş ve dolma toprak ile geniş sel tahribatını gösteren kesif kum tabakaları altında 4,5 m. derinlikte taş temel kalıntılarına raslanmıştır. Temeller arasında kuzey-güney istikametinde giden 6,5 m. enindeki büyük bir duvar büyük önem arz etmektedir. Ancak dar bir sahada tetkik edilebilen bu kalıntılar umumî bir yapıya ve muhtemelen şehir surunun kuzeyindeki kısımlarına raslanmış olduğumuz intibayı uyandırmaktadır. Eğer bu düşünce doğru ise biraz evvel kaydedilen kalın duvar temellerinin şehrin kuzey kapısının bir kulesini teşkil etmiş olması muhtemeldir.

3 — 1960 yılında kazılmaya başlanmış olan O çukurunun batısındaki büyük çöp çukuru, bu yıl da yüksek kaliteli silindir ve damga mühürlerinin orijinaleri ile baskılarını vermiştir. Bunlar arasında, üzerinde diz çökmüş bir hayvan bulunan altır karşısında tahta oturan bir tanrı ile arkasında bir maymunu tasvir eden damga mührü bilhassa dikkati çekmektedir.

Çok zengin ve yüksek kaliteli mühürler veren bu büyük çöp çukurunun güney ve batı hudutları bulunmuşsa da kuzey sınırını tesbit etmek henüz mümkün olmamıştır.

6 — Tilmen Höyük Kazısı :

Gaziantep İlinin İslâhiye İlçesinin 10 km. kadar doğusunda bulunan Tilmen Höyüğünde Kurumumuz adına Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin iştirakiyle 1959 yılından beri yapılmakta olan kazıların dördüncü dönem çalışmalarına, bu yıl üyelerimizden Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın başkanlığı altında Mühendis Topograf Ferit Koper, Handan Alkım Asistan Refik Duru, Foto uzmanı Aziz Albek, desinatör Âkif Dâi ve stajiyer Halûk

Abbasoğlu'ndan mürekkep bir kurul tarafından 30 Haziran-12 Eylül 1962 tarihleri arasında devam edildi.

Heyet başkanı Prof. U. B. Alkım'dan aldığımız rapor özeti aşağıdadır :

1962 - Tilmen Höyük Kazılarını üç ayırında özetlemek mümkündür : II. kat sarayında geliştirilen kazı, saray avlusunda yapılan sondaj ve III. kat mezarındaki tamamlayıcı araştırmalar.

I. SARAYDAKİ KAZI :

a) **Mimarî safhalar :** İkinci ve üçüncü (1960-1961) dönemlerinde temizlenen kısımlar da dahil olmak üzere sarayın açılan daireleri 43,50 x 60 m'lik bir alanı kaplamaktadır. Tamamlayıcı mimarî çalışmalar, Tilmen Höyüğün II. katındaki bu sarayın —yeniden eskiye doğru— üç safha geçirdiğini göstermektedir: IIa, IIb ve IIc.

1 — Sarayın IIa safhasının, IIb'nin yıkıntıları üzerine ve zaman zaman IIb'nin duvarları aynen kullanılarak, bazen de IIb'nin duvarları temel itti haz edilerek inşa edilmiştir.

2 — IIb safhası, IIc'nin malzemesinden faydalanma ve bazı kesimlerde IIc'nin planını değiştirme suretiyle yapılmıştır.

3 — IIc safhasına gelince : Tilmen'in anıtsal sarayının evresine ait planı dik dörtgen şeklinde olup doğu-batı istikametinde gelişmekte ve Tell Açıana (=Alalah)'ın VII. katında meydana çıkarılmış olan (M. Ö. XVIII. yüzyıl) kralî saraya ilgi çekecek derecede bir benzerlik göstermektedir.

Bazı kesimlerinde 2 m., bazı kesimlerinde ise sadece 0,50-0,75 m. kalınlığındaki bir yangın ve yıkıntı molozu içinde tesbit edebildiğimiz bu üç yapı safhasının tarihlendirilmesi için, meydana çıkan küçük buluntular, keramik çeşidi, —üzerinde bir çivi yazısı lejandını havi— bir bulla mimarî ve teknik ip uçları vermektedir. Buradaki kısa raporun dışına taşıdığı için, ayrıntılı açıklamaları bir tarafa bırakarak, üçü de M. ö. II. binyılı içinde yer alan bu safhaların özel ve takribî tarihlerini aşağıda gösterildiği şekilde sınırlamak mümkündür : IIa : M.ö. XIV. - XIII. yüzyıl, IIb : M.ö. XVI. - XV. yüzyıl, IIc : M.ö. XVIII. - XVII. yüzyıl.

b) **İl k v e s i k a :** Sarayda elde edilen küçük buluntular arasında çivi yazısı lejandlı bir bulla Tilmen Höyüğün ilk yazılı vesikasını teşkil etmektedir. Bulla, IIb'nin IIc üzerine atılan ve evvelki devir malzemesinden faydalanılarak kazılan temel duvarının harcı içinde bulunmuştur; bu duruma göre IIc safhasına ait olduğu anlaşılmaktadır. 2,5 cm. uzunluğunda ve en geniş yerinde 1,5 cm. eninde ve 3-8 mm. kalınlığında olan bu bullanın rengi yangın etkisi altında siyahımtırak gri bir renk almıştır. Düzensiz bir dikdörtgen prizması biçiminde olup hamur halinde iken iki parmak arasında sıkıştırılma neticesinde iki dar ucu incelmıştır; dar uçlarından biri üzerinde yarısı kopmuş bir delik mevcuttur. Bulla'nın dört yüzeyinde de muhtelif sahneler, figürler veya şekiller görülmekte ve geniş yüzeylerinden biri üzerinde ise üç çivi yazısı işaretinden mürekkep bir lejand bulunmaktadır.

Mühür baskısının kompozisyonu : Esas sahneyi, elinde bir sistron (çalpara) tutan tanrısal bir figür, onun karşısında dua jestinde bir şahıs ve bu ikisinin altında kısa ve münferit bir örgü bandı (guillauche) teşkil etmektedir. Tanrısal figürün arkasında üst üste iki sıra. Üst sırada: ön ayaklarından biri ve kuyruğu yukarıya

doğru kalkık, hareket halinde, spiral saç kıvrımlı bir arslan sfenksi, sfenksin hizasında bir hayvanı parçalayan bir arslan. Alt sırada: örgü bandının hemen sağında, cephesi sağa dönük bir insan figürü ve onun karşısında aynı hizada cephesi bu figüre bakan ve bir geyiğin üzerine atılan bir arslan. Mührün üslubu, bulunmuş olduğu arkeolojik tabakaya uymaktadır (M.ö. XVIII. yüzyıl).

Bulla üzerindeki lejandı *Ib-la du* (= *Ibladu*) suretinde okumaktayız. Bulla ıslak iken evvelâ silindir mühürü bu yüzeyde gezdirilerek basılmış ve onun üzerine de çivi yazısı şekilleri yazılmıştır, nitekim çivi yazısı işaretlerinin altında ve üstünde mührü ait şekil izleri seçilmektedir. *Ibladu*, şahıs adı, bir yer adı olan *Ibla*'dan teşkil edilmiş olup benzerlerine bu devirde sık sık rastlanır. Meselâ Alalah menşeli bir tablette görüldüğü üzere *Duniyadu* gibi. Lejanddaki çivi yazısı, bir taraftan *Mari* devrinin, bir taraftan da *Alalah VII* çağının işaret biçimlerine benzemek ve bulunanın tarihlendirilmesine yardım etmektedir.

II. SARAY AVLUSUNDA YAPILAN SONDAJ : Tilmen Höyüğü M.ö II. binyıldan önceki kültürlerini araştırmak amacıyla sarayın dış avlusu içinde 12 × 15 m.'lik bir alanda sistematik bir tabaka sondajına girildi. Saray avlusu zeminine nazaran 4 m. derinliğe kadar inilerek —henüz bâkir toprağa rastlanılmamış olmasına rağmen— yedi muhtelif mimarî seviye tesbit edildi: IIIa, IIIb, IIIc, IIId, IIIe, IIIf ve IIIg. oldukça dar bir alanda çalışılmış olduğu halde, kazı yapılırken her seviyenin açılan duvar ve döşemesinin hiç olmazsa bir kısmı yerli yerinde bırakılmış ve bu suretle yedi muhtelif tabakayı bir bakışta ayırtetme ve fotoğrafını çekme imkânı sağlanmıştı. Bu seviyeleri, karakteristik buluntuları ile birlikte açıklayalım :

IIIa : IIc-sarayının avlu zemininin 15 cm. kadar altındadır.

Bu seviyeye ait bir duvar kalıntısı (uzunluğu : 3 m., genişliği : 0,75 m) ve bir döşeme (boyutu : 4,5 × 9 m.) meydana çıkarıldı.

IIIb : IIIa döşemesinin 1,18 m. altındaki 3,25 × 3,50 m.lik bir kesimde IIIb'nin irice taşlarla yapılmış döşemesine tesadüf edildi ve IIIb'ye ait bir duvar kalıntısı (uzunluğu : 3,5 m., kalınlığı : 1 m.) bulundu. Gerek IIIa'nın ve gerek IIIb'nin keramiği boyalı olup Kilikya, Kuzey Suriye ve kuzey-batı Mezopotamya'nın Orta Bronz Çağı çanak-çömleğine (meselâ Tarsus, Mersin, Tell Açana, Tell Faheriye gibi) pek benzemektedir. Stratejik verilere ve keramik nevine göre IIIb ve IIIa'yı M.ö. XXI. yüzyıllar arasında tarihlendirmeyi mümkün görmektedir.

IIIc : Bu kat, IIIb'den kalınca bir yangın tabakası ile ayrılmaktadır; döşemesi de IIIb'ninkinden 0,30-0,50 m. daha derindedir. IIIc döşemesi (mevcut kısmının boyutu : 1,75 × 4,25 m.) tazyik edilmiş topraktan olup yangın sonucunda kızıllaşmış ve sertleşmiş bir durum göstermektedir; duvar kalıntıları her ne kadar kesin plân vererek belirli hücreleri kapamıyorsa da oldukça uzun bir surette seyretmiş olmaları, bunların önemli yapılara ait olduğunu muhtemel kılmaktadır.

IIIc'deki keramik nevi değişmekte ve boyalı çanak-çömlek yerine daha ziyade monokrom, üzeri perdahlama neticesinde yol yol dikey veya yatay parlaklık gösteren kap cinsleri görülmektedir. Profiller de aynı surette değişiklik göstermeye başlar.

IIId : IIIc'nin altında 10-15 cm. kalınlığında olan bir yangın tabakasına rastlanılmakta ve onun da 15 cm. kadar altında IIId seviyesinin duvar ve döşeme kalın-

tiları meydana çıkarılmış bulunmaktadır. Döşeme tekniği IIIC'ninkinin aynıdır. Gerek buluntu ve gerek duvarlarının durumu ve küçük buluntularının mahiyeti bu katın mühim yapıları ihtiva ettiğini göstermektedir. Kot uygunluğu, geçen sene (1961) II kat sarayının avlu zemininin altında bulunan "M-3 mezarının" bu seneki sondajda tesbit edilen IIId katına ait olduğunu göstermektedir; nitekim keramik çeşidi ve profili (meselâ ayaklı meyva tabaklarında olduğu gibi) bu hususu ayrıca desteklemektedir. Boyalı kap parçaları, IIIC'de de olduğu gibi, bu seviyede pek azalmış ve ağır dönen bir tornada yapılmış ve üzeri perdah dolayısı ile yol yol parlaklaşmış keramik hâkim bir durum göstermiştir.

Küçük buluntular arasında, tarihlendirmeye yardımcı dokunan üç eseri bilhassa zikretmek isteriz: pişmiş topraktan yapılmış yassı bir idol, Suriye tipi ufak kap (şise profilinde) ve sileksten uzun bıçaklar.

İ d o l : Vücudü bir dörtgen şeklinde olan ayakları hiç gösterilmemiş bir kadını temsil eden ve kısa saçı spiral kıvrımla arkaya bükülmüş olan bu Tilmen idolü, kanaatimizce —genel olarak M.ö. II. binyılının ilk yarısına ait— yassı Suriye tipi idollerin prototipini teşkil etmektedir. Bu idolün bir benzeri Amuk'un II. karışık tabakasında ve taştan yapılmış daha kalınca örnekleri ise Tell Brak ve Tepe Gawra'da bulunmuştur.

Ş i ş e p r o f i l l i k a p : Siyahımtırak gri renktedir. Pişmiş topraktan yapılmış olan ve umumiyetle idhal eşyası olarak Önasya'nın birkaç yerinde bulunan bu kap, Tilmen'in IIId katının tarihlendirilmesinde rolü olan parçalar arasındadır. Bilindiği üzere, bu tip şişeler meselâ Tarsus'un Eski Bronz Çağının son safhasına ait bir katında, kuzey Suriye'deki Tell Chuera'nın Akkad Çağına ait tabakasında ve Amuk-J safhasında meydana çıkarılmıştır.

Sileksten yapılmış uzun bıçaklara gelince : Uzunlukları 23 cm. yi bulan bu bıçaklar veya oraklar IIId'nin tipik eserleri arasındadır. Önasya'nın pek az yerlerinde bu teknikte bu kadar uzun çakmaktaşı bıçaklar bulunmuştur. Benzerlerine Tarsus'un İlk Bronz Çağı tabakasında, Amuk-F safhasında ve kuzey Suriye'deki Chuera'da rastlanılmış olduklarını hatırlatalım.

Küçük buluntular ve stratigrafik durum, Tilmen'in bu IIIC ve IIId safhalarının Eski Bronz Çağının üçüncü evresine ait olduğunu göstermektedir (M.ö. takr. XXIII-XXII. yüzyıl). IIId'nin altında bir yangın izine rastlanılmamıştır.

IIIe : IIId'nin hemen altında olup IIId'den yıkıntı ile ayrılmaktadır. Bu kata ait iki duvar kalıntısı ve yine aynı teknikte olan bir döşeme bulundu. Keramik buluntuları IIId'den büyük bir fark göstermemekle beraber dış yüzeyleri bir kaç sıra paralel olukçuklar ile bezeklenen ince kenarlı gobletler hâkim profil teşkil etmektedirler. Bunların benzerlerine meselâ Hama-J katında rastlanır. Tilmen'in bu IIIe safhasının Eski Bronz Çağının üçüncü safhasının ilk devresine ait olduğunu tahmin etmekteyiz.

IIIf : Bir yangın tabakası ile IIIe'den ayrılmaktadır. Bu kata ait bir duvar kalıntısı açıldı. Meydana çıkan buluntular arasında düğme şeklinde olan taştan yapılmış bir damga mührünü zikretmek isteriz. Bu tip mühürler, bilindiği üzere, Alişar'da kalkolitik Çağ'dan itibaren ve Amuk'da da E-safhasından itibaren örnekler vermeğe başlar.

IIIg: IIIf'den kalın ve şiddetli bir yangın tabakası ile ayrılmaktadır. Dar bir alanda inildiği için bu seviyeye ait pişmiş topraktan yapılmış ayaklı büyük tip bir ocak ve bir silo bulundu. Keramik çeşidi hem boyalı, hem de süslüdür. *IIIg*'nin hâkim keramik tipi monokrom, üzeri parlakça ve dışında paralel yatap olukçuklar bulunan çanak-çömlektir. Tilmen'in *IIIg* ve *IIIf* seviyelerinin Eski Bronz Çağının ikinci safhasının sonuna (M.ö. takr. XXVI. - XXV. yüzyıl) ait olabileceğini muhtemel görmektedir.

III. - III. KAT MEZARINDAKİ TAMAMLAYICI ÇALIŞMALAR : Geçen sene açılmış olan bu M-3 mezarının doğu duvarının arkası tamamen açıldı ve bir kemiklik arandı. Kemik lik bulunmadı ise de aynı mezarda çağdaş ayaklı meyva tabağı profilinde olan kap parçalarına ve çağdaş diğer keramik buluntularına tesadüf edildi.

Tilmen Hüyüğünde gelecek dönemlerde geliştirilecek olan kazılarla, hem bu Höyüğün ve hem İslâhiye bölgesinin iskân tarihi ile ilgili konuların aydınlanması için belgelerin meydana çıkmakta devam edeceğini ummaktayız".

7 — *Toprakkale ve Çavuştepe kazıları* :

Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına yürütülen Toprakkale ve Çavuştepe kazıları 1962 yılında Ağustos'un ilk haftasından itibaren Eylül sonuna kadar devam etmiştir. Bu kazılar, Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığında ve Prof. Dr. Emin Bilgiç, Doç. Dr. Yusuf Boysal, Arkeoloji mezunlarından Cengiz Üstüner, fotoğrafçı Mehmet Ali Düğenci ve iki Arkeoloji öğrencisinden kurulu heyet tarafından yürütülmüştür.

1. *Toprakkale Kazısı* :

Geçen yılki raporda belirtildiği üzere, bu yıl, Haldi tapınağının dışına çıkan kanal takip edilmiştir. Kanal gittikçe yükselen bir meyille güneye dönmüş ve güneyde tapınağın giriş kısmı hizasına kadar açıldıktan sonra, kanalın burada bir sunak mahallinde nihayete ermeyip daha ileriye doğru devam ettiği görülmüştür. Kazı esnasında kanal üstünde beyaz ve siyah renkte main şeklinde mozaik taşları bulunmuştur. Bir arada bulunan bir kaç tanesinin asfalta benzeyen siyah bir madde ile yapıştırılmış olduğu müşahade edilmiştir. Diğer taraftan tapınağın güneyinde giriş yerinin ön kısmı açılmış ve zemini yer yer açık gri renkte çimento gibi bir madde ile sıvanmış olduğu görülmüştür.

Gelecek yıl kanal son bulduğu yere kadar takip edilecek ve tapınak civarında araştırmalar yapılacaktır.

2. *Çavuştepe kazısı* :

Geçen yıl kazılmaya başlanmış olan kale giriş kısmında bu yıl da kazılar devam ettirilmiştir. Bu kısımda muntazam taşlardan çok itinalı bir şekilde inşa edilmiş olan sur duvarları, dıştan üç tarafı temellere kadar açılmıştır. Bu kısımdaki surlar gelecek yılki çalışmalarla artık tamamiye meydana çıkacak ve sur sistemi anlaşılmış olacaktır. Surlara hususî bir itina gösterilmiş olması bize bu kısmın önemini anlatmaktadır. Surların üç taraftan çevirdiği ve geçen yılki raporda zikredilen merdiven binası ile kuzey-doğu duvarı arasında kalan sahada bu yıl bazı sondajlar yapıldı. Kerpiç duvarlar meydana çıkmakla beraber henüz muntazam plânları elde edilmiş değildir. Ancak bu sondajlar esnasında ilk defa olarak Çavuştepe'de fresk parçaları bulunmuştur. Mavi, siyah, sarı ve kırmızı boya ile yapılmış olan freskler bitki, yaprak ve

çiçek motifleri göstermektedirler. Ayrıca merdiven binasının bulunduğu kısımdaki doğu surunun temelleri meydana çıkarılırken iki tane bronzdan büyük kapı sürgü halkası bulunmuştur ki, bu buluntu giriş kapısının burada olduğunu muhtemel kılmaktadır.

Bu sahadan başka güney-batıda geçen yilki kerpiç binaların kazılmasına devam edilmiş ve burada ilgi çekici mimariye ve duvar tekniğine rastlanmıştır. Yine geçen yıl araştırılmasına başlanılan payeli ve sarnıçlı sahada bu yıl da çalışılmıştır. Muntazam aralıklarla yerli kayadan yapılmış paye kaidelerine ilâveten batıya doğru aynı istikamette taştan örülmüş dört paye kaidesi daha meydana çıkarıldığı gibi, kayaya oyulmuş iki sarnıç daha bulunmuştur. Yeni bulunan sarnıçlardan birisi boşaltılmışsa da önemli buluntular elde edilmemiştir. Temizleme ameliyesi sonunda sarnıçlar arasında bulunan sahada kayanın düzeltildikten sonra yassı taşlarla kaplanmış olduğu görülmüştür. Gelecek yıl burası tamamen açılacak ve plânı elde edilecektir.

3. Ünseli (Ernis) mezarlığı :

Van Müzesinde bulunan ve Ernis'ten geldikleri bildirilen keramiğin tahkikî bakımından adı geçen köy civarında bu yıl bir araştırma yapıldı. Yeni Ünseli eski Ernis köyü civarında ve ona yakın Van - Erciş yolunun her iki tarafında büyük bir nekropola rastlanmıştır. Pek çok sayıdaki mezarların ekserisi açılmıştır. Sağlam kalmış olanlardan ikisi araştırılmıştır. Büyüklü küçüklü olan mezarlar mustatil şekilde olup kabaca yontulmuş taşlardan yapılmışlardır. Mezarlarda muhtelif seviyelerde iskelet ve adak eşyasının bulunması zaman zaman mezarın açılıp cesetlerin konulduğunu ve bu itibarla bunların birer aile mezarı olabileceğini muhtemel kılmaktadır. Ayak taraflarında büyücek kapak taşları vardır ve mezarların üstü kaba şekilde kesilmiş uzun ve yassı taşlarla örtülmüştür.

Toprak üstünde Urartu ve Karaz tipi 2. bin keramiği mevcuttur. Bu itibarla mezarların Urartu'lardan önceki devre, yani M.ö. 2. bine gitmesi muhtemel görülmektedir. Böyle büyük bir mezarlığın civarında önemli iskân yerinin de mevcut olması icap eder. Yeni ve çok ilgi çekici bir çalışma sahası olan bu nekropol ve civarında gelecek yıl esaslı araştırmalar yapmak lâzımdır.

Kazılardan elde edilen buluntular üzerinde Van müzesinde çalışılmış, envanterleri yapılmış ve teşhire değerli olanlar müzeye konulmuştur.

8 — Karatepe ve Kadirli çalışmaları (1962) :

Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Türk Tarih Kurumunca yürütülmekte olan Kadirli ve Karatepe çalışmalarına 1962 yılının mart-mayıs ve kış aylarında Prof. Dr. Halet Çambel başkanlığındaki bir heyet tarafından devam edilmiş, kurulmakta olan açık hava müzesi sitesi tesislerinin inşaatı fahri olarak Nail Çakırhan tarafından gene aynı zaman içerisinde aralıksız şekilde yürütülmüştür. Heyete zaman zaman İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Çağ Tarihi asistanı Nezahat Baydur, desinatör Sara Atabay, foto uzmanı arkeolog Aziz Albek, öğrenci Revza Ozil ve Samim Şişmanoğlu ve bir süre için Dr. Franz Steinherr katılmışlardır.

I. Karatepe-Aslantaş'ta : noksan kalmış heykel, kabartma ve yazıt parçalarının bulunmas ile ilgili yıllık arama ve kazı işlerine devam edilmiş, değerli yeni malzeme

elde edilebilmiş, ayrıca 1963 yılı mimarî restorasyonu için gerekli ihzarat geniş ölçüde yapılmıştır.

Restorasyon çalışmaları neticesinde geniş ölçüde tamamlanabilmiş olupta, Prof. H. Th. Bossert'in zamansız ve müessif ölümü dolayısıyla incelenmeleri yarıda kalmış olan hitit hiyeroglif ve fenike metinlerine ait bir tekst edisyonu için gerekli hazırlık çalışmaları Prof. Halet Çambel tarafından hemen hemen ikmal edilmiş, metnin sonunu teşkil eden ve güney kapıya ait ikinci versiyonu geniş ölçüde tamamlanabilmiş bulunan "lânetleme formülü" üzerindeki çalışmalar Dr. Franz Steinherr tarafından yürütülmüştür. Bu çalışmalar 1963 yaz kampanyası başında ikmal edilecek, neticeleri derhal yayına sunulabilecektir.

2. — *Kadirli-Alacami'de* : Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünce sağlanan imkânlarla mahallî bir müze haline getirilmesi plânlanan tarihî Alacami etrafındaki çevre duvarı ikmal edilmiştir.

Eski eser sahası içerisindeki kazı ve temizlik işlerine devam edilmiş, *basilica*'nın dışındaki doğu, batı ve güney kısımlarda polikrom geometrik tezyinatlı geniş mozaik döşemeler meydana çıkarılabilmektedir. *Basilica*'nın iç kısmında ise, 1961'dekine nisbetle çok daha geniş satırlı, polikrom lâle ve spiralli sularla kuş, balık, karaca medayonlu motiflere ve binanın güney cümle kapısının iç batı kısmına düşen yerde 8 satırlık bir yazıt açığa çıkarılabilmektedir. 1963 yaz aylarında Trier müzesi mozaik uzmanlarının da işbirliği ile buradaki çalışmalara devam edilecektir.

9 — *Side Kazısı* :

Antalya bölgesinde Side kazısına 1962 yılının Eylül ve Ekim aylarında devam edilmiş ve şu yerlerde çalışılmıştır :

1 — Yarımada'nın güneyindeki mâbedler alanının temizlenmesi tertip ve tanzimi işi sona erdirilmiştir. Bu yıl mâbedlerin önündeki büyük bazilika ve onun ortasında geç devirde yapılmış olan kilise tamamen meydana çıkarılmış, bazilikanın apsidinin önünde bir "synthronon", kilisenin batısında ise dikdörtgen bir narteks bulunduğu tesbit edilmiştir.

2 — Tiyatronun içinde, "skene" binasının doğu kısmında çalışılmış, bir hayli yeni mimarî parça bulunmakla beraber bu kısmı tamamen açmak ve parodos hakkında açık bir fikir edinmek mümkün olmamıştır. Buna karşılık skene binasının arka tarafında bulunan "Agora"daki moloz ve toprak yığınları kaldırılmış, skene binasının hemen önündeki mekânlar ve bunların önünde yer alan portik temizlenmiş, zeminde mozaik döşemelere rastlandığı gibi, skene'nin iki ucunda üst katlara isal eden merdivenler meydana çıkarılmıştır.

3 — Büyük direkli cadde üzerinde, tiyatro ile tak arasındaki kalın duvarın önünde yer alan "Vespasianus anıtı", bu iş için Avusturya'dan getirilen mimar Machatschek'in nezareti altında kısmen terkip ve restore edilmiş, bu suretle binanın esas şekli hakkında kesin bir fikir edinilmiştir.

4 — Şehrin güneyinde, büyük direkli cadde üzerinde yer alan geç antik devre ait büyük bir hamam binasının aşağı yukarı 30 m. uzunluk ve 7 m. genişliğindeki salonu tamamen meydana çıkarılmış, iki kısımlı olan bu mekânın ortasında duran kolonada ait dekoratif karakterde olmakla beraber enteresan motifler ihtiva eden

Nereid'ler ve Tritonlar frizi hemen hemen tam olarak bulunmuştur. Altında cehennemliği olmıyan, duvar höcrelerinin önünde taş peykelerle sahip bulunan bu salonun toplantı ve spor salonu olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Diğer salonlarda yapılan sondajlarda mermer döşemeli zeminlerin altında cehennemlik tertibatına ve duvar höcrelerinin içinde havuzlara rastlamak mümkün olmuştur.

5 — Agora'nın karşısında, tamir ve restorasyonu sona eren hamam binasında vücutta getirilen müzenin açılış töreni 14.10.62'de yapılmış, bu suretle Türkiye müzeler ailesine bir yenisi katılmıştır.

10 — *Çandarlı Kazısı :*

Çandarlı Kazılarına Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın başkanlığında devam edilmiştir. Kazı heyeti Asistan Dr. Cevdet Bayburtluoğlu, Asistan Ümit Serdaroğlu, heykeltraş Reha Arıcan ile öğrenci olarak H. C. Greenewalt, Fatma Serdaroğlu, Güven Bakır ve fotoğrafçı Mehmet Ali Düğenci'den müteşekkil idi. Kazılar 13 temmuzdan 2 eylüle kadar devam etmiştir.

Çandarlı kazıları geçen sezonlarda olduğu gibi bu yıl da Yunan devrine ait bol miktarda ve güzel kalitede vazolar vermiştir. Bu yıl protojeometrik stilin geç örneklerinden bir amphora elde edilmiş olduğundan Çandarlı nekropolis'i bir miktar daha önem kazanmıştır. Attika tesiri gösteren mezkûr amphora Anadolu'da imâl edilmiştir.

Diğer seramik buluntuları arasında yerli orientalizan kaplar yine ekseriyeti teşkil etmektedir. Bunlar arasında kap şekli ve dekorasyon bakımından birçok yeni tipler ele geçmiştir. Renklerinin canlılığı ve süslerinin zenginliği bakımından güzel sanat eserleri olan bu vazolar müzelerimizde mevcut olan büyük bir boşluğu da doldurmaktadırlar.

Bu yılın daha başka yenilikleri arasında yedinci yüzyılın ikinci yarısına ve altıncı yüzyılın başına giren kuşlu kâseleri, bir Fikellura amphoriskos'u ile Lakonya aryballoslarını zikretmek gerektir.

Ayrıca bol miktarda ve iyi muhafaza edilmiş altıncı asır toprak heykelcikleri meydana çıkmıştır. Yine geçen yıllarda olduğu gibi hemen her mezarda Korinth ve Attika kapları birlikte bulunduğu için kronoloji bakımından nisbeten sağlam kriterler mevcut bulunmaktadır.

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİNİN 1962 YILI ÇALIŞMA RAPORU

Basımevimiz bu yıl kuruluşunun 20. yılını tamamlamış bulunuyor. Bu yirmi yıl içinde her yıl bir önceki yıla göre daha başarılı geçmiştir. Netekim 1962 yılı da daha önceki yıllara kıyasla sermaye, aktifler toplamı, bürüt gelir ve net kâr bakımından büyük bir artış göstermektedir.

1962 İş Durumu :

Basımevimizin bu yılki bürüt gelirleri toplamı geçen yılın 1.523.760,58 lirasına karşılık % 33,6 fazlası ile 2.030.277,44 lira olmuştur. 1961 yılına göre baskı kapasitemizde hiç bir artış olmamasına ve saatlik maliyet fiyatlarımızda bir yükselme bulun-

mamasına rağmen gelirin artması, kullanılan kapasiteden alınan verimin artması ile izah olunabilir.

Basimevimizin iş bakımından yüklü bulunduğu aylarda bazı atölyelerimiz iki vardiye üzerinden çalıştırılmış ve bu devre işçi mevcudumuz 206 kişiye kadar yükselmiştir.

Bu yıl giderlerinin brüt gelirimize oranları şöyledir :

Personel giderleri	973.344,18	lira,	% 47,8
İşletme giderleri	330.034,24	„	% 16,2
Amortismanlar	224.138,06	„	% 11,0
Giderler toplamı	1.527.516,48	„	% 75,0

geriye kalan % 25 e tekabül eden 508.760,96 lira da bu yılın kârıdır. Kârımızın sermayemize oranı ise % 17,77 dir.

1962 Yılındaki Gelişmelerimiz :

Basimevimiz bu yıl 25.000 dolarlık ithalat yapmıştır. Bu ithalatın büyük bir kısmı geçen yılki raporumuzda teşebbüsünden bahsettiğimiz klşe atölyesi tesisimiz için lüzumlu makine ve malzemelerdir. Atölyemiz Ekim ayında faaliyete geçmiş ve yıl başına kadar tecrübe çalışmalarını yapmıştır. Türkiye’de kuruluş bakımından en modern olan ve imalat bakımından da en kaliteli klşe yapan atölyemizin üç aylık tecrübe devresindeki geliri 85.954,81 liradır.

Yine bu yıl içinde baskı atölyemiz bir iki ufak yardımcı makine ile techizatlandırılmıştır. Ayrıca işçilerimiz için bir yemekhane kurulmuş ve günde bir öğün 2 kap yemek ücretsiz olarak verilmiye başlanmıştır.

T. T. K. BASİMEVİ YÖNETİM KURULU

Başkan	Üye
PROF. DR. BEKİR SITKI BAYKAL	PROF. DR. ÂFET İNAN
Üye	Üye
PROF. ABDÜLKADİR İNAN	ULUĞ İNDEMİR
Basimevi Müdürü	
GÖKMEN İNDEMİR	

DENETLEME KURULU RAPORU

TÜRK TARİH KURUMU YÜKSEK GENEL KURULUNA

Sayın Genel Kurulca bizlere verilen denetleme görevini yapmak üzere Türk Tarih Kurumu ile Türk Tarih Kurumu Basimevi’nin 1962 yılı gelir-gider bütçeleri ve bilançoları, defter kayıtları ile birlikte incelenmiş ve bu incelemenin sonuçları aşağıda sunulmuştur :

I — Türk Tarih Kurumu :

1) Türk Tarih Kurumu’nun 1961 yılı bilançosunda yazılı kıymetlerin 1962 yılının ilgili hesaplarına olduğu gibi geçirilmiş olduğu, harcamaların usulüne uygun ve Yönetim Kurulu kararına dayandığı,

2) 1.900.000,— lira tahmin edilen 1962 yılı gelir bütçesinin 151.733,26 lira fazlasıyla 2.051.733,26 lira olarak tahakkuk ettiği, 1.900.000,— lira olarak tespit

edilen gider bütçesinden 1.365.063,03 liranın harcandığı ve 543.936,97 lirasının da arttırıldığı memnunkla görülmüştür.

Yıl içinde, görülen lüzum üzerine gelir ve gider bütçeleri 120.040 lira arttırılmıştır.

II — Türk tarih Kurumu Basımevi :

1) Basımevinin 1961 yılı bilânçosunda yazılı kıymetlerin 1962 yılının ilgili hesaplarına olduğu gibi alındığı, yıl içindeki işlemlerin yönetmelik hükümlerine uygun olarak yürütüldüğü tespit edilmiştir.

2) Basımevinin 1962 yılı brüt geliri, geçen yıla göre % 33,63 oranında 512.-516,85 liralık bir artış kaydederek 2.036.277,44 liraya yükselmiş bulunmaktadır. Bu gelirden, idare ve işletme masrafları ile lüzumlu amortismanlar ayrıldıktan sonra 508.760,96 lira net bir kâr kalmaktadır. Bu netice bir evvelki yıla göre % 52,21 oranında 174.523,73 liralık bir artışı göstermektedir.

Kurum ve Basımevi kayıtları ile defterlerinin düzenli, işlemlerin bunlara uygun olduğunu, yüksek Kurulunuzun incelenmesine sunulan 1962 yılı bilânço, kâr ve zarar hesabının yine bu kayıt ve belgelere dayandığını arz eder, Kurum ve Basımevi Yönetim Kurullarının 1962 yılı hesaplarından aklanmasını Yüksek onayınıza sunarız. Ankara, 16 Mart 1963

PROF. DR. HALİL DEMİRCİOĞLU
T. T. K. Üyesi

DR. HÂMİT KOŞAY
T. T. K. Üyesi

FAKİHE ÖYMEN
T. T. K. Üyesi

NECDET ŞARDAĞ
Türkiye İş Bankası Genel Müdürlüğü
Muhasebe Müdür Muavini

T Ü R K T A R İ H K U R U M U ' N U N 1 9 6 2
B L Â N Ç O S U

A K T İ F

Lira Kr.

KASA

39.978,21

BANKALAR

4.287,69

Merkez 3012

1.608,02

İş 40209

2.679 67

CARİ HESAP

659.184,78

KIYMETLER HESABI

5.232.698,23

Basımevi sermayesi 2.300.000,00

Bankalar hisse senetleri 350.111,55

Ambar 1.738.456,98

Telif, tercüme eserler 199.992,26

Kütüphane 384.434,85

Demirbaş 259.702,59

BORÇLU HESAPLAR

266.267,23

Basılmakta olan eserler 63.016,18

Muhtelif avanslar 61.976,22

Kitapçılar 27.279,84

Bina inşaat hesabı 80.682,96

Muhtelif hesaplar 33.246,60

T o p l a m

6.202.416,14

P A S İ F

Lira Kr.

Kurum arttırımı

5.726.120,46

Emlâk Kredi Bankası

50.000,00

Muhtelif hesaplar

9.701,39

İş Bankası (82555)

416.594,29

31 . 12 . 1962

Muhasebeci

S. HÜNEL

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ
1 9 6 2 Y I L I B İ L Â N Ç O S U

A K T İ F**SABİT KIYMETLER 4.276.712,48**

Bina 835.053,87
Demirbaş 3.441.658,61

İŞLETME AMBARLARI 479.863,25

Kağıt ambarı 171.175,10
Cilt. mlz. amb. 58.431,59
Muh. mlz. amb. 15.000,13
Mürekkep amb. 21.306,20
Yedek parç. amb. 20.538,30
Klişe ambarı 93.411,93

KISA VADELİ ALACAK. 2.595.824,41

Muh. Borçlular 448.661,63
Müşteriler 2.016.962,78
Teminatlar 130.000,00
Bankalar 200,00

ÖDEME VASITALARI 45.148,94

Kasa 45.148,94

7.397.549,08

P A S İ F**SERMAYE 2.300.000,00****UZUN VADELİ BORÇ. 1.227.222,70**

Yatırım Kredi. 1.227.222,70

KISA VADELİ BORÇ. 2.589.773,21

Muh. alacaklılar 450.218,33
İş avansları 829.599,00
Bankalar 520.783,60
Teminat kefalet 130.000,00
T. T. K. Cari 659.172,28

KARŞILIKLAR 771.792,21

Amortisman 717.170,58
Yetiştirme fonu 24.761,82
Demirbaş r. fonu 29.859,81

İŞLETME 508.760,96

Kâr 508.760,96

7.397.549,08

Muhasebeci
EROL ÜSTÜN'AR

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ

31.12.1962 İTİBARIYLA KÂR - ZARAR TABLOSU

AMORTİSMANLAR	224.138,06	BÜYÜK İŞLER	1.665.954,68
PERSONEL GİDERLERİ	973.344,18	KÜÇÜK İŞLER	47.908,92
Ücretler	748.750,82	FORMÜLER İŞLERİ	21.257,49
Mesailer	87.874,32	CİLT İŞLERİ	135.837,57
Y. zammı	3.996,50	DÖKÜM İŞLERİ	52.722,37
Yemek	40.237,87	KLİŞE İŞLERİ	85.954,81
Süt	5.234,10	BIÇAK BİLEME İŞLERİ	11.770,00
Giyim	6.996,75	SAİR GELİRLER	14.871,60
S. yardımlar	500,00		
İşveren hissesi	70.066,87		
İkramiye	529,35		
Kasa tazminatı	5.100,00		
Kıdem tazminatı	4.057,60		
İŞLETME GİDERLERİ	330.034,24		
Işık	5.471,36		
Kuvvet	16.590,39		
Su	12.272,30		
Isıtma	12.204,70		
Sigorta	785,11		
P. T. T.	3.661,81		
Malzeme	71.191,04		
Klişe malzeme	26.262,69		
Araba masrafları	5.622,11		
Tamir revizyon	22.281,88		
K. kasa masrf.	2.762,39		
Diğer giderler	29.029,22		
Sair	121.899,24		
K Â R	508.760,96		
	<u>2.036.277,44</u>		<u>2.036.277,44</u>

TÜRK TARİH KURUMU BİNASININ TEMELATMA TÖRENİ

Projeleri Yüksek Mimar Doçent Dr. Turgut Cansever ve Yüksek Mimar Ertür Yener tarafından hazırlanmış olan Türk Tarih Kurumu binasının temelatma töreni 22 Haziran 1963 Cumartesi günü saat 18 de yapılmıştır. Törene Başbakan İsmet İnönü adına Millî Eğitim Bakanı İbrahim Öktem ile İçişleri Bakanı Hıfzı Oğuz Bekata ve seçkin bir davetli topluluğu katılmıştır.

Binanın temeline konacak yazı hazır bulunanlarla Kurum üyeleri tarafından imzalandıktan ve temele konduktan sonra Kurum Başkanı Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu şu söylevle töreni açmıştır :

“Şu anda Türk Tarih Kurumu binasının temelatma töreni için toplanmış bulunuyoruz. Bugün Kurumun tarihinde mutlu bir hâtıra olarak kalacaktır. 12 Nisan 1931 de Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün isteği ve koruyuculuğu altında kurulan Türk Tarih Kurumu, Atatürk'ün vasiyetnâmesiyle gerçekleştirdiği tesisin geliri sayesinde verimli çalışmalarına devam etmektedir.

Kurum 32 yıllık süre içinde Türk Tarihi çalışmaları, ulusal ve arkeolojik antikitekimiz üzerindeki araştırmaları, yayınları ile Milletlerarası haklı bir şöret ve itibar kazanmış, Büyük Kurucusu ve koruyucusunun ülküsünü şerefle ışındırmıştır.

Türk Tarih Kurumu 1931 den 1941 yılına kadar Ankara Halkevinde, bu tarihten sonra da bugüne kadar yine Kurucusunun buyruğuyla Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde kendisine ayrılan bir bölümde çalışmalarına devam etmiştir. Bu süre içinde Kurumun çalışma alanı çok daha genişlemiş, yayınlarının sayısı artmış, kitaplığı büyümüştür. Bu sebeple daha geniş ve müstakil bir binaya sahip olmak ihtiyacı şiddetle duyulmuştur. İşte bugün temelini attığımız, projelerini yüksek mimar Doçent Dr. Turgut Cansever'le, yüksek mimar Ertür Yener'in hazırladıkları bu bina bu zaruretin eseridir.

Türk Tarih Kurumu'nun daha önce yaptırdığı Basımevimizle birlikte 250.000 ciltlik ihtisas kitaplığı ve arşivi, konferans salonu, çalışma odaları ile bir bütün teşkil edecek olan bu düşünce ve çalışma ocağının Büyük Atatürk'ün ruhunu ve ülküsünü ışındırarak insanlığa, Türk ulusuna ve Türk Tarih Kurumu'na yararlı olmasını diliyor, temele ilk harcı atmasını Sayın Millî Eğitim Bakanımız İbrahim Öktem'den rica ediyor, sizlere en derin saygılarımızı sunuyoruz.”

Prof. Şevket Aziz Kansu'dan sonra Sayın Millî Eğitim Bakanı İbrahim Öktem aşağıdaki veciz söyleviyle temele ilk harcı koymuştur :

“Sayın Bayanlar, Baylar!

Türk Dil Kurumu gibi, Aziz Ata'nın emaneti olan Türk Tarih Kurumu'nun yeni binasının bu temel atma merasiminde hepinizin benim gibi en derin huşu içinde duygulanmakta olduğunuza şüphe yoktur.

Osmanlı İmparatorluğunun maddî ve manevî yıkıntılarından yepyeni bir millet dili ile, harsiyile, yeni şan ve şerefle özel gurur sebepleri olan ve medeniyet dün-

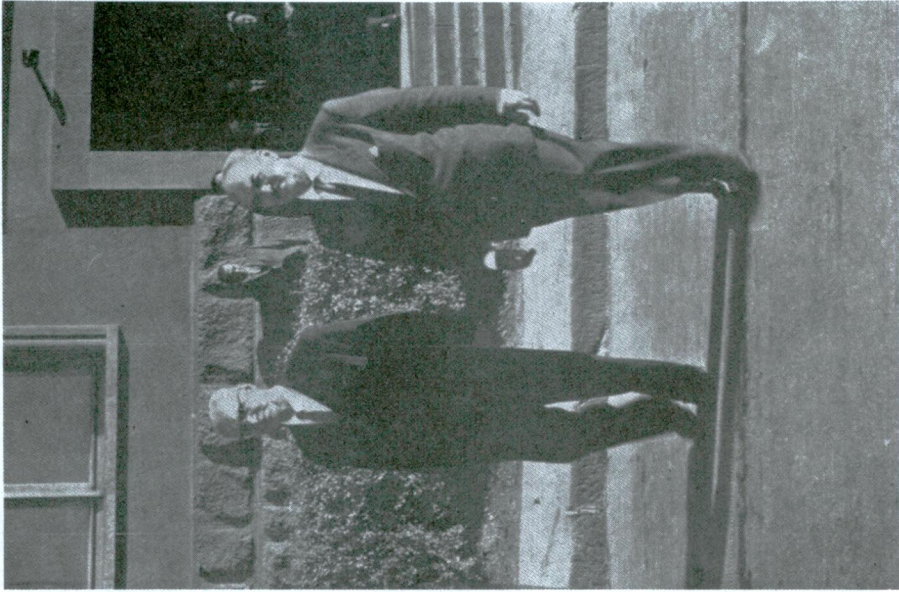
yasında tarihî varlığına lâıyk rol oynamağa namzet diri bir millet yaratmak Aziz Ata'nın en içli emeli ve özlemi olmuştur. Tarih ve Dil Kurumları bu emelin ve bu özlemin sembolü olarak aydın kuşakların ülkücü çabalarına emanet edilmiştir.

Böyle millî ve tarihî karakteri olan bir müessesenin temeline koyacağımız harcın özünü Büyük Önder ve sevgili Ata'ya her geçen gün artan ve enginleştikçe enginleşen minnet ve hayranlık duygularımız teşkil etmektedir.

Bu müessesenin büyük kurucusunun tarihî emellerine lâıyk olacağı inancıyla malayı elime alıyorum.”

Millî Eğitim Bakanından sonra Sayın İçişleri Bakanı Hıfzı Oğuz Bekata yurda hayırlı ve faydalı olması dileğiyle ikinci harcı koymuş ve bunu Kurum Başkanı ve Üyeleri takip etmiştir. Kardeş Türk Dil Kurumunu temsil etmekte olan Genel Yazman Sayın Ömer Asım Aksoy da “Kardeş Kurumun duygularını da katıyorum” cümlesiyle harcı koymuştur.

Bu yıl yalnız karkas kısmı yapılacak olan ve önümüzdeki yıl tamamlanması tasarlanan Türk Tarih Kurumu binası 1000 metrekarelik inşaat alanı üstüne dört kat olarak yapılmaktadır. Binanın üçte birinden çoğunu 250.000 ciltlik deposu, bir çok okuma salonları ve büroları ile kitaplık işgal etmektedir. Bunun dışında 250-300 kişilik bir konferans salonu, büroları ve misafir yatak odalarıyla Kurum binası tam bir ilim ve çalışma sarayı olacaktır.

Res. 1 — Millî Eğitim Bakanı Dr. İbrahim Öktem ve T. T. K. Başkanı Ord. Prof. Dr. Ş. A. Kansu yapı alanına gelirken

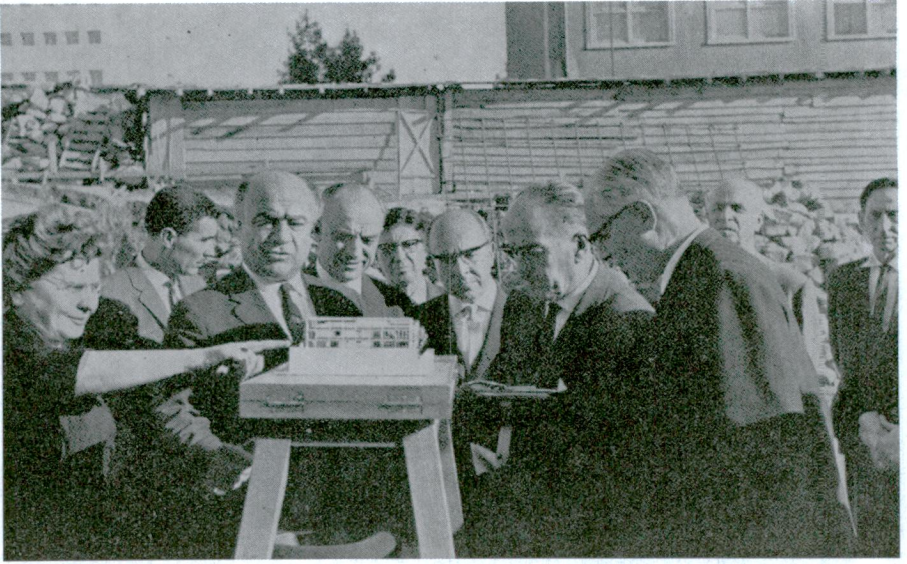
Res. 2 — Millî Eğitim Bakanı Dr. İbrahim Öktem söylevini verirken

Res. 3 — T. T. K. Başkanı Ord. Prof. Dr. Ş. A. Kansu söylevini verirken.

Res. 4 — Millî Eğitim Bakanı Dr. İbrahim Öktem temele ilk harcı korken.

Res. 5 — Davetliler Kurum binası maketini incelerken.

Res. 6 — Türk Tarih Kurumu üyelerinden bir kısmı yapı yerinde.

12 Nisan 1931 de Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün buyruğuyla ve O'nun yüksek koruyucu Başkanlığı altında kurulan Türk Tarih Kurumu, yine O'nun vasiyetnamesiyle kurduğu tesisinin geliri ile çalışmalarına devam etmektedir. Kurum 32 yılı geçen çalışmalarıyla Milletlerarası bir şöhret ve itibar kazanmıştır. 1931 den 1941 yılına kadar Ankara Halkevinde 1941 den sonra da yine Atatürk'ün buyruğuyla Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde ayrılan özel bir bölümde çalışmakta idi. Bu süre içinde Kurumun çalışma alanı çok genişlemiş, yayınları artmış, kitaplığı büyümüş olduğundan daha geniş ve müstakil bir binaya olan ihtiyaç artmıştır. Bugün temelini attığımız bu bina bu zorunluğun eseridir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin dördüncü Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in ve Başbakan İsmet İnönü'nün iktidarlarına rastlayan temelatma törenine devrin devlet adamları ve Kurum üyeleri katılmış bulunuyor.

Daha önce yapılmış bulunan Basımevi ile bir bütün olan bu ilim sarayının insanlığa, Türk milletine ve Türk Tarih Kurumuna yararlı olmasını diliyoruz.

ANKARA

Yirmiiki Haziran Bindokuzyüzaltmışüç Cumartesi
Saat Onsekiz

MCMLXIII

Res. 7 — Türk Tarih Kurumu binasının temelina konan yazının fotokopisi.

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXVII

No : 107

Juillet 1963

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

2 0 0 0